

ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิภังคสูตร
A STUDY OF DHAMMA PRINCIPLES AND VIPASSANA MEDITATION
PRACTICE IN DHĀTUVIBHAṄGA SUTTA

พระบรรเลง ตปสีโล (อ่อนนุ่ม)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิงคสูตร

พระบรรเลง ตปสีโล (อ่อนนุ่ม)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A Study of Dhamma Principles and Vipassana Meditation Practice in Dhātuvibhaṅga Sutta

Phra Bunleng Tapasīlo (Onnum)

A Research Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)
Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2017

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับสารนิพนธ์
เรื่อง “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิงศ์สูตร” เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระเทพสุวรรณเมธี, ดร.)

กรรมการ

(รศ.ดร.สุวิญ รักษ์ตย์)

กรรมการ

(พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.)

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

ชื่อผู้วิจัย

(พระบรรเลง ตปสโธ)

ชื่อสารนิพนธ์ : ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิงคสูตร
ผู้วิจัย : พระบรรเลง ตปสีโล (อ่อนนุ่ม)
ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ : พระมหาชิต ฐานชิตโต,ดร., ป.ธ. ๗, ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit),
Ph.D. (Vedic Studies)
วันเสร็จสมบูรณ์ : ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์นี้ มีวัตถุประสงค์ในการศึกษา ๒ ประการ คือ เพื่อศึกษาเนื้อหาหลักธรรมในธาตุวิงคสูตร และเพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิงคสูตร โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง รวบรวม เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา และตรวจสอบความถูกต้องโดยผู้เชี่ยวชาญ จากการศึกษา พบว่า

ธาตุวิงคสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท่านปุกกุสาติ ผู้ต้องการออกบวชอุทิศเจาะจงพระองค์ แต่ไม่รู้จักและไม่เคยพบเห็น จึงเป็นเหตุเกิดของพระสูตรนี้ ส่วนพระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงแก่ท่านปุกกุสาติ ขณะที่ท่านพักอยู่ที่ศาลาของช่างหม้อชื่อภคคะเว เขตกรุงราชคฤห์ เพื่อโปรดท่านปุกกุสาติให้เข้าถึงธรรมตามอุปนิสัยของท่าน พระองค์ทรงแสดงธรรมให้ฟังเพื่อให้เห็นว่าในสัตว์บุคคลทุก ๆ คนประกอบขึ้นด้วยอะไร เป็นอย่างไร และจะพึงประกอบด้วยธรรมอะไร จึงจะบรรลุถึงความสิ้นทุกข์ได้ พระองค์ทรงแสดงอุทเทสว่า บุรุษผู้มีธาตุ ๖ มีผัสสาตนะ ๖ มีมโนปวิจาร ๑๘ มีอริชฌานธรรม ๔ บัณฑิตเรียกว่า มุนิผู้สงบ

หลักธรรมที่เกี่ยวข้องในธาตุวิงคสูตรนี้สามารถนำมาเป็นแนวทางในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามที่พระพุทธองค์ทรงตรัสแก่ท่านปุกกุสาตินั้น ธาตุวิงคสูตรกล่าวถึงการพิจารณาธาตุ ๖ มีปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญญูธาตุ ผัสสาตนะ ๖ มีผัสสาตนะคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ มโนปวิจาร ๑๘ มีการเกิดเวทนาอันเกิดจากผัสสาตนะทั้ง ๖ ช่องทางอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ย่อมปรากฏเวทนา ๓ ประการ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันและอริชฌานธรรม ๔ มีอริชฌานธรรม คือมีปัญญา สัจจะ จาคะ อุปสมะ ซึ่งในอรรถกถากล่าวถึงการพิจารณาธาตุอีกนัยหนึ่งว่า ผู้ปรารถนาจะทำกรรมในมนสิการธาตุนี้แล้วเริ่มวิปัสสนาเพื่อบรรลุพระอรหัตอันเป็นประโยชน์สูงสุด พึงชำระปาริสุทธิศีล ๔ ให้บริสุทธิ เพราะว่าการเจริญกรรมฐานย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้มีศีล พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธาตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาไว้ ๖ ประการ โดยพิจารณาในส่วนของธาตุ ๔ เบื้องต้นได้แก่ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ มีวิธีปฏิบัติปรากฏในธาตุมนสิการว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ตามที่ดำรงโดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่ ส่วนอากาสธาตุและวิญญูธาตุนั้นปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก และผู้ประกอบด้วยอริชฌานธรรมคือปัญญาอันยอดเยี่ยมนี้ เพราะว่าปัญญาอันประเสริฐ ยอดเยี่ยมนี้คือความรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นทุกข์ทั้งปวง

Research Title : A Study of Dhamma Principles and Vipassana Meditation Practice in *Dhātuviḥhaṅga Sutta*

Researcher : Phra Bunleng Tapasīlo (Onnum)

Degree : Master of Arts (Vipassanā Meditation)

Research Paper Supervisor : Phramaha Chit Tanachito , Pali VII , B.A. (Education), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

Date of Completion : February 25, 2018

Abstract

This Research paper has 2 objectives; to study the Doctrinal essence in *Dhātuviḥhaṅga Sutta* and to study the principles of practicing *Vipassanā* in *Dhātuviḥhaṅga Sutta* by studying the information from the Theravada Buddhist scriptures and other related documents, then, composed, summarized, analyzed, explained in details, corrected and verified by Buddhist scholars.

From the study, it is found that *Dhātuviḥhaṅga Sutta* is the discourse that the Buddha has taught *Pukkusāti*, during staying at the potter *Bhaggava*'s premises in *Rājagaha*, who went forth from the household into homelessness out of faith on the Buddha's account but never met him before. It results in the cause of this sutta. The Buddha taught for the sake of *Pukkusāti* that the person is made up of 4 factors: (1) the 6 elements (*dhātu*), (2) the 6 bases of contact (*phassāyatanā*), (3) the 18 mental investigations (*manopavicāra*), and (4) the 4 foundations (*adhiṭṭhāna*), not flowing with mental conceiving, be called "a sage at peace".

The doctrine and dhamma concerned with *Dhātuviḥhaṅga Sutta* can be used as the guide in Vipassana meditation practice as to the Buddha said to *Pukkusāti*. *Dhātuviḥhaṅga Sutta* is all about the contemplation on the 6 elements (*dhātu*) which are the earth element (*paṭhavī*), the water element (*āpo*), the fire element (*tejo*), the wind element (*vayo*), the space element (*ākāsa*), the consciousness element (*viññāṇa*), also the 6 bases of contact (*phassāyatanā*) that are the base of eye-contact, the base of ear-contact, the base of nose-contact, the base of tongue-contact, the base of

body-contact, the base of mind-contact, including the 18 mental investigations (*manopavicāra*), in addition to the 4 foundations (*adhiṭṭhāna*) consist of *paññā*, *saccā*, *cāgā* and *upasamā*. The 18 mental investigations (*manopavicāra*) bring about *vedanā* as a consequence of the 6 bases of contact (*phassāyatana*) in either way. For this reason, 1 of the 3 *vedanā*: 1) the pleasant feeling 2) the painful feeling 3) neither-painful-nor pleasant feeling would appear as one another factors. It has been said in the commentary about the contemplation of the *dhātu* is that anyone who desires the highest achievement to attain the Arahantaship by making *dhātu* consideration before developing the Insight Meditation. He should fix his *Pārisuddhi-sīla* (morality for purification). Only those who has cultivated moral conduct (*sīla*) should prevail in meditation practices. The Buddha explained the 6 elements *dhātu* in the meditation practices, but consider just 4 primary elements that are *paṭhavī-dhātu*, *āpo-dhātu*, *tejo-dhātu* and *vayo-dhātu*. The contemplation of *Dhātu-manasikāra* practice is to consider the body consisted of the said 4 element as only the doctrinal state of *dhātu* appears by knowing them as they really are. The 2 remained elements; *ākāsa-dhātu* and *viññāṇa-dhātu*, as stated in Abhidhamma Pitaka is that those who got *adhiṭṭhānadhamma* be full of the superior wisdom leading to the cessation of sufferings.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ กราบขอบพระคุณ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบวรศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง กรรมการมหาเถรสมาคม และเจ้าอาวาสวัดพิชัยญาติการาม วรวิหาร เป็นอย่างสูงยิ่ง ที่ได้เปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนานี้ขึ้น เพื่อให้โอกาสในการศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ส่งผลให้เกิดการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอย่างแพร่หลาย

ขอกราบขอบพระคุณ พระวิปัสสนาจารย์ ท่านสยาตอภันทันตवासะ อัมมกถิกพหูชน หิตธระ อัครมหาบัณฑิต อภิชอัครมหาสัทธัมมโชติกะ โอวาทาจริยะ มหาสึนายกสยาตอ ภัททันตอิน ทาสักกะ สาสนธชัมมาจริยะ มหาสึนายกสยาตอ และภัททันตัมมรักขิตตะ สาสนธชัมมาจริยะ วินยวิทู วินยธชัมมาจริยะ/ปริยัตติวสารธะ อัมมาจริยะ วินยธัมมาจริยะ ที่เมตตาอบรมสั่งสอน วิปัสสนาภาวนา เมื่อครั้งปฏิบัติธรรมที่สำนักมหาสึสาสนเยกต้า กรุงย่างกุ้ง สหภาพเมียนมาร์

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาโกมล กมล (รักษาการผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์บวรศึกษาพุทธโฆส) พระภิกษุภิกษุณี วิ. (พระมหาประเสริฐ มนต์เสวี) พระมหาจิต จานชิต, ดร. (อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์) และขอบคุณ รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล ผศ.ดร.วิโรจน์ คุ่มครอง ซึ่งได้เมตตาช่วยเหลือและคำแนะนำในการแก้ไขข้อบกพร่องต่างๆ ในการทำสารนิพนธ์

ขอกราบขอบพระคุณ พระเทพรัตนกวี, ดร. (สุรินทร์ ชูตินโร ป.ธ. ๗) ที่ปรึกษาเจ้าคณะ จังหวัดเพชรบูรณ์ วัดมหาธาตุ พระอารามหลวง, พระอธิการประวิตร จิตลาโภ เจ้าอาวาส วัดศรีธงชัย ตำบลพุกาม อำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์ และผู้มีคุณทุกท่านซึ่งได้อนุเคราะห์ ทุนการศึกษาและค่าใช้จ่ายอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

ขอขอบคุณคณะเจ้าหน้าที่ และเพื่อนนิสิตปริญญาโท สาขาวิปัสสนาภาวนา รุ่น ๑๑ พร้อมทั้งผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องทุกท่านไว้ ณ โอกาสนี้ ปัญญาอันเกิดจากสารนิพนธ์นี้ ผู้ศึกษา ขอน้อมถวายบูชาคุณพระรัตนตรัย และขอมอบถวายเป็นธรรมบรรณาการแด่บิดามารดา คุณครู อุปัชฌาย์ คณาจารย์ที่ประสิทธิ์ประสาทคุณงามความดีและความรู้ ตลอดถึงท่านผู้มีอุปการคุณทุกท่าน ขอผลานิสงส์แห่งคุณความดีในการศึกษาครั้งนี้และโอกาสในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตลอดทั้งคุณประโยชน์แห่งสารนิพนธ์เล่มนี้ จงเป็นผลสำเร็จ ต่อการบรรลุมรรคผล นิพพาน แก่ทุกรูปทุกนาม ด้วยเทอญ

พระบรรเลง ตปสีโล
๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๑

เรื่อง	สารบัญ	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย		ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ		ข
กิตติกรรมประกาศ		ง
สารบัญ		จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และอักษรคำย่อ		ช
บทที่ ๑ บทนำ		๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา		๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย		๓
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ		๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย		๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย		๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง		๕
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย		๙
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ		๑๐
บทที่ ๒ เนื้อหาหลักธรรมในธาตุวิมังคสูตร		๑๑
๒.๑ ความหมายและที่มาของธาตุวิมังคสูตร		๑๑
๒.๒ หลักธรรมในธาตุวิมังคสูตร		๑๒
๒.๒.๑ ธาตุ ๖ ในธาตุวิมังคสูตร		๑๒
๒.๒.๒ ผัสสสายตนะ ๖ ในธาตุวิมังคสูตร		๑๗
๒.๒.๓ มโนปวิจาร ๑๘ ในธาตุวิมังคสูตร		๑๙
๒.๒.๔ อธิฐานธรรม ๔ ในธาตุวิมังคสูตร		๑๙
๒.๓ ผลของการแสดงธรรมในธาตุวิมังคสูตร		๓๔
๒.๔ สรุปท้ายบท		๓๕
บทที่ ๓ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิมังคสูตร		๓๖
๓.๑ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท		๓๖
๓.๒ การพิจารณาธาตุในการปฏิบัติวิปัสสนา		๓๙
๓.๒.๑ การพิจารณาธาตุในจักขายตนะ		๓๙
๓.๒.๒ การพิจารณาธาตุในโสตายตนะ		๔๐
๓.๒.๓ การพิจารณาธาตุในฆานายตนะ		๔๐

๓.๒.๔	การพิจารณาธาตุในชีวหายตนะ	๔๑
๓.๒.๕	การพิจารณาในกายายตนะ	๔๑
๓.๒.๖	การพิจารณาธาตุในมนายตนะ	๔๒
๓.๓	การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาดูวิกังคสูตร	๕๒
๓.๓.๑	การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาดูวิกังคสูตรตามนัยพระสูตร	๕๒
๓.๓.๒	การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาดูวิกังคสูตรตามนัยอรรถกถา	๖๐
๓.๔	สรุปท้ายบท	๖๖
บทที่ ๔	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๖๘
๔.๑	สรุปผลการวิจัย	๖๘
๔.๒	ข้อเสนอแนะ	๖๙
บรรณานุกรม		๗๑
ภาคผนวก		๗๕
ประวัติผู้วิจัย		๑๐๗

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อชื่อพระไตรปิฎก

สารนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติ พระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙ มีหลักการใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎก โดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้แล้วตามด้วย เล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๐/๙๘. หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค เช่น เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๐ หน้า ๙๘ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙.

การอธิบายบอกอักษรย่อในสารนิพนธ์นี้ ทำเฉพาะคัมภีร์ที่อ้างอิงในสารนิพนธ์นี้เท่านั้น

พระสุตตันตปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๙	ที.สี.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	(ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๔	ม.อุ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปรปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๕	ส.ส.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
๑๘	ส.สฟา.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)
๑๙	ส.ม.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค	(ภาษาไทย)
๒๐	อง.ติก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทิกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๑	อง.จตุกก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๒	อง.ปญจก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๓	อง.อฏฐก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อฏฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๓	อง.นวก.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.ธ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
	ขุ.อติ.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป.	(ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๓๕	อภิ.วิ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)
๓๖	อภิ.ปุ.	(ไทย) = อภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

สารนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้ พระไตรปิฎกภาษาไทยพร้อมอรรถกถาแปลชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ปีพุทธศักราช ๒๕๕๖ มีหลักการใช้คำย่อ โดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้ แล้วตามด้วย ชื่อ/หน้า ตามลำดับ เช่น

ม.ม.อ. (ไทย) ๑๔๑/๗๔๗-๗๔๘. มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มูลปณณาสกอรรถกถา ฉบับภาษาไทย ชื่อ ๑๔๑ หน้า ๗๔๗-๗๔๘.

การอธิบายบอกอักษรย่อในสารนิพนธ์นี้ ทำเฉพาะคัมภีร์ที่อ้างอิงในสารนิพนธ์นี้เท่านั้น ดังนี้

อรรถกถาพระสูตรตันปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ม.ม.อ.	(ไทย) = มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มูลปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ม.อ.อ.	(ไทย) = มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี อภิปริปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.ติก.อ.	(ไทย) = อังคุตตรนิกาย มโนรพปุรณี ติกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.จตุกก.อ.	(ไทย) = อังคุตตรนิกาย มโนรพปุรณี จตุกกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.ปญจก.อ.	(ไทย) = อังคุตตรนิกาย มโนรพปุรณี ปญจกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อง.อฎฐก.อ.	(ไทย) = อังคุตตรนิกาย มโนรพปุรณี อฎฐกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.อ.	(ไทย) = ขุททกนิกาย ปริมัตถทีปนี อิติวุตตกอรรถกถา	(ภาษาไทย)

ค. คำย่อชื่อคัมภีร์ ฎีกาปกรณ์วิเสส

ฎีกาพระสูตรตันปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อง.ติก.ฎีกา	(บาลี) = องคุตตรนิกาย ติกนิบาตฎีกา	(ภาษาบาลี)

ฎีกาปกรณ์วิเสส

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิสุทฺธิ.ฎีกา	(ไทย) = ปริมัตถมัญชุสา วิสุทฺธิมรรคมหาฎีกา	(ภาษาไทย)

ง. คำย่อเกี่ยวกับหนังสือที่ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์หรือสถานที่พิมพ์

สารนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คำย่อเกี่ยวกับหนังสือ ตำรา เอกสารทางวิชาการ ที่ได้จัดพิมพ์โดย ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ หรือสถานที่พิมพ์ ดังนี้

ม.ป.ป.	= ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์
ม.ป.ท.	= ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นเอกบุรุษ พระศาสดาผู้ก่อตั้งพระพุทธศาสนา เป็นศาสนาแห่งพระปัญญา พระธรรมวินัยที่พระองค์ทรงประกาศไว้แล้ว เป็นธรรมเครื่องนำออกจากความทุกข์ได้ มีหลักคำสอนมากมายเกี่ยวกับการทำตนให้หลุดพ้นจากความทุกข์^๑ เป็นคำสอนที่ทรงแสดงถึงมรรคแห่งชีวิตอันประเสริฐแก่มวลมนุษยชาติ อันมีหลักคำสอนที่ใช้ในการแก้ปัญหา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้ปัญญาหาทางออกให้พ้นทุกข์ที่เกิดมาจากตัณหาคือความทะยานอยาก ทำให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นในขั้น ๕ พระองค์ได้ทรงเป็นผู้รู้เห็นด้วยพระสัพพัญญุตญาณ คือความรู้ทั้งหมด ฉะนั้น จึงได้ทรงรู้สัตว์ บุคคลทั้งหมดว่าประกอบขึ้นด้วยอะไรบ้าง อันเป็นส่วนประกอบของสัตว์บุคคลทุกๆ คน ที่เป็นไปอยู่ และจะพึงประกอบด้วยธรรมอะไร จึงจะบรรลุถึงความสิ้นทุกข์ได้ พระองค์ทรงให้พิจารณาร่างกายนี้ประกอบขึ้นจากองค์รวมแห่งธาตุ คำว่าธาตุ แปลว่า สภาวะ คือสภาพว่างเปล่าไม่ใช่ตัวบุคคล เรา เขา ธาตุในทางธรรมเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ใช่สมมุติบัญญัติซึ่งใช้สื่อสารกันจนเข้าใจกันว่าเป็นก้อนอัตภาพมนุษย์ การพิจารณาธาตุนี้มีประโยชน์ เพื่อให้ละวางความเห็นที่ผิดว่าเป็นตัวตนเป็นบุคคล โดยให้เข้าใจว่ามีเพียงธาตุเท่านั้น แต่ไม่ใช่ตัวเราของเรา^๒

หลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาที่ทำให้คนเรามั่นคงในชีวิตมีความมั่นคงในหลักของคุณงามความดีนั้นเรียกว่า อธิษฐานธรรม^๓ ธรรมที่ควรตั้งในใจอันบุคคลที่ต้องการความสำเร็จในชีวิต ต้องการหลุดพ้นจากอาสวะกิเลสต้องอาศัยธรรมหมวดนี้เพราะอธิษฐานธรรมเป็นธรรมที่อาศัยความเข้มแข็งของจิตใจ มีเป้าหมายที่สูงสุดของชีวิต ทำให้ชีวิตมีความดีงามมีความมั่นคง ต้องมีปัญญาเพื่อใช้นำพาชีวิต ทำให้ไม่หลงเข้าไปสู่ทางแห่งความชั่ว ต้องมีสัจจะเป็นคุณธรรมที่จะนำพาตนเองให้ไปสู่เป้าหมายแห่งชีวิตที่ได้ตั้งเอาไว้ แล้วต้องมีความเสียสละ ไม่เห็นแก่ตัว ไม่คิดเอาวัดเอาเปรียบคนอื่น และมีจิตที่เด็ดเดี่ยวมั่นคง ไม่ยอมแพ้ต่ออำนาจของกิเลสตัณหา เมื่อเรามีอธิษฐานธรรมแล้ว ก็จะทำให้ชีวิตนั้นมีความมั่นคง ล่วงพ้นภัยต่างๆ ไปได้และสามารถเข้าถึงจุดหมายของชีวิตดังที่ทุกคนได้ตั้งปณิธานเอาไว้เพราะว่ากิเลสต่างๆ ไม่สามารถครอบงำได้ ทำให้ไม่เวียนว่ายในสังสารวัฏอีกต่อไป

ในเบื้องต้นพระองค์ได้ทรงแสดงเป็นบทอุเทศ คือเป็นหัวข้อว่า บุรุษบุคคลนี้มีธาตุ ๖ มีที่ต่อแห่งผัสสะ คือความกระทบอันเรียกว่า ผัสสาตนะ ๖ มิมนโปปจารคือที่เกี่ยวไปของใจ ๑๘ มีธรรม

^๑ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๖๘/๑๒๘.

^๒ พระโสมนมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน**, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิกขุ, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๘๘.

^๓ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๙๐.

เป็นที่ตั้งอาศัย ๔ คือ ปัญญา ธรรมเป็นที่ตั้งอาศัยคือปัญญา สัจจา ธรรมเป็นที่ตั้งอาศัยคือสัจจะ จาคา ธรรมเป็นที่ตั้งอาศัยคือจาคะ และอุปสมา ธรรมเป็นที่ตั้งอาศัยคือความสงบระงับ ซึ่งเมื่อจิตตั้งอาศัยอยู่แล้ว อาสวะคือมานะย่อมไม่เป็นไป เมื่ออาสวะคือมานะไม่เป็นไป เรียกว่าเป็นมุนีคือผู้รู้ ผู้สงบระงับแล้ว ต่อจากนั้นพระองค์ทรงสอนให้ปฏิบัติในอริยฐานธรรม พระองค์ทรงแสดงแนวทางปฏิบัติธรรม คือให้ใช้อริยฐานธรรม ๔ ข้อกับธาตุ ๖ ผัสสาตนะ ๖ มโนปวการ ๑๘ เหล่านี้ ผู้ประกอบด้วยอริยฐานธรรมคือปัญญาอันยอดเยี่ยมนี้ เพราะว่าปัญญาอันประเสริฐ ยอดเยี่ยมนี้คือความรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นทุกข์ทั้งปวง^๔

ชาตวิภังคสูตร^๕ มีปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ พระสูตรว่า ด้วยการจำแนกธาตุ ในพระสูตรนี้มีการจำแนกเรื่องธาตุ คำว่าธาตุ หมายถึง ธาตุ ๖ พระองค์ทรงแสดงแก่ท่านปุกกุสาดิผู้บวชอุทิศต่อพระองค์ แต่ไม่รู้จักและไม่เคยเห็นพระองค์ ขณะที่ท่านพักอยู่ที่ศาลาของช่างหม้อชื่อภักคะ เขตกรุงราชคฤห์ เพื่อโปรดท่านปุกกุสาดิให้เข้าถึงธรรมตามอุปนิสัยของท่าน พระองค์ทรงแสดงธรรมให้ฟังเพื่อให้เห็นว่าในสัตว์บุคคลทุกๆ คนประกอบขึ้นด้วยอะไร เป็นอย่างไร และจะพึงประกอบด้วยธรรมอะไร จึงจะบรรลุถึงความสิ้นทุกข์ได้ พระองค์ทรงแสดงอุทเทสว่าบุรุษผู้มีธาตุ ๖ มีผัสสาตนะ ๖ มีมโนปวการ ๑๘ มีอริยฐานธรรม ๔ บัณฑิตเรียกว่า มุนีผู้สงบ

ในพระสูตรนี้มีข้อที่น่าสังเกตดังนี้ คือความสำคัญของพระสูตรนี้จึงอยู่ที่ธรรม ๔ ข้อนี้ อันเป็นอริยฐานธรรม ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ คือ ปัญญา สัจจะ จาคะและอุปสมะ และได้ตรัสบทอุทเทส คือเป็นหัวข้อต่อไปอีกว่า ไม่พึงประมาทปัญญา พึงตามรักษาสัจจะ พึงพอกพูนจาคะ คือ การสละ พึงศึกษาสันติ ความสงบระงับ ผลจากการแสดงธรรมครั้งนี้ ทำให้ท่านปุกกุสาดิได้ทราบว่าเป็นผู้แสดงธรรมนั้น คือ พระสุตตศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงกราบลงแทบพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาค แล้วกราบทูลขอภักโขที่เรียกพระองค์ด้วยวาทีว่า “ผู้มีอายุ” ครั้นเมื่อพระองค์ทรงยกโทษให้จึงขออุปสมบทในพระพุทธศาสนา แต่ไม่มีบาตรและจีวร พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอุปสมบทให้ ท่านจึงไปเที่ยวแสวงหาบาตรและจีวร แต่ถูกแม่มโคขวิดตายเสียก่อน เมื่อภิกษุทั้งหลายเข้าไปทูลถามถึงคติภพของท่าน พระองค์ตรัสว่าท่านปุกกุสาดิเป็นพระอนาคามี จึงทำให้ชีวิตไม่ตกไปสู่อบายภูมิ

การปฏิบัติวิปัสสนากาวนา เป็นการเจริญปัญญาพิจารณาเห็นสภาวะของสิ่งที่อยู่ตามธรรมชาติตามความเป็นจริง ผู้ที่เห็นจะต้องเข้าไปเห็นแจ้งพิเศษในสภาวะของรูปนาม โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และอนัตตา ที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถหลุดพ้นจากความวิปลาส เพื่อจะได้ละนิจสัญญาวิปลาส ละสุขสัญญาวิปลาส ละอัตตสัญญาวิปลาส และละสุกสัญญาวิปลาส เข้าถึงความจริงที่ว่าสรรพสิ่งทั้งหลายในโลกล้วนเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา การเจริญปัญญาจนเห็นแจ้งชัดพระไตรลักษณ์นั้น อันอาร์มณวิปัสสนามี ๖ คือ ขั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ซึ่งเมื่อย่อแล้ว ได้แก่ รูปนาม^๖ อันเป็นส่วนประกอบของสัตว์บุคคลทุกๆ คนที่เป็นไปอยู่ธาตุในทางธรรมเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ใช่สมมุติบัญญัติ เป็นกอนัตตาของ

^๔ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๖๕/๔๑๒.

^๕ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๒/๔๐๑.

^๖ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๓๗.

มนุษย์ ร่างกายนี้ประกอบขึ้นจากองค์รวมแห่งธาตุ เพราะฉะนั้น ในร่างกายบุคคลทุกๆ คนนี้จึงประกอบด้วยธาตุทั้ง ๖ ประกอบด้วยผัสสาชยตนะ คือที่ต่อแห่งผัสสะ อันหมายถึง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และ มนะ คือใจ ๖ ไม่หย่อนไม่เกินไปกว่า ๖ และประกอบด้วยมโนปวิจาร คือที่ท่องเที่ยวคือคิดไปของใจ ๑๘ ไม่หย่อนไม่ยิ่งไปกว่า ๑๘ ดังนั้นเป็นส่วนประกอบของบุรุษ สัตว์บุคคลนี้ ไม่ว่าชาย ไม่ว่าหญิงทุกๆ คน เพราะฉะนั้น ในทุกๆ คนนี้จึงประกอบด้วยธาตุ ๖ ผัสสาชยตนะที่ต่อแห่งผัสสะ ๖ และมโนปวิจารที่ท่องเที่ยวไปคือคิดไปของใจ ๑๘ เหมือนกันหมด พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้ทุกๆ คนพิจารณาเข้ามาให้รู้ว่าในตัวของคุณเองนั้นก็ประกอบกันอยู่เหล่านี้ไม่นอกไปจากนี้ แม้ว่าจะมีรายละเอียดอะไรต่างๆ มากมายแต่ละบุคคล แต่ย่อมสรุปเข้าในธาตุ ๖ ในผัสสาชยตนะ ๖ และในมโนปวิจาร ๑๘ เหล่านี้เท่านั้นไม่ยิ่งหย่อนไปกว่านี้ เพื่อให้ละวางความเห็นที่ผิดว่าเป็นตัวเป็นตนบุคคล โดยให้เข้าใจว่ามีเพียงธาตุเท่านั้น แต่ไม่ใช่ตัวเราของเรา ดังนั้น การกำหนดรู้เช่นนี้จึงมิได้เป็นการรู้แบบรู้ตัวแบบทั่วๆ ไปแต่เป็นการรู้ตัวด้วยปัญญาพิจารณาให้เห็นสภาวะตามความเป็นจริง อนึ่งขึ้นชื่อว่าวิปัสสนาย่อมเป็นหลักธรรมที่ใช้สติกำหนดรู้ด้วยปัญญา เพื่อพัฒนาปัญญาสู่การบรรลุเป้าหมายขั้นสูงสุดได้

ผู้วิจัยจึงสนใจธาตุวิภังคสูตรนี้ที่ว่าการจำแนกธาตุ เพื่อให้ทราบว่าในสัตว์ บุคคลทุกๆ คนว่าประกอบขึ้นด้วยอะไร เป็นอย่างไร และจะพึงประกอบด้วยธรรมอะไร จึงจะบรรลุถึงความสิ้นทุกข์ได้ และจะเห็นได้ว่า อริชฐานธรรม เป็นธรรมที่มีความสำคัญต่อมนุษย์เราเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นธรรมที่มุ่งเน้นให้มีความมั่นคงในชีวิต มีหลักยึดอันมีอุดมการณ์ที่แน่วแน่ เป็นไปเพื่อประโยชน์ต่อตนเองและบุคคลอื่น ตัวอย่างเช่นท่านปุกกุสาติ เมื่อมีอริชฐานธรรมแล้ว พระองค์ทรงแสดงสอนแนวทางปฏิบัติธรรมให้ท่านปฏิบัติในอริชฐานธรรม คือให้ใช้อริชฐานธรรม ๔ ข้อกับธาตุ ๖ ผัสสาชยตนะ ๖ มโนปวิจาร ๑๘ เหล่านี้นับว่าเป็นผู้ประกอบด้วย อริชฐานธรรม คือความรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นทุกข์ทั้งปวง

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาเนื้อหาหลักธรรมในธาตุวิภังคสูตร
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิภังคสูตร

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ เนื้อหาหลักธรรมในธาตุวิภังคสูตร เป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิภังคสูตร เป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) เป็นการศึกษาเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิภังคสูตร โดยผู้วิจัยแบ่งขอบเขตของการวิจัยเป็นสองส่วนคือขอบเขตด้านเอกสาร เพื่อกำหนดเอกสารที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ และขอบเขตด้านเนื้อหาเพื่อกำหนดเนื้อหาประเด็นต่างๆ ที่จะศึกษาในการวิจัยครั้งนี้ มีรายละเอียดดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

การศึกษาด้านเนื้อหา การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิภังคสูตร งานวิจัยครั้งนี้ได้กำหนดขอบเขต คือ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๙ พระไตรปิฎก อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พระไตรปิฎก อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส คัมภีร์วิสุทธิมรรค หนังสือ รายงานวิจัย เอกสารตำรา และอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

การศึกษาด้านการศึกษาในเรื่อง การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิภังคสูตร งานวิจัยครั้งนี้มีขอบเขตการศึกษาด้านการศึกษา ว่าด้วยการจำแนกธาตุ มีการจำแนกเรื่องธาตุ ๖ พระองค์ได้ทรงเป็นผู้รู้เห็นด้วยพระสัพพัญญุตญาณ รู้ทั้งหมดว่ามนุษย์เกิดทุกข์ เพราะมาจากต้นหาคือความทะยานอยาก ทำให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นในขันธ ๕ ซึ่งเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้เวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ โดยให้ปฏิบัติในอริยฐานธรรม ๔ เป็นหลักคำสอนของพระองค์ที่มีอยู่ในธาตุวิภังคสูตร ผู้วิจัยมีความประสงค์จะค้นคว้าในรายละเอียดของเนื้อหาหลักธรรมในธาตุวิภังคสูตร เพิ่มเติมในหัวข้อหลักธรรม และหลักปฏิบัติในอริยฐานธรรม ๔ ด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่มีอยู่ในธาตุวิภังคสูตร

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ ธาตุวิภังคสูตร หมายถึง พระสูตรว่าด้วยการจำแนกธาตุ ๖ พระพุทธเจ้าได้แสดงแก่ท่านปุกกุสะติ เพื่อโปรดท่านปุกกุสะติให้เข้าถึงธรรมตามอุปนิสัยของท่าน มีธาตุ ๖ ผัสสายตนะ ๖ มโนปวजार ๑๘ และอริยฐานธรรม ๔ มีปรากฏอยู่ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์

๑.๕.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา หมายถึง การฝึกอบรมจิต โดยมีสติกำหนดรู้รูปนามในปัจจุบันขณะตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งตามความเป็นจริง หลุดพ้นจากกิเลสตัณหา และกระทำให้แจ้งพระนิพพาน

๑.๕.๓ อริยฐานธรรม ๔ หมายถึง ธรรมอันเป็นฐานที่มั่นคงของบุคคล เป็นธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจเพื่อให้สามารถยึดเอาผลสำเร็จสูงสุดอันเป็นที่หมายได้มี ๔ ประการ คือ ๑) ปัญญา ความรู้ชัดคือหยั่งรู้ในเหตุผลพิจารณาให้เข้าใจในสภาวะของสิ่งทั้งหลายจนเข้าถึงความจริง ๒) สัจจะ ความจริง คือ ดำรงมั่นในความจริงที่รู้ชัดด้วยปัญญา ๓) จาคะ ความเสียสละ เริ่มแต่สละอามิสจนถึงสละกิเลส และ ๔) อุปสมะ ความสงบ คือ ระงับโทษข้อขัดข้องมัวหมองอันเกิดจากกิเลสแล้วทำจิตใจให้สงบได้

๑.๕.๔ มโนปวजार ๑๘ หมายถึง ความนึกห่วงวณโสมนัส ๖ ความนึกห่วงวณโถมณัส ๖ ความนึกห่วงวณอุเบกขา ๖ คือ บุคคลเห็นรูปทางตา ฟังเสียงทางหู ดมกลิ่นทางจมูก ลิ้มรสทางลิ้น ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกาย รู้แจ้งธรรมารมณทางใจแล้ว ย่อมนึกห่วงวณธรรมารมณอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส ย่อมนึกห่วงวณธรรมารมณอันเป็นที่ตั้งแห่งโถมณัส ย่อมนึกห่วงวณธรรมารมณอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องโดยแบ่งเอกสารออกเป็นสองส่วน คือ เอกสารชั้นปฐมภูมิ ประกอบด้วยคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และ ปกรณ์เสสวิธีสุทธีมรรค และเอกสารชั้นทุติยภูมิ คือ เอกสารที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ หนังสือ ตำรา บทความ เอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย มีรายละเอียดดังนี้

๑.๖.๑ คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๑) พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค อธิบายเกี่ยวกับอริยฐานธรรม ๔ มีปรากฏข้อความไว้ว่า “อริยฐานธรรม ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ ๔ ได้แก่ ปัญญาธิฐาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือปัญญา) สัจจาธิฐาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือสัจจะ) จาคาธิฐาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือจาคะ) อุปสมาธิฐาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคืออุปสมะ) ไม่พึงประมาทปัญญาพึงตามรักษาสัจจะพึงพอกพูน จาคะคือการสละ พึงศึกษาสันติคือความสงบระงับ ซึ่งเมื่อจิตตั้งอาศัยอยู่แล้ว อาสวะคือมานะย่อมไม่เป็นไป เมื่ออาสวะคือมานะไม่เป็นไป เรียกว่าเป็นมุนีคือผู้รู้ ผู้สงบระงับแล้ว”^๗

๒) พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ อธิบายอุทเทสแห่งธาตุวิภังค์ ๖ ประการ มีปรากฏข้อความไว้ว่า “ภิกษุ บุรุษนี้มีธาตุ ๖ มีผัสสายตนะ (แดนเกิดแห่งผัสสะ) ๖ มีมโนปิจาร (ความนึกหน่วงทางใจ) ๑๘ มีอริยฐานธรรม (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ) ๔ เมื่อความกำหนดหมาย ชีเมซาบไม่ถึงบุรุษผู้คงอยู่ในอริยฐานธรรม บัณฑิตจึงเรียกบุรุษนั้นว่ามุนีผู้สงบแล้ว บุรุษไม่พึงประมาทปัญญา พึงตามรักษาสัจจะ พึงเพิ่มพูนจาคะ พึงศึกษาแต่ทางสงบเท่านั้น เป็นอุทเทสแห่งธาตุวิภังค์ ๖ ประการ”^๘

๓) พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ อธิบายเกี่ยวกับธาตุ ๖ ในเรื่องปฐวีธาตุ มีปรากฏข้อความไว้ว่า “บรรดาธาตุ ๖ นั้น ปฐวีธาตุ เป็นไฉน ปฐวีธาตุมี ๒ อย่าง คือปฐวีธาตุที่เป็นภายในก็มี ที่เป็นภายนอกก็มี ธรรมชาติที่แข็ง ธรรมชาติที่กระด้าง ความแข็ง ภาวะที่แข็ง เป็นภายในตนมีเฉพาะตนที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือซึ่งเป็นภายในตน เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไข้อยู่ในข้อ อาหารใหม่เก่า หรือธรรมชาติที่แข็ง ธรรมชาติที่กระด้าง ความแข็ง ภาวะที่แข็ง เป็นภายในตน มีเฉพาะตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือ ซึ่งเป็นภายในตน แม้อื่นใดมิอยู่ นี้เรียกว่า ปฐวีธาตุที่เป็นภายใน”^๙

๔) คัมภีร์อรรถกถา ปปัญจสูทนี ในธาตุวิภังคสูตรตถาคตกล่าวถึงกุลบุตรปุกกุสาตีมีปรากฏข้อความไว้ว่า “พระผู้มีพระภาคทรงตรวจดูสัตว์โลกในเวลาใกล้รุ่งวันนั้น ทอดพระเนตรเห็นกุลบุตรปุกกุสาตีแล้ว ทรงดำริว่า กุลบุตรนี้อ่านเพียงข่าวสาสน์ที่สหายส่งไปแล้วก็สละราชสมบัติยิ่งใหญ่เกิน ๑๐๐ โยชน์ บวชอุทิศเรา เดินทางสิ้น ๑๙๒ โยชน์ จักถึงกรุงราชคฤห์ ก็เมื่อเราไม่ไป เธอยังไม่แทงตลอดสามัญญผล ๓ จักทำกาลกิริยาอย่างไม่มีที่พึ่งโดยการพักอยู่คั่นเดียว แต่เมื่อเราไป เธอจักแทงตลอด

^๗ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๙๐.

^๘ ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๔๓/๔๐๓.

^๙ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๓/๑๓๔.

สามัญผล ๓ ก็เรอบำเพ็ญบารมีสิ้น ๔ อสงไขยยิ่งด้วย ๑๐๐,๐๐๐ กัปป์ เพื่อสงเคราะห์ประชาชนเท่านั้น เราจักทำการสงเคราะห์แก่กุลบุตรนั้น”^{๑๐}

๕) คัมภีร์ฎีกา อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี แสดงความหมายของธาตุความตอหนึ่งไว้ว่า “ธรรมที่ทรงสภาพของตนไว้ ธรรมที่ถูกกำหนดไว้ตามสภาวะ และธรรมที่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะตามนัยนี้เรียกว่า อนิพัตตปาฏิปทิกะ คำถามว่า อะไรคืออาการของสัตว์ อะไรคือหน้าที่ของสัตว์ตอบว่า อาการของสัตว์ คือ การประกอบด้วยชีวะ ส่วนหน้าที่ของสัตว์ คือ ความพยายามขวนขวายคำว่า เพราะมีสภาพไม่ใช่ชีวะ คือ เพราะมีสภาพไม่ใช่ชีวะที่เชื่อถืออย่างนี้ว่า วิญญาณหนึ่งย่อมเป็นไปไม่ขาดสูญตราบจนยังไม่วายชนม์ในภพหนึ่ง หรือสงสารยังไม่จบสิ้นในภพชาติต่อๆ มา ธรรม คือ จักขายตนะเป็นต้นไม่มีอาการ และหน้าที่ของสัตว์โดยประการทั้งปวง ไม่ใช่ชีวะ และไม่ประกอบด้วยชีวะ โดยประการดังนี้ จักขายตนะเป็นต้น ได้ชื่อว่าธาตุ เพราะมีสภาพไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ”^{๑๑}

๖) คัมภีร์ปริกณวิเสส วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสเถระ ได้อธิบายเกี่ยวกับการกำหนดธาตุไว้ว่า “การกำหนดธาตุ ๔ นี้ โดยใจความอันเดียวกัน กรณฐาน คือ ธาตุวัฏฐานนี้นั้นมาแล้วโดยอาการ ๒ อย่าง คือ โดยย่อ ๑ โดยพิสดาร ๑ การกำหนดธาตุ ๔ นั้น โดยย่อมาในมหาสติปัฏฐานสูตร โดยพิสดารมาในธาตุวิภังคสูตร ก็การกำหนดธาตุ ๔ นั้น มาแล้วโดยย่อในมหาสติปัฏฐานสูตร ด้วยสามารถภิกษุผู้เจริญธาตุกรรมฐานผู้มีปัญญาแก่กล้าอย่างนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เหมือนอย่างนายโคฆาตัก หรือลูกมือของนายโคฆาตักผู้ขยัน ฆ่าโคแล้วพึงแบ่งเนื้อออกเป็นชิ้นๆ นิ่งในทางใหญ่ ๔ แพร่งฉั่นใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณาภายในนี้แหละตามที่ตั้งอยู่แล้ว ตามที่ดำรงอยู่แล้วโดยธาตุว่าในกายนี้มีปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ฉะนั้น”^{๑๒}

๑.๖.๒ ตำราวิชาการพระพุทธศาสนา

๑) พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนาในหนังสือมหาสติปัฏฐานสูตร มีเนื้อความกล่าวถึงธาตุความตอหนึ่งว่า “ธาตุ ๔ เหล่านี้บางแห่งเรียกว่ามหาภูตรูป คือรูปใหญ่โตปรากฏชัดหมายความว่า รูปที่ใหญ่โตโดยรูปร่างและปรากฏชัดโดยลักษณะ เพราะวัตถุสิ่งของทั้งสี่ประกอบขึ้นจากรูปเหล่านี้ซึ่งมีลักษณะเฉพาะตนเด่นชัด กล่าวคือ ๑) ปฐวีธาตุธาตุดิน มีลักษณะแข็ง หรืออ่อน ๒) อาโปธาตุ ธาตุน้ำมีลักษณะไหลหรือเกาะกุม ๓) เตโชธาตุธาตุไฟ มีลักษณะเย็น หรือร้อน ๔) วาโยธาตุ ธาตุลม มีลักษณะหยาบหรือตึง ธาตุทั้ง ๔ ประกอบอยู่ร่วมกันคือ ลักษณะแข็งเป็นธาตุดิน ลักษณะเกาะกุมเป็นรูปได้จัดเป็นธาตุน้ำ ลักษณะเย็นถือเป็นธาตุไฟ และลักษณะตึงจัดเป็น ธาตุลมข้อนี้เหมือนลักษณะสัณยวซึ่งได้มาจากการเปรียบเทียบ ไม่มีกำหนดตายตัวแน่นอน”^{๑๓}

^{๑๐} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๓๖๑.

^{๑๑} พระอนรรุทระ และพระญาณธชะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภังค์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖), หน้า ๖๘๐-๖๘๑.

^{๑๒} พระพุทธโฆสจารย์, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๖๑๘.

^{๑๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๘๘-๑๘๙.

๒) สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ทรงนิพนธ์ไว้ในหนังสือ อริยวงศ์ปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า ทรงอธิบายการเจริญวิปัสสนาภาวนามีเนื้อความ กล่าวถึงธาตุ ๑๘ อันเป็นภูมิแห่งวิปัสสนาไว้ว่า “การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการเจริญปัญญา พิจารณาเห็นสภาวะของสิ่งที่อยู่ตามธรรมชาติตามความเป็นจริง ผู้ที่จะเห็นจะต้องเข้าไปเห็นแจ้ง พิเศษในสภาวะของรูปนาม โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์และอนัตตา เพื่อจะได้ ละนิจสัญญาวิปัสสนา ละสุขสัญญาวิปัสสนา ละอัตตสัญญาวิปัสสนา และละสุกสัญญาวิปัสสนา การเจริญ ปัญญาจนเห็นแจ้งชัดพระไตรลักษณ์นั้น อารมณ์วิปัสสนามี ๖ คือ ขั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ซึ่งเมื่อย่อแล้ว ได้แก่ รูปนาม”^{๑๔}

๓) พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ. ๙) มีคำอธิบายได้กล่าวถึง มหาสติปัฏฐานในหมวดที่ว่าด้วยธาตุ ในหนังสือวิปัสสนากรรมฐาน ความตอนหนึ่งว่า “ท่านผู้เห็นภัย ในวิภังคสูตรทั้งหลาย ข้ออื่นนอกจากปฏิกุสัพพะยังมีคือ ท่านผู้เห็นภัยในวิภังคสูตร ย่อมพิจารณา เห็นกายซึ่งตั้งอยู่ตามปกตินี้แล โดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้มีอยู่เพียงธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมเท่านั้น ธาตุ ๔ นี้มีอยู่ที่ร่างกายของบุคคลทุกๆ คนแล้ว เพราะฉะนั้น จะกำหนดที่ตรงไหนก็ได้ ขอให้ถูกกายก็เป็นอันใช้ได้ จะพอยกเป็นตัวอย่าง เช่น เวลาเดิน กำหนดที่ส้นเท้า ภาวนาว่า ขว้าง หนอ ซ้ายย่างหนอ ก็ถูกธาตุ ๔ แล้ว เวลานั้นกำหนดที่ท้องพองยุบ ภาวนาว่า พองหนอยุบหนอ ก็ถูก ธาตุ ๔ แล้ว เวลาเจ็บ ปวด เมื่อย คั้น เป็นต้น ใช้สติกำหนดตรงที่เจ็บ ปวด เมื่อย คั้น ภาวนาว่า เจ็บหนอย่ำ เป็นต้น ก็ถูกธาตุ ๔ แล้ว เวลาใจคิด ภาวนาว่า คิดหนอย่ำ ก็ถูกธาตุ ๔ แล้ว”^{๑๕}

๔) สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต) มีคำอธิบายได้กล่าวถึงธาตุในหนังสือ พุทธธรรมความตอนหนึ่งไว้ว่า “พุทธธรรมมองเห็นสิ่งทั้งหลายเป็นธาตุ เป็นธรรม เป็นสภาวะอันมีอยู่ ตามภาวะของมัน ที่เป็นของมันอย่างนั้น เช่นนั้น ตามธรรมดาของมัน มิใช่เป็นสัตว์บุคคล อัตตา ตัวตน เราเขาที่จะยึดเอาว่าเป็นเจ้าของ ครอบครอง บังคับบัญชาให้เป็นไปตามปรารถนาอย่างไรได้ บรรดาสิ่งทั้งหลายที่รู้จักเข้าใจกันอยู่โดยทั่วไปนั้นมิใช่เป็นอยู่ในรูปของส่วนประกอบต่างๆ ที่มา ประชุมกันเข้า ตัวตนแท้ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มี เมื่อแยกส่วนต่างๆ ที่มาประกอบเข้านั้นออกไป ก็จะไม่ พบตัวตนของสิ่งนั้นเหลืออยู่ตัวอย่างง่ายๆ ที่ยกขึ้นอ้างกันบ่อย คือรถที่ประกอบขึ้นจากชิ้นส่วนต่างๆ เป็นต้น”^{๑๖}

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระมหาอาทร มหามงฺคโล (ใหม่แก้ว) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาธาตุ ๑๘ กับการ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา” ผลการวิจัยพบว่า ธาตุ คือ ธรรมที่ทรงไว้ซึ่งสภาพ และลักษณะของตน โดย ไม่มีการเปลี่ยนแปลง สภาวะเหล่านี้เกิดขึ้นเองตามเหตุปัจจัย ไม่มีใครมาทำให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้

^{๑๔} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวงศ์ปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่ง พระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๓๗.

^{๑๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร ป.ธ. ๙), วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรพงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๘๖๒.

^{๑๖} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๖๐), หน้า ๑๕.

เป็นธรรมชาติที่ปราศจากสัตว์ บุคคล ตัวตน และธาตุ ๑๘ กับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ ในธาตุ ๑๘ นี้เกี่ยวข้องในการปฏิบัติวิปัสสนาโดยสงเคราะห์ลงในนามรูปแล้วได้ดังนี้ ธาตุ ๑๐ ตั้งแต่จักขุธาตุถึงโณภูมัพพธาตุเป็นรูปธาตุ ๗ ตั้งแต่จักขุวิญญาณธาตุถึงมโนวิญญาณธาตุเป็นนามธาตุ ๑ คือ ธรรมธาตุ เป็นได้ทั้งรูปและนาม”^{๑๗}

๒) พระมหาอำนวย จานิสสโร (เยวณารถ) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาอารมณ์ที่เป็นบัญญัติและปรมาตมในธาตุกัมมัฏฐาน” ผลการวิจัยพบว่า ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ที่มีการกำหนดรู้ธาตุ ๔ เป็นอารมณ์นั้น ผู้ปฏิบัติต้องอาศัยการกำหนดรู้อารมณ์ที่เป็นบัญญัติก่อนซึ่งจะทำให้จิตรับรู้คำบัญญัติเป็นอารมณ์ และช่วยให้จิตจดจ่อมากขึ้นในขณะที่กำหนดรู้ มิฉะนั้นแล้วจิตจะไม่มีที่กำหนด ผู้ปฏิบัติก็จะสามารถกำหนดรู้เห็นความเกิดดับของสภาวะปรมาตมที่กำหนดอยู่ ทำให้เห็นสภาวะตามความเป็นจริงว่า มีเพียงธาตุดิน น้ำ ไฟ และลมเท่านั้น หลังจากนั้นจะเกิดปัญญารู้เห็นความเกิดดับ ทำให้ผู้ปฏิบัติไม่ติดใจในธาตุใดธาตุหนึ่งว่า เป็นเรา เป็นของเรา สามารถปล่อยวางความยึดมั่นถือมั่นอย่างเด็ดขาด เป็นการบรรลุนิพพานอันเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาได้^{๑๘}

๓) พระมานะ จิตสีโล (ประพตติธรรม) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในพหุธาตุกสูตร” ผลการวิจัยพบว่า หลักธรรมในพหุธาตุกสูตรเป็นหลักธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงตรัสเกี่ยวกับเรื่องภัย อุปัทวະ และอุปสรรคทั้งปวงที่เกิดขึ้นนั้น ล้วนเกิดจากคนพาล มิใช่เกิดจากบัณฑิต คนพาลเปรียบเหมือนไฟที่ไหม้ลามบ้านเรือน ส่วนภิกษุผู้เป็นบัณฑิตมีปัญญา เป็นผู้ฉลาดในธาตุในอายตนะในปฏิจจสมุปบาทผลาตในฐานะและอฐานะ ส่วนพหุธาตุนั้นหมายถึง ธาตุมากอย่าง คือ ธาตุ ๑๘ ธาตุ ๖ ธาตุ ๓ และธาตุ ๒ ที่มีอยู่ในตัวเรา และมีความสำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่ผู้ปฏิบัติต้องรู้จักสภาวะที่แท้จริงของธาตุและผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติตามธาตุ อายตนะ และปฏิจจสมุปบาท ทำให้ชนะกิเลสและบรรลอรหัตผลได้^{๑๙}

๔) พระอนุชา ถาวรสทโร (ลับบัวงาม) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิถีจิตในการรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ๖ ของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา” ผลการวิจัยพบว่า บุคคลผู้รู้ธาตุ ๖ ด้วยวิปัสสนาญาณและมรรคญาณ บุคคลนั้นก็จะเรียกว่าเป็นพระอรหันต์ผู้ฉลาดในธาตุ อนึ่งในการแสดงนั้นพึงทราบว่าเป็นบุคคลผู้รู้ธาตุ ๖ นั้นจะรู้โณภูมัพพธาตุและวิญญาณธาตุเท่านั้นได้อย่างบริบูรณ์ เฉพาะส่วนในการรู้ธัมมธาตุก็จะรู้เอาไปธาตุ และอากาศธาตุเท่านั้น มิได้รู้ธัมมธาตุอื่นพร้อมด้วยธาตุเหล่านี้ คือ จักขุธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัทธาธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ

^{๑๗} พระมหาอาทร มหามงคล (ใหม่แก้ว), “การศึกษาธาตุ ๑๘ กับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า บทคัดย่อ.

^{๑๘} พระมหาอำนวย จานิสสโร (เยวณารถ), “ศึกษาอารมณ์ที่เป็นบัญญัติและปรมาตมในธาตุกัมมัฏฐาน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า บทคัดย่อ.

^{๑๙} พระมานะ จิตสีโล (ประพตติธรรม), “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในพหุธาตุกสูตร”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า บทคัดย่อ.

และโผฏฐัพพะธาตุแต่อย่างใด อนึ่งสำหรับวิญญานธาตุจำแนกออกเป็น ๖ อย่าง คือจักขุวิญญานธาตุ โสทวิญญานธาตุ ฆานวิญญานธาตุ ชิวหาวิญญานธาตุ กายวิญญานธาตุ และมโนวิญญานธาตุ^{๒๐}

๕) พระชัญญวีร อนุโย (อนันตกลีน) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลในมหาราหุโลวาทสูตร” ผลการวิจัยพบว่า มหาราหุโลวาทสูตรเป็นพระสูตรที่ พระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประทานโอวาทแก่สามเณรราหุล ในเรื่องธาตุ ๕ ให้พิจารณาขั้นธัสกัแต่ว่าเป็นธาตุ ละความยึดมั่นในรูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นภายใน และที่เป็นภายนอก พึงเห็นด้วยปัญญาชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเราเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาเพื่อให้เกิดปัญญาญาณ^{๒๑}

สรุปจากการศึกษาทบทวนเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องทั้งหมด พบว่า งานวิจัยและวิทยานิพนธ์ที่ศึกษานี้มีความสอดคล้อง และใกล้เคียงกับเนื้อหาของการศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิงคสูตร แต่ยังไม่ตรงประเด็นของเนื้อหาทั้งหมด เพียงพอที่สามารถใช้เป็นแนวทางในการวิจัยเท่านั้น ยังไม่เคยมีงานวิจัยที่กล่าวถึงการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิงคสูตร จึงเป็นเหตุให้ผู้วิจัยสนใจที่จะนำมาศึกษาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนั้น การศึกษาวิจัยครั้งนี้ จึงมุ่งศึกษาเพิ่มเติมในรายละเอียดยิ่งขึ้น ซึ่งยังประโยชน์ทำให้ทราบแนวทาง และหลักปฏิบัติในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิงคสูตร ปฏิบัติในหลักอริชฌานธรรม คือให้ใช้อริชฌานธรรม ๔ ข้อกับธาตุ ๖ ผัสสายตนะ ๖ มโนปวิจาร ๑๘ เหล่านี้นับว่าเป็นผู้ประกอบด้วยอริชฌานธรรม เพื่อประโยชน์เกื้อกูลต่อผู้สนใจการศึกษาตลอดจนเพื่อใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา สืบต่อไป

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาเรื่อง ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิงคสูตร ครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยมุ่งศึกษาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิงคสูตร มีวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้

๑.๗.๑ ค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) อันได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙ อรรถกถาภาษาไทย อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสสอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น ทำให้ได้ข้อมูลพื้นฐานที่สำคัญเป็นเบื้องต้น

๑.๗.๒ ค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ศึกษาตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนาเถรวาท มีหนังสือมหาสติปัฏฐานสูตร หนังสือวิปัสสนาญ รจนาโดย พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) เป็นต้น ผลงานทางวิชาการ เอกสาร และงานวิจัยต่างๆ

^{๒๐} พระอนุชา ถาวรสถโธ (ลับบัวงาม), “ศึกษาวิถีจิตในการรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ๖ ของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้าบทคัดย่อ.

^{๒๑} พระชัญญวีร อนุโย (อนันตกลีน), “ศึกษาการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลในมหาราหุโลวาทสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้าบทคัดย่อ.

ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นวิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อเป็นการอธิบายขยายความเนื้อหาเพิ่มเติมจากในพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเถรวาท

- ๑.๗.๓ ศึกษาและข้อมูลเพื่อตรวจสอบความสอดคล้องกับเอกสารชั้นปฐมภูมิ
- ๑.๗.๔ สรุปเรียบเรียงและนำเสนอข้อมูลโดยวิธีบรรยายเชิงพรรณนา
- ๑.๗.๕ เสนอและตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ
- ๑.๗.๖ นำเสนอและเผยแพร่ผลงานเพื่อประโยชน์ต่อการศึกษา

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๘.๑ ทำให้ทราบเนื้อหาหลักธรรมในธาตุวิมังสสูตร
- ๑.๘.๒ ทำให้ทราบการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิมังสสูตร

บทที่ ๒

เนื้อหาหลักธรรมในธาตุวิภังคสูตร

การศึกษาหลักธรรมในธาตุวิภังคสูตร ที่กล่าวถึงปัจจัยแห่งการพิจารณาของธาตุตลอดจนเนื้อหาและความเป็นมา ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงตรัสแสดงไว้แก่ท่านปุกกุสาติกลบุตรผู้ออกบวช เพื่ออุทิศแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงเป็นเหตุให้ทรงแสดงการจำแนกธาตุ แก่ท่านปุกกุสาติกลบุตรและได้บรรลุธรรมจากการฟังพระธรรมเทศนานั้น ด้วยเหตุและหลักธรรมในพระสูตรนี้ ผู้วิจัยจึงกำหนดประเด็นเนื้อหาในการศึกษาตามลำดับต่อไปนี้

๒.๑ ความหมายและที่มาของธาตุวิภังคสูตร

๒.๒ หลักธรรมในธาตุวิภังคสูตร

๒.๓ ผลของการแสดงธรรมในธาตุวิภังคสูตร

๒.๔ สรุปท้ายบท

๒.๑ ความหมายและที่มาของธาตุวิภังคสูตร

ความหมายของธาตุวิภังคสูตร

ธาตุวิภังคสูตร^๑ หมายถึง พระสูตรว่าด้วยการจำแนกธาตุ ขึ้นนี้ตั้งตามเนื้อหาสาระของพระสูตร คำว่า ธาตุ ในที่นี้ หมายถึง ธาตุ ๖^๒ และหมวดธรรมที่เกี่ยวข้อง คือ ผัสสาชยตนะ ๖^๓ มโนปวิปการ ๑๘^๔ และอธิชฌานธรรม ๔^๕

ธาตุวิภังคสูตร ปรากฏในพระไตรปิฎก พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย อุปริปณณาสก ในวิภังควรรค เป็นพระสูตรที่ ๑๐ ในจำนวน ๑๒ พระสูตร

พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่ท่านปุกกุสาติผู้บวชอุทิศต่อพระองค์แต่ไม่รู้จักและไม่เคยเห็นพระองค์ ขณะที่ท่านพักอยู่ที่ศาลาของช่างหม้อชื่อภคคเว เขตกรุงราชคฤห์ เพื่อโปรดท่านปุกกุสาติให้เข้าถึงธรรมตามอุปนิสัยของท่าน เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภท ปรัชญาสยะ

พระผู้มีพระภาคตรัสกับท่านปุกกุสาติว่า พระองค์จะทรงแสดงธรรมให้ฟัง เมื่อท่านทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว จึงทรงแสดงอุทเทสว่า บุรุษผู้มีธาตุ ๖ มีผัสสาชยตนะ ๖ มีมโนปวิปการ ๑๘

^๑ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๒/๔๐๑.

^๒ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๓-๓๔๔/๔๐๓.

^๓ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๕/๔๐๓-๔๐๔.

^๔ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๖/๔๐๔.

^๕ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๗/๔๐๔-๔๐๕.

มีอธิษฐานธรรม ๔ บัณฑิตเรียกว่า มุนีผู้สงบ^๖

รูปแบบของธาตุวิภังคสูตรเป็นบรรยายโวหารแบบถามเอง-ตอบเอง มีอุปมาอุปไมยประกอบ มีอุทเทสและวิภังค์หรือนิทเทสเหมือนพระสูตรก่อนๆ

๒.๒ หลักธรรมในธาตุวิภังคสูตร

๒.๒.๑ ธาตุ ๖ ในธาตุวิภังคสูตร

ธาตุ หมายถึง สิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง คือ มีอยู่โดยธรรมดา เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีอิตตา มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะธาตุ แปลว่า วัตถุเดิม สิ่งที่เราเห็นอยู่ทั่วไป ทางศาสนาเรียกว่าสังขาร^๗ เพราะมีหลายอย่างมาผสมกันเข้า ส่วนต่างๆ ที่มาผสมกันนั้นเรียกว่าธาตุ พุทธอีกทีธาตุ คือ พื้นเดิมของแต่ละสิ่งนั่นเองธาตุ แปลว่า สิ่งที่เป็นต้นเดิม เป็นมูลเดิม สิ่งที่ทรงสภาวะของมันอยู่เองตามธรรมดาของเหตุของปัจจัย คือ ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตน เป็นสภาวะแท้ๆ มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะ

ธาตุ แปลว่า สภาวะที่ทรงลักษณะเฉพาะของตัวไว้ หมายถึงสิ่งที่ดำรงอยู่ตามสภาพของตนหรือตามธรรมดาของเหตุปัจจัย สิ่งที่เป็นมูลเดิม หรือสิ่งที่ถือเป็นส่วนสำคัญที่ค้ำกันเป็นร่างของคน สัตว์ สิ่งมีชีวิตทั้งหลาย อันได้แก่ ธาตุ ๔^๘ ธาตุ ๖^๙ และธาตุ ๑๘^{๑๐} สภาพความเป็นอยู่ของธาตุทั้ง ๑๘ เหล่านี้ เป็นธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตน ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ทั้งเป็นธรรมชาติอันเป็นปกติของตนเอง มิใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา แต่ประการใด

๑) ความหมายของธาตุ ๖ ในธาตุวิภังคสูตร

ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ให้ความหมายของธาตุ ๖ ไว้มีใจความว่า คือ ธาตุ ๖ ได้แก่ธาตุ ๔ หรือมหาภูต ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และ วาโยธาตุ นั้น กับเพิ่มอีก ๒ ประการ คือ ๕ อากาสธาตุ หมายถึงสภาวะที่ว่าง โปร่งไป เป็นช่อง ๖ วิญญานธาตุ สภาวะที่ รู้แจ้ง อารมณ์ ธาตุรู้ ได้แก่ วิญญานธาตุ ๖ คือ จักขุวิญญานธาตุ โสต ฆาน ชิวหา กาย มโนวิญญานธาตุ^{๑๑}

ในพระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย อุปริปัณณาสก์ ธาตุวิภังคสูตร ว่าด้วยการจำแนกธาตุ ๖ ประการที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นตรัสไว้ชอบแล้ว ธาตุ ๖ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) ๒. อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) ๓. เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) ๔. วาโยธาตุ (ธาตุลม) ๕. อากาสธาตุ (ธาตุคืออากาศ) ๖. วิญญานธาตุ (ธาตุคือวิญญาน)

^๖ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๖๙/๔๑๓-๔๑๔.

^๗ อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๒๓/๑๗๑.

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๔, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๑๑๗.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๖.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘.

ธาตุ ๖ ประการนี้ ที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์นั้นตรัสไว้ชอบแล้ว ก็จิตของท่านผู้มีอายุ ผู้รู้อยู่ เห็นอยู่อย่างไร จึงหลุดพ้นจากอาสวะ เพราะไม่ยึดมั่นในธาตุ ๖ ประการนี้ได้ ผู้เป็นชีนาสพ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้วหลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ จึงนับว่ามีธรรมอันสมควรจะพยากรณ์ได้ว่า การมิได้ยึดมั่นปฐวีธาตุ เพราะมิได้ยึดมั่นอาโปธาตุ มิได้ยึดมั่นเตโชธาตุ มิได้ยึดมั่นวาโยธาตุ การมิได้ยึดมั่นอากาศธาตุ การมิได้ยึดมั่นวิญญานธาตุ โดยความเป็นอัตตา และมีได้ยึดมั่นอัตตาอัน อาศัยวิญญานธาตุ โดยความเป็นอัตตา และมีได้ยึดมั่นอัตตาที่อาศัยปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาศธาตุ วิญญานธาตุ แสดงว่าการมิได้ยึดมั่นในธาตุ ๖ ประการ จึงรู้ชัดว่า จิตหลุดพ้นแล้ว เพราะความสิ้นไป เพราะความคลายไป เพราะความดับไป เพราะความสละไป และเพราะความสละคืนซึ่งอุปาทานชั้นที่ยึดมั่นอาศัยปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาศธาตุ วิญญานธาตุ และอนุสัยคือความตั้งใจมั่นและความปักใจมั่นได้ และอนุสัยคือความตั้งใจมั่นและความปักใจมั่นได้ ท่านผู้มีอายุ จิตของข้าพเจ้าผู้รู้อยู่ เห็นอยู่อย่างนี้ จึงหลุดพ้นจากอาสวะ เพราะไม่ยึดมั่นในธาตุ ๖ ประการนี้ได้^{๑๒}

ธาตุ ๖ มีความสัมพันธ์กับ ธาตุ ๔ หรือธาตุกัมมัญฐาน ๔ โดยธาตุกัมมัญฐาน ๔ grunnฐาน คือธาตุ grunnฐานที่พิจารณาธาตุเป็นอารมณ์ กำหนดพิจารณาภายในแยกเป็นส่วนๆ ให้เป็นว่าเป็นเพียงธาตุสี่แต่ละอย่างไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา

๑. ปฐวีธาตุ คือ ธาตุที่มีลักษณะแข็งแข็ง ภายในตัวก็มี ภายนอกตัวก็มี กล่าวเฉพาะที่เป็นภายใน สำหรับกำหนด พอให้สำเร็จประโยชน์เป็นอารมณ์ของ grunnฐาน ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า หรือสิ่งอื่นใดก็ตามในตัว ที่มีลักษณะแข็งแข็งเป็นต้น อย่างเดียวกันนี้

๒. อาโปธาตุ คือ ธาตุที่มีลักษณะเอิบอาบ ภายในตัวก็มี ภายนอกตัวก็มี กล่าวเฉพาะที่เป็นภายใน สำหรับกำหนด พอให้สำเร็จประโยชน์เป็นอารมณ์ของ grunnฐาน ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร หรือสิ่งอื่นใดก็ตามในตัว ที่มีลักษณะเอิบอาบเป็นต้น อย่างเดียวกันนี้

๓. เตโชธาตุ คือ ธาตุที่มีลักษณะร้อน ภายในตัวก็มี ภายนอกตัวก็มี กล่าวเฉพาะที่เป็นภายใน สำหรับกำหนด พอให้สำเร็จประโยชน์เป็นอารมณ์ของ grunnฐาน ได้แก่ ไฟที่ยังกายให้อบอุ่น ไฟที่ยังกายให้ทรุดโทรม ไฟที่ยังกายให้กระวนกระวาย ไฟที่ยังอาหารให้อย่อย หรือสิ่งอื่นใดก็ตามในตัว ที่มีลักษณะร้อนเป็นต้น อย่างเดียวกันนี้

๔. วาโยธาตุ คือ ธาตุที่มีลักษณะพัดผ่นเครื่องตี ภายในตัวก็มี ภายนอกตัวก็มี กล่าวเฉพาะที่เป็นภายในสำหรับกำหนด พอให้สำเร็จประโยชน์เป็นอารมณ์ของ grunnฐาน ได้แก่ ลมพัดขึ้น เบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้ ลมชานไปตามตัว ลมหายใจ หรือสิ่งอื่นใดก็ตามในตัว ที่มีลักษณะพัดผ่นไปเป็นต้น อย่างเดียวกันนี้ ตัวอย่างธาตุที่แสดงข้างต้นนี้ ในปฐวีธาตุมี ๑๙ อย่าง ใน

^{๑๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๐๐/๑๑๘-๑๑๙.

อาโปธาตุมี ๑๒ อย่าง เติมมัตถลุงค์ คือมันสมอง เข้าเป็นข้อสุดท้ายในปฐวีธาตุ รวมเป็น ๓๒ เรียกว่า อากาโร ๓๒ หรือ ทวัตติงสาการ

ธาตุกัมมัญฐานนี้ เรียกอย่างอื่นว่า ธาตุมนสิการ (การพิจารณาธาตุ) บ้าง จตุธาตุวัญฐาน การกำหนดธาตุสี่ บ้าง เมื่อพิจารณากำหนดธาตุ ๔ ด้วยสติสัมปชัญญะ มองเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมสลายไปในกาย ตระหนักว่ากายนี้ก็สัກว่ากาย มิใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา ดังนี้ จัดเป็น กายานุปัสสนาสติปัฏฐานส่วนหนึ่ง (หมวดที่ ๕ คือ ธาตุมนสิการบรรพ)^{๑๓}

๒) องค์ประกอบของธาตุ ๖ ในธาตุวิภังคสูตร

องค์ประกอบธาตุ ๖^{๑๔} มี ๖ ประการ นี้ คือ ๑. ปฐวีธาตุ หมายถึง ธาตุดิน ๒. อาโปธาตุ หมายถึง ธาตุน้ำ ๓. เตโชธาตุ หมายถึง ธาตุไฟ ๔. วาโยธาตุ หมายถึง ธาตุลม ๕. อากาสาธาตุ หมายถึง ธาตุอากาศ ๖. วิญญานธาตุ หมายถึง ธาตุ คือ วิญญาน

ธาตุกัมมัญฐาน ๖^{๑๕} โดยจากธาตุกัมมัญฐาน ๔ เพิ่มอีก ๒ ธาตุ คือ

๕. อากาสาธาตุ หมายถึง ธาตุที่มีลักษณะเป็นช่องว่าง ภายในตัวก็มี ภายนอกตัวก็มี กล่าวเฉพาะภายใน สำหรับกำหนด พอให้สำเร็จประโยชน์ เป็นอารมณ์ของกรรมฐานได้แก่ ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก ช่องทวารหนัก ทวารเบา ช่องแห่งอวัยวะทั้งหลาย หรือที่อื่นใดที่มีลักษณะเป็นช่องว่างอย่างเดียวกัน

๖. วิญญานธาตุ หมายถึง ธาตุที่มีลักษณะเป็นเครื่องรู้แจ้งอารมณ์ กล่าวคือวิญญานธาตุ ๖ ได้แก่ ๑. จักขุวิญญานธาตุ ๒. โสตวิญญานธาตุ ๓. ฆานวิญญานธาตุ ๔. ชิวหาวิญญานธาตุ ๕. กายวิญญานธาตุ ๖. มโนวิญญานธาตุ

นอกจากนี้ ธาตุ ๖ ประการ นี้ ยังมีความสัมพันธ์ กับมหาภูต หรือ ภูตรูป ๔ ซึ่ง มหาภูต หรือ ภูตรูป ๔ และธาตุ ๑๘ ดังมีรายละเอียดว่า

๑. ปฐวีธาตุ (สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่ สภาพอันเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัยแห่งสหชาตรูป เรียกสามัญว่า ธาตุแข็งแข็ง หรือ ธาตุดิน)

๒. อาโปธาตุ (สภาวะที่เอิบอาบหรือดูดซึม หรือช่านไป ขยายขนาด ผนึก พูนเข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า ธาตุเหลว หรือ ธาตุน้ำ)

๓. เตโชธาตุ (สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า ธาตุไฟ)

๔. วาโยธาตุ (สภาวะที่ทำให้สั่นไหวเคลื่อนที่ และค้ำจุน เรียกสามัญว่า ธาตุลม)

สี่อย่างนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ธาตุ ๔^{๑๖} ส่วนธาตุ ๑๘ ประการมีดังนี้

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๑๗.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘.

^{๑๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๖๘๔-๖๘๙/๔๓๗-๔๔๐.

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๗๑.

ธาตุ ๑๘ หมายถึง สิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง ตามที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นไปตาม
 ธรรมเนียมคือกำหนดแห่งธรรมดา ไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีลักษณะกิจการเป็นแบบเฉพาะตัว
 อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่างๆ มีเนื้อหาหลักธรรม ดังต่อไปนี้

๑) จักขุธาตุ จักขุชื่อว่าธาตุ เพราะทรงสภาวะซึ่งความใสที่รูปรามณ์มากระทบได้มี
 จักขุปสาท เป็นองค์ธรรม

๒) โสตธาตุ โสตะชื่อว่าธาตุ เพราะทรงสภาวะซึ่งความใสที่สัททารมณ์มากระทบได้มี
 โสตปสาท เป็นองค์ธรรม

๓) ฆานธาตุ ฆานะชื่อว่าธาตุ เพราะทรงสภาวะซึ่งความใสที่คันธารมณ์มากระทบได้มี
 ฆานปสาท เป็นองค์ธรรม

๔) ชิวหาธาตุ ชิวหาชื่อว่าธาตุ เพราะทรงสภาวะซึ่งความใสที่รสารมณ์มากระทบได้มี
 ชิวหาปสาท เป็นองค์ธรรม

๕) กายธาตุ กายชื่อว่าธาตุ เพราะทรงสภาวะซึ่งความใสที่โณฐัพพารมณ์มากระทบได้มี
 กายปสาท เป็นองค์ธรรม

๖) รูปธาตุ รูปารมณ์ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงสภาวะซึ่งการกระทบกับจักขุปสาท มีสีต่างๆ
 เป็นองค์ธรรม

๗) สัทธาธาตุ สัททารมณ์ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงสภาวะซึ่งการกระทบกับโสตปสาท มีเสียง
 ต่างๆ เป็นองค์ธรรม

๘) คันธธาตุ คันธารมณ์ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงสภาวะซึ่งการกระทบกับฆานปสาท มีกลิ่น
 ต่างๆ เป็นองค์ธรรม

๙) รสธาตุ รसरมณ์ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงสภาวะซึ่งการกระทบกับชิวหาปสาท มีรสต่างๆ
 เป็นองค์ธรรม

๑๐) โณฐัพพธาตุ โณฐัพพารมณ์ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงสภาวะซึ่งการกระทบกับ
 กายปสาท มีสัมผัสต่างๆ เป็นองค์ธรรม

๑๑) จักขุวิญญาณธาตุ จักขุวิญญาณชื่อว่าธาตุ เพราะทรงสภาวะซึ่งการเห็นมี
 จักขุวิญญาณจิต ๒ เป็นองค์ธรรม

๑๒) โสตวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณชื่อว่าธาตุ เพราะทรงสภาวะซึ่งการได้ยิน มีโสต
 วิญญาณจิต ๒ เป็นองค์ธรรม

๑๓) ฆานวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณชื่อว่าธาตุ เพราะทรงสภาวะซึ่งการรู้กลิ่นมี
 ฆานวิญญาณจิต ๒ เป็นองค์ธรรม

๑๔) ชิวหาวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณชื่อว่าธาตุ เพราะทรงสภาวะซึ่งการรู้รสมี
 ชิวหาวิญญาณจิต ๒ เป็นองค์ธรรม

๑๕) กายวิญญานธาตุ กายวิญญานชื่อว่าธาตุ เพราะทรงสภาวะซึ่งการรู้สัมผัสมี กายวิญญานจิต ๒ เป็นองค์ธรรม

๑๖) มโนธาตุ จิต ๓ ดวงชื่อว่ามโนธาตุ เพราะทรงสภาวะซึ่งการรับรู้ปัญจารมณ์อย่าง สามัญ มีปัญจทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๒ เป็นองค์ธรรม

๑๗) มโนวิญญานธาตุ จิต ๗๖ ชื่อว่ามโนวิญญานธาตุ เพราะทรงสภาวะซึ่งการรู้อารมณ์ เป็นพิเศษ มีจิต ๗๖ ดวง (เวทนา ๑๐, มโนธาตุ ๓) เป็นองค์ธรรม

๑๘) ธัมมธาตุ สภาวธรรม ๖๙ ชื่อว่าธัมมธาตุ เพราะทรงสภาวะลักษณะรู้สึกนึกคิดทางใจ มีเจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน เป็นองค์ธรรม^{๑๗}

ดังนั้น การแบ่งธาตุออกเป็นหมวดๆ เพราะสภาวธรรมของ ธาตุนั้น มีอยู่จริง ธาตุแบ่งโดย ความเป็นธรรมที่รู้ยิ่ง ทางตลอดได้ยากเป็นต้น เพื่อให้เห็นสิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง ตามที่เหตุ ปัจจัย ตรงที่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เป็นไปตามธรรมนิยามคือกำหนดแห่งธรรมดาไม่มีผู้สร้างผู้บันดาล และมีลักษณะกิจอาการเป็นแบบเฉพาะตัว อันพึงกำหนดเอาเป็นหลักได้แต่ละอย่างๆ

อานิสงส์ของการเจริญธาตุ ๔ (จตุธาตุววัฏฐาน) ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ว่า ย่อมหยั่งลงสู่ ความเป็นของเปล่า ย่อมเพิกถอนความสำคัญหมายว่าสัตว์ พระโยคีนั่นไม่ถึงความกำหนดแยกว่า เนื้อร้ายและยักษและผีเสื้อน้ำเป็นต้น เพราะเป็นผู้เพิกถอนสัญญาเสียได้ จึงเป็นผู้ทนต่อภัยและสิ่งที่น่า พึงกลัว ทนต่อความยินดียินร้าย ไม่ถึงความฟุ้งซ่านและความอึดอัดใจ ในเพราะอารมณ์ที่น่าปรารถนา และไม่น่าปรารถนา ก็แลท่านย่อมเป็นผู้มีปัญญามาก มีพระนิพพานเป็นที่สุด มิฉะนั้น ก็เป็นผู้มีสุคติ เป็นที่ไปในเบื้องหน้า นักปราชญ์พึงสอแสงจตุธาตุววัฏฐาน ที่พระโยคีผู้ประเสริฐเพียงดังสีหะเคยเล่น มาแล้ว อันมีอนุภาพมากอย่างนี้ เป็นนิตยเทอญ^{๑๘}

อานิสงส์ของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ในหนังสือ “วิปัสสนา กรรมฐาน” ว่าอานิสงส์มี ๒ อย่าง คือ อานิสงส์ในภพนี้ ๑ อานิสงส์ในภพหน้า ๑^{๑๙}

๑. อานิสงส์ในภพนี้มี ๒ อย่าง คือ อานิสงส์ที่เป็นนามอย่างหนึ่ง อานิสงส์ที่เป็นวัตถุอย่าง หนึ่ง อานิสงส์ที่เป็นนาม เป็นธรรมชาติที่ไม่มีตัวตน เกิดอยู่กับใจของบุคคลผู้กระทำความดีมีการให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนาเป็นตัวอย่าง อานิสงส์อย่างนี้ เกิดตั้งแต่วันแรกที่เริ่มคิดจะทำตลอดจนกำลังทำ และหลังทำเสร็จไปแล้ว อานิสงส์ที่เป็นวัตถุ คือสิ่งของเกิดขึ้นในปัจจุบันเพราะอาศัยการปฏิบัติ

๒. อานิสงส์ในภพหน้ามี ๒ อย่าง คือ อานิสงส์ที่เป็นนามอย่างหนึ่ง อานิสงส์ที่เป็นวัตถุ อย่างหนึ่ง กล่าวคือหากว่าปัจจุบันภพถ้ายังไม่บรรลุนี่จะเป็นเหตุปัจจัยในภพหน้า และท่านได้สรุปว่า ผู้ที่ได้เจริญสติปัฏฐาน ๔ อย่างถูกต้องแล้วย่อมได้รับอานิสงส์มากมายเหลือล้นพันที่จะนับที่จะ

^{๑๗} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๓/๑๔๒.

^{๑๘} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพส จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๖๔๕.

^{๑๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.๙), วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๗๑๐.

ประมาณ แต่เมื่อจะกล่าวโดยย่อๆ แล้ว ก็มีอานิสงส์ คือ ๑. สติทันปัจจุบัน ๒. เห็นรูปนาม ๓. เห็นพระไตรลักษณ์ ๔. ได้มรรค ผล นิพพาน

ผู้วิจัยขอสรุปเรื่องอานิสงส์ของการรู้เรื่องธาตุคือทำให้รู้ว่าการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน นั้นเพื่อให้เข้าไปเห็นสภาวะธรรมที่ปรากฏขึ้นตามความเป็นจริงหลังจากนั้นก็ต่อปล่อยวางเพราะเป็นเพียง ธาตุเท่านั้น ปราศจากตัวตน บุคคล เรา เขา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวิต เป็นเพียงแต่สภาวะ เพราะฉะนั้น อานิสงส์ของการรู้เรื่องธาตุก็เป็นเช่นเดียวกันกับอานิสงส์ของการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน

๒.๒.๒ ผัสสสายตนะ ๖ ในธาตุวิภังคสูตร

๑) ความหมายผัสสสายตนะ ๖

ผัสสสายตนะ หมายถึงความกระทบ ความประจวบกันระหว่างอายตนะภายในกับ อายตนะภายนอก โดยมีวิญญาณเป็นตัวรู้ คือ

- (๑) จักขุสัมผัส (ความกระทบทางตา คือ ตา+รูป+จักขุวิญญาณ)
- (๒) โสตสัมผัส (ความกระทบทางหู คือ หู+เสียง+โสตวิญญาณ)
- (๓) ฆานสัมผัส (ความกระทบทางจมูก คือ จมูก+กลิ่น+ฆานวิญญาณ)
- (๔) ชิวหาสัมผัส (ความกระทบทางลิ้น คือ ลิ้น+รส+ชิวหาวิญญาณ)
- (๕) กายสัมผัส (ความกระทบทางกาย คือ กาย+โผฏฐัพพะ+กายวิญญาณ)
- (๖) มโนสัมผัส (ความกระทบทางใจ คือ ใจ+ธรรมารมณ์+มโนวิญญาณ)

๒) องค์ประกอบของผัสสสายตนะ ๖

ผัสสสายตนะ ๖ ได้แก่ ๑.จักขุสัมผัส ความกระทบทางตา ๒.โสตสัมผัส ความกระทบทางหู ๓.ฆานสัมผัส ความกระทบทางจมูก ๔.ชิวหาสัมผัส ความกระทบทางลิ้น ๕.กายสัมผัส ความกระทบทางกาย ๖.มโนสัมผัส ความกระทบทางใจ ^{๒๐}

ผู้ข่มจิตจากผัสสสายตนะ ๖ ย่อมมีจิตตั้งมั่น

ภิกษุทั้งหลาย ความพอใจ ความกำหนัด ความขัดเคือง ความหลง หรือแม้ความคับแค้นใจในรูป อันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยจักขุ พึงบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุหรือแก่ภิกษุณี รูปใดรูปหนึ่ง ภิกษุหรือภิกษุณีพึงห้ามจิตเสีย จากรูปอันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยจักขุนั้น ด้วยมนสิการว่าหนทางนั้นมีภัย มีภัยตั้งอยู่เฉพาะหน้า มีหนาม มีรกชัฏ เป็นทางมืด เป็นทางที่บัณฑิตเกลียด และ เป็นทางที่ไปลำบาก เป็นทางอันอสัตบุรุษเสพ ไม่ใช่ทางที่สัตบุรุษเสพ ท่านไม่ควรเสพหนทางนั้น ภิกษุหรือภิกษุณีพึงห้ามจิตเสียจากรูป อันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยจักขุนั้น ฯลฯ

ภิกษุทั้งหลาย ความพอใจ ความกำหนัด ความขัดเคือง ความหลง หรือแม้ความคับแค้นใจ ในธรรมารมณ์อันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยใจ พึงบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุหรือภิกษุณีรูปใดรูปหนึ่ง ภิกษุหรือภิกษุณีพึงห้ามจิตเสีย จากธรรมารมณ์นั้น ด้วยมนสิการว่า หนทางนั้นมีภัย มีภัย

^{๒๐} ที.ปา (ไทย). ๑๑/๓๒๓/๒๑๕.

ตั้งอยู่เฉพาะหน้า มีหนาม มีรูกษ์ เป็นทางผิด เป็นทางอันบัณฑิตเกลียด และเป็นทางที่ไปลำบาก เป็น ทางอัน อสัตบุรุษเสพไม่ใช้ทางที่สัตบุรุษเสพ ท่านย่อมไม่ควรเสพหนทางนั้น ภิคุหรือภิคุณิพึงห้ามจิตเสียจากธรรมารมณ์ อันบุคคลพึงรู้แจ้งด้วยใจนั้น ฯ ภิคุทั้งหลาย ข้าวกล้าถึงสมบูรณ์ แต่เจ้าของผู้รักษาข้าวกล้า เป็นผู้ประมาทและโคกินข้าวกล้างสู่ข้าวกล้าโน้น พึงถึงความเมา ความประมาท ตามต้องการ แม้ฉันใด บุณชนผู้ไม่สดับแล้ว ไม่ทำความสำรวมใน ผัสสายตนะ ๖ ย่อมถึงความเมา ความประมาทในกามคุณ ๕ ตามความต้องการ ฉันนั้น

ภิคุทั้งหลาย ข้าวกล้าสมบูรณ์แล้ว เจ้าของผู้รักษาข้าวกล้า เป็นผู้ไม่ประมาท และโคกินข้าวกล้า พึงลงสู่ข้าวกล้าโน้น เจ้าของผู้รักษาข้าวกล้า พึงจับโคนั้นสนสะพาย แล้วผูกรวมไว้ที่ระหว่างเขาทั้งสอง ครั้นแล้วพึงตีกระหน่ำด้วยท่อนไม้แล้วพึงปล่อย ไป โคตัวกินข้าวกล้าพึงลงสู่ข้าวกล้าโน้น แม้ครั้งที่ ๒ แม้ครั้งที่ ๓ เจ้าของผู้รักษาข้าวกล้า พึงจับโคสนสะพายแล้วผูกรวมไว้ ที่ระหว่างเขาทั้ง ๒ ครั้นแล้ว พึงตีกระหน่ำด้วยท่อนไม้ แล้วพึงปล่อยไป โคกินข้าวกล้านั้นอยู่ในบ้านก็ดี อยู่ในป่าก็ดี พึงเป็นสัตว์เย็นมากหรือนอนมาก ไม่พึงลงสู่ข้าวกล้านั้นอีก พลังระลึกถึง การถูกตีด้วยไม้ครั้งก่อนนั้นนั้นแหละฉันใด ดูกรภิคุทั้งหลาย คราวใด จิตอัน ภิคุชุ่มแล้ว ช่มไว้ดีแล้วใน ผัสสายตนะ ๖ คราวนั้น จิตย่อมดำรงอยู่สงบนิ่งในภายใน มีธรรมเอกผุดขึ้น ย่อมตั้งมั่น ฉันนั้นเหมือนกันแล

ภิคุทั้งหลาย พระราชาหรือมหาอำมาตย์แห่งพระราชา ยังไม่เคยได้ฟังเสียงพิณ พระราชาหรือมหาอำมาตย์แห่งพระราชา พึงเสียงพิณแล้วพึงกล่าวอย่างนี้ว่า แนะท่านผู้เจริญ นั้นเสียงอะไรหนอ น่าชอบใจ น่าใคร่ น่าบันเทิง น่าหมกมุ่น น่าพิพพันอย่างนี้ บุรุษนั้นกราบทูลว่า ขอเดชะเสียงนั้นเป็นเสียงพิณ พระราชาหรือมหาอำมาตย์แห่งพระราชา พึงกล่าวว่า แนะท่านผู้เจริญท่านทั้งหลาย จงนำพิณนั้นมาให้แก่เรา ราชบุรุษทั้งหลาย พึงนำพิณมาถวาย พึงกราบทูลว่า นี่คือพิณนั้น พระราชาหรือมหาอำมาตย์แห่งพระราชานั้น พึงกล่าวว่าแนะท่านผู้เจริญ ฉันไม่ต้องการพิณนั้น ท่านทั้งหลายจงนำ เสียงพิณนั้นมาให้แก่เราเถิด ราชบุรุษกราบทูลว่าขอเดชะ ขึ้นชื่อว่าพิณนี้ มีเครื่องประกอบหลายอย่างมีเครื่องประกอบมาก นายช่างประกอบดีแล้ว ด้วยเครื่องประกอบ หลายอย่าง คือธรรมดาว่าพิณนี้ อาศัยกระพอง อาศัยแท่น อาศัยลูกบิด อาศัยนม อาศัยสาย อาศัยคัน และอาศัยความพยายามของบุรุษ ซึ่งสมควรแก่พิณนั้น มีเครื่องประกอบหลายอย่าง มีเครื่องประกอบมาก นายช่างประกอบดีแล้ว ด้วยเครื่องประกอบหลายอย่างจึงจะเปล่งเสียงได้ พระราชาหรือมหาอำมาตย์ของพระราชา ทรงฝ่าพิณนั้น ๑๐ เสียงหรือ ๑๐๐ เสียง แล้วกระทำให้เป็นส่วนน้อยๆ แล้วพึงเผาด้วยไฟ แล้วพึงกระทำให้เป็นเขม่า โปรยไปด้วยลมแรง หรือพึงลอยไปเสียในแม่น้ำมีกระแส อันเชี่ยว ท้าวเธอตรัสอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ได้ยินว่าชื่อว่าพิณนี้เลวทราม สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่จะเลวทรามกว่าพิณนี้ไม่มี เพราะพิณนี้ คนต้องมัวเมา ประมาท หลงใหลจนเกินขอบเขตฉันใด

ภิคุทั้งหลาย ภิคุก็ฉันนั้นนั้นแล ย่อมแสวงหารูปเท่าที่มีคติ เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย วิญญานเท่าที่มีคติอยู่ เมื่อเธอแสวงหา รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญานเท่าที่มี

คติอยู่ ความยึดถือโดยคติของภิกษุนี้ว่าเรา หรือว่า ของเรา หรือว่าเป็นเรา แม้นั้นก็ไม่มีแก่เธอ^{๒๑}

๒.๒.๓ มโนปวิจาร ๑๘ ในธาคูวิภังคสูตร

๑) ความหมายมโนปวิจาร ๑๘

มโนปวิจาร หมายถึง ความนึกห่วงทางใจ หมายถึงวิตกและวิจารณ์^{๒๒} ความนึกคิดที่เกิดจากสภาวะทางใจ

๒) องค์ประกอบของมโนปวิจาร ๑๘

มโนปวิจาร หมายถึงการพิจารณาแห่งใจในฐานะ ๑๘ ประการ คือที่ตั้งแห่งโสมนัส ๖ ประการ ที่ตั้งแห่งโทมนัส ๖ ประการ และที่ตั้งแห่งอุเบกขา ๖ ประการ^{๒๓} ดังจะได้อธิบายต่อไปดังนี้

จกขุนา รูปิ ทิสวา ความว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ บทว่า โสมนัสสุฐานนีย ได้แก่ เหตุแห่งโสมนัส ภิกษุเมื่อสงัดใจเที่ยวไป ชื่อว่าเที่ยวไปอย่างใกล้ชิด ในบทว่า อุปวิจรติ นี้ แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้ ก็ในบทว่า จกขุนา รูปิ ทิสวา นี้ พึงทราบว่าเป็นที่ที่น่าปรารภหรือไม่น่าปรารภก็ตาม เห็นรูปใดแล้วโสมนัสเกิดขึ้น รูปนั้นชื่อว่าเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส เห็นรูปใดแล้วโทมนัสเกิดขึ้น รูปนั้นชื่อว่าเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส เห็นรูปใดแล้วอุเบกขาเกิดขึ้น รูปนั้นชื่อว่าเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา แม้ในเสียงเป็นต้นก็มีนัยนี้แลก็มีมัญฐานนี้มาแล้วโดยย่อ ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้ ส่วนก็มีมัญฐานนั้นในที่มาแล้วโดยย่อ ควรกล่าวทั้งโดยย่อ ทั้งโดยพิสดาร ในที่มาแล้วโดยพิสดารไม่ควรกล่าวโดยย่อ แต่ในติตถายนสูตรนี้ ก็มีมัญฐานนี้มาแล้วด้วยอำนาจมโนปวิจาร ๑๘ โดยย่อ ก็มีมัญฐานนั้นควรกล่าวทั้งโดยย่อทั้งโดยพิสดาร ในก็มีมัญฐานนั้น ว่าโดยย่อก่อน รูป ๙ เหล่านี้คือ จักขุ โสตะ ชานะ ชิวหา กาย รูป เสียง กลิ่น รส เป็นอุปาทารูป เมื่อเห็นอุปาทารูปทั้ง ๙ เหล่านี้แล้ว อุปาทารูปที่เหลือก็เป็นอันเห็นด้วยเหมือนกัน ใญ่ภูฏัพพะ คือมหาภูตรูป ๓ เมื่อเห็นมหาภูตรูปทั้ง ๓ เหล่านี้แล้ว มหาภูตรูปที่ ๔ ก็เป็นอันเห็นด้วยเหมือนกันมโนเป็นวิญญาณขันธ์ ธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับวิญญาณขันธ์นั้นเป็นอุปขันธ์ พึงทราบว่ามีมัญฐานที่เป็นเหตุให้บรรลอรหัตผลทั้งโดยย่อ ทั้งโดยพิสดาร ตามนัยที่กล่าวแล้วในตอน

ดังนั้น มโนปวิจาร คือ การพิจารณาแห่งใจในฐานะ ๑๘ ประการ คือที่ตั้งแห่งโสมนัส ๖ ประการ ที่ตั้งแห่งโทมนัส ๖ ที่เกิดกับธาตุ จึงทำให้เกิดอายตนะ และเวทนา เป็นลำดับไป

๒.๒.๔ อธิฐานธรรม ๔ ในธาคูวิภังคสูตร

๑) ความหมายอธิฐานธรรม ๔

อธิฐาน หรือ อธิฐานธรรม ๔ ธรรมเป็นที่ยึดมั่น, ธรรมอันเป็นฐานที่มั่นคงของบุคคล, ธรรมที่ควรใช้เป็นที่ยึดมั่นตน เพื่อให้สามารถยึดเอาผลสำเร็จสูงสุดอันเป็นที่หมายไว้ได้ โดยไม่เกิดความสำคัญตนผิด และไม่เกิดสิ่งมัวหมองหมักหมมทับถมตน, บางทีแปลว่า ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ

^{๒๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๓-๓๔๕/๒๑๑-๒๑๒.

^{๒๒} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๓๐๔/๑๘๙.

^{๒๓} อง.ติ.ก.อ. (ไทย) ๒/๖๒/๑๗๖, อง.ติ.ก.ฎีกา (บาลี) ๒/๖๒/๑๘๒.

การศึกษาเกี่ยวกับหลักของอริยฐานธรรม ๔ เพื่อนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน เพื่อเกิดความมั่นคงในชีวิตและหน้าที่การงานเป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง เป็นหลักธรรมที่เปรียบเหมือนรากฐานของชีวิต ทำให้ชีวิตไม่ประสบกับความล้มเหลว แต่ให้มีความมั่นคงอย่างถูกต้องตามหลักศีลธรรมอันดีงาม ทั้งที่เป็นประโยชน์ในชีวิตประจำวัน และยังเป็นแนวทางปฏิบัติตามหลักของไตรสิกขา เป็นขบวนการของธรรมที่ทำให้มีการปฏิบัติที่ถูกต้อง เพราะว่าอริยฐานธรรม ๔ เป็นหลักของการยึดเหนี่ยวทางจิตใจ ทำให้มีจิตใจที่หนักแน่น สามารถบรรลุถึงจุดประสงค์อันสูงสุดในทางพระพุทธศาสนาได้ เพื่อประโยชน์แก่การศึกษาและความเข้าใจ เกี่ยวกับอริยฐานธรรม ๔ เราพึงทราบนิยามและความหมายเป็นอันดับแรก ดังนี้

อริยฐานธรรม แปลว่า ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ ธรรมอันเป็นที่มั่น ทำให้ชีวิตของตนเองมีฐานของการดำเนินชีวิตอย่างมั่นคง สิ่งที่ควรตั้งความปรารถนาเพื่อให้เป็นคนดีตลอดไป เป็นธรรมดาที่ทุกคนจะต้องมีอุดมการณ์หรือมีเป้าหมายของชีวิต จึงจะทำให้มีชีวิตที่ดำรงอยู่ตลอดไป เพื่อไม่ให้ชีวิตตกไปสู่ความชั่วร้าย ทุกคนจะต้องมีสัจจะในการที่จะนำพาชีวิตให้เข้าไปสู่เป้าหมายแห่งชีวิตให้ได้ ทุกคนจะต้องไม่เป็นคนที่ไม่เห็นแก่ตัว ไม่เป็นคนเอาแต่ตัวเองด้านเดียว ต้องเป็นคนที่มีขันแข็ง ไม่ยอมแพ้แก่อำนาจของพญามารที่มาในรูปแบบต่างๆ ซึ่งจะทำให้เราสามารถเดินทางล่องพ้นภัยในระหว่างที่มีชีวิตอยู่ไปได้ เมื่อเรามีอริยฐานธรรมเป็นธรรมที่ตั้งมั่นและมั่นคงอยู่ในจิตใจแล้ว ถือได้ว่าเป็นผู้ที่หนักแน่นในคุณธรรม เป็นผู้ที่มีจิตที่ได้รับการฝึกฝนและอบรมมาดี อริยฐานธรรมมีอยู่ด้วยกัน ๔ ประการ คือ (๑) ปัญญา (๒) สัจจะ (๓) จาคะ (๔) อุปสมะ^{๒๔} เป็นธรรมที่มุ่งเน้นให้มนุษย์ที่ปฏิบัติตามหลักธรรมนี้แล้วสามารถดำเนินชีวิตของตนเองให้บรรลุถึงจุดมุ่งหมายของชีวิตที่ได้วางเอาไว้ ทำให้ชีวิตของตนเองที่เกิดขึ้นมาแล้วชาติหนึ่งไม่เสียประโยชน์เปล่า ซึ่งบุคคลที่มีธรรมเหล่านี้เป็นฐานของการดำรงชีวิตแล้ว ย่อมจะมีชีวิตที่ประสบความสำเร็จทั้งทางโลกและทางธรรม เป็นบุคคลที่มีความมั่นใจในชีวิตของตนเอง ไม่มีความหวั่นไหวหวาดหวั่นสะพรึงกลัว แม้แต่ความตายที่จะมีมาสู่ตนเอง บุคคลที่เกิดมาแล้วตั้งมั่นอยู่ในอริยฐานธรรมและนำหลักธรรมนี้ไปใช้ในการดำเนินชีวิตให้ดีแล้ว ย่อมมีความมั่นคงเป็นบุคคลที่ได้เข้าถึงแก่นแท้ของชีวิตอย่างแท้จริง^{๒๕} เพราะว่าหลักธรรมข้อนี้จะทำให้มีพลังทางจิตใจที่เข้มแข็งเด็ดเดี่ยวและมั่นคง จะนึกจะคิดจะทำการงานอะไรก็ประสบความสำเร็จตามที่ตนเองมุ่งหวังเอาไว้ได้ อย่างแน่นอน ซึ่งจะทำให้ธรรมในฝ่ายที่เป็นปฏิปักษ์หรือธรรมที่จะมาขัดขวางไม่ให้เราปฏิบัติไปในทางที่ถูกต้องตามหลักธรรมคำสอนในทางพระพุทธศาสนาจะไม่มีโอกาสเกิดขึ้นได้ เพราะว่าธรรมนี้จะต้านทานหรือป้องกันเอาไว้ได้อย่างมั่นคง อกุศลธรรมหรือความชั่วร้าย รากเหง้าแห่งความเลวร้ายทั้งปวง ก็ไม่สามารถจะเข้าครอบงำชีวิตหรือจิตใจของบุคคลที่มีหลักธรรมข้อนี้ได้ เพราะว่าหลักธรรมที่แท้จริง ที่เรานำมาปฏิบัติให้ชีวิตของเราประสบความสำเร็จในชีวิตและหน้าที่การงานนั้น จะต้องนำมาเพื่อพัฒนาจิตใจ ทำให้เป็นคนที่มีความจิตใจที่ดำรงเข้มแข็ง ไม่โลเล แม้จะมีอุปสรรคต่างๆ เกิดขึ้นก็ไม่มี ความย่อท้อ ท้อถอย หดความเพียรถ่างในชีวิตของเราเต็มเปี่ยมไปด้วยหลักธรรมนี้แล้ว ก็จะมีแต่ความผาสุกและร่มเย็น เมื่อจิตใจของเราสามารถเอาชนะกิเลสตัณหาต่างๆ เหล่านั้นได้

^{๒๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๐๘.

^{๒๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), ธรรมบุญชีวิต ฉบับพจนานุกรมภาษาอังกฤษ, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๐), หน้า ๓๔.

แล้วก็จะทำให้ชีวิตไม่หวาดหวั่น ไม่หวั่นไหวในโลกธรรม คือ ลาภ เสื่อมลาภ ยศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข และทุกข์ เพราะธรรมเหล่านี้ในมนุษย์เรานั้นย่อมมีความไม่เที่ยงแท้แน่นอน ไม่มีความมั่นคง มีความแปรผันเป็นธรรมดา เกิดขึ้นได้ตลอดเวลา แต่สำหรับบุคคลที่มีปัญญาดีแล้ว มีสติและมีการศึกษาหลักธรรมมาดีพอ ย่อมจะมีการพิจารณาและเข้าใจเกี่ยวกับโลกธรรมที่จะมากระทบชีวิตของตนเองที่ดำเนินอยู่ได้ และสามารถใช้หลักธรรมที่ตั้งมั่นในจิตใจของเราได้อย่างมั่นคงถาวรแล้ว เอาชนะสิ่งเหล่านั้นได้นั่นเอง^{๒๖}

องค์ธรรมอธิฐานธรรมเป็นหลักธรรมที่องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงได้จำแนกไว้ ๔ ประการ ประกอบด้วย ปัญญา สัจจะ จาคะ อุปสมะ ซึ่งเป็นธรรมที่ยืนหยัดให้สามารถยึดเอาผลสำเร็จสูงสุดของชีวิตในอันเป็นที่หมายได้อย่างแน่นอน ธรรมอันเป็นฐานที่มั่นคงของบุคคล ธรรมที่ใช้ประดิษฐานตน เพื่อให้ตนเองสามารถยึดเอาผลสำเร็จสูงสุดอันเป็นที่หมายไว้ได้ โดยไม่เกิดความสำคัญในตนผิด ไม่หลงตนเองว่าเป็นผู้ที่ดีกว่าบุคคลอื่นทำให้เป็นคนที่ยกตนข่มท่าน มองคนอื่นต่ำกว่าตนเสมอ ไม่หลงโลกคือไม่ติดในโลภียสุข ไม่หลงในตำแหน่ง ไม่ติดในยศอำนาจวาสนา และไม่ทำในสิ่งที่ทำให้เกิดความมัวหมองในตน คือความชั่วร้ายต่างๆ ความเห็นที่ผิดไปจากธรรมเป็นมิจฉาทิฎฐิ ต่อต้านธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ดีแล้ว^{๒๗} เป็นหมวดธรรมที่สามารถนำชีวิตให้ไปสู่จุดมุ่งหมายที่ตนเองได้วางเอาไว้ เป็นแผนที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติตามได้ ประสบแต่ความสุขและความสำเร็จในชีวิต ทั้งด้านความเป็นอยู่ การประกอบอาชีพ หน้าที่การงานที่รับผิดชอบ ตลอดทั้งนำผู้ปฏิบัติให้เข้าใจและเข้าถึงธรรมเพื่อให้ตนเองได้รับผลจากการปฏิบัตินั้น อันเป็นเป้าหมายอันสูงสุดในชีวิตทั้งทางโลกและทางธรรม เป็นหลักธรรมที่ทำให้คนมีชีวิตอยู่อย่างมั่นใจ ไม่คลอนแคลน ไม่สิ้นหวัง ในทางโลกนั้นสามารถใช้อธิฐานธรรมในการดำเนินชีวิตให้ดำเนินไปอย่างถูกต้อง มีแนวทางที่มั่นคง สามารถต่อสู้กับปัญหาอุปสรรคที่เข้ามากระทบกับการดำเนินชีวิตและการทำงานได้ ทำงานและดำเนินชีวิตให้อยู่บนโลกนี้ได้อย่างสุขสบาย ส่วนในทางธรรมนั้น สามารถนำหลักธรรมนี้ไปประกอบพิจารณาในการประพฤติปฏิบัติเพื่อพัฒนาจิตใจให้สงบสุข และ เพื่อทำให้ชีวิตของตนเองหลุดพ้นจากอาสวะกิเลสทั้งหลายทั้งปวงได้ เป็นธรรมที่เป็นเครื่องเกื้อหนุนให้เข้าสู่พระนิพพาน

หลักธรรมต่างๆ ที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงตรัสรู้ชอบไว้ดีแล้วนี้ จากนั้นพระองค์ทรงสั่งสอนให้บุคคลอื่นประพฤติปฏิบัติตาม ซึ่งผู้ปฏิบัติตามหลักธรรมนี้ถือว่าเป็นการตั้งตนไว้ชอบ คือตั้งจิตให้ตั้งอยู่ในศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา ฝึกฝนตนเองให้เปี่ยมด้วยคุณธรรม ซึ่งทำให้พบแต่ความเจริญรุ่งเรือง^{๒๘} ธรรมะเหล่านั้นใช้เป็นแนวทางของการดำเนินชีวิต ทำให้ชีวิตพบแต่ความสุขความเจริญ จะทำสิ่งใดก็จะประสบความสำเร็จ เพราะว่าธรรมะเป็นสิ่งที่เปี่ยมมาตรฐานวัดความดีความชั่วของมนุษย์ได้ทั้งโลก ทำให้คนเราอยู่ด้วยกันอย่างมีความสุข สามารถควบคุมความโลภ ความโกรธ ความหลง ของตนเองได้ เพราะว่าธรรมะนั้นจะต้องอยู่คู่กับการดำเนินชีวิต เพราะธรรมะ

^{๒๖} อง อนุฎฐก. (ไทย), ๒๓/๕-๖/๒๐๒-๒๐๖.

^{๒๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๗๔.

^{๒๘} เสถียรพงษ์ วรรณปภ, นิทานมงคลธรรม, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๕๕.

สามารถทำให้โลกมีแต่ความสุขสงบ^{๒๙} ส่วนชีวิตที่ไม่มีธรรมะเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ ก็เป็นชีวิตที่หาแก่นสารอะไรไม่ได้ เป็นชีวิตที่ไม่ประสบผลสำเร็จ เป็นชีวิตที่นำตนไปสู่ความเสื่อม ธรรมะนั้นเป็นแนวทางที่นำตรงไปสู่ความพ้นทุกข์ เป็นทางที่ให้ประโยชน์ฝ่ายเดียว เพราะหลักธรรมคำสอนในทางพระพุทธศาสนา สอนให้คนรู้ถึงหลักของการดำเนินชีวิตให้ถึงความเจริญและ ให้รู้ถึงสิ่งที่จะนำความเสื่อมมาสู่ตนเอง จนทำให้สามารถป้องกันได้ ข้อปฏิบัติต่างๆ เป็นทางที่เปิดไว้สำหรับนักปฏิบัติทุกคนเสมอ เพื่อให้ทุกคนเดินได้ไม่ต้องลำบากใจ เป็นทางที่พระพุทธเจ้าค้นพบแล้วนำมาประกาศให้ชาวโลกได้รู้ เป็นผู้บอกทางให้เดิน คือ สามารถปฏิบัติตามข้อธรรมที่พระองค์ทรงตรัสไว้ดีแล้ว และให้ผลได้ตามที่ธรรมที่ปฏิบัติตามนั้น การปฏิบัติธรรมเป็นกิจที่ทุกคนควรกระทำ เพื่อความสุขแก่ชีวิตของเราเอง ธรรมะเป็นกฎที่ไม่มีใครแต่งตั้ง เป็นกฎที่มีอยู่ตามธรรมชาติ มีแต่ผู้ค้นพบพระบรมศาสดาเป็นผู้ค้นพบแล้วนำมาปฏิบัติจนเห็นได้จริงตามที่ค้นพบนั้น จึงบัญญัติไว้ให้เป็นแนวทางในการปฏิบัติสืบต่อกันมา^{๓๐} อริชฌานธรรม คือ ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ ธรรมอันเป็นที่มั่น^{๓๑} องค์ธรรมที่ประกอบด้วยองค์ธรรม ๔ ประเภท ได้แก่ ๑) องค์ธรรมประเภทปัญญา ๒) องค์ธรรมประเภทสัจจะ ๓) องค์ธรรมประเภทจาคะ และ ๔) องค์ธรรมประเภทอุปสมะ มีรายละเอียดดังนี้

๒) องค์ประกอบของอริชฌานธรรม ๔

๑. ปัญญา (ความรู้ชัด คือ หยั่งรู้ในเหตุผล พิจารณาให้เข้าใจในสภาวะของสิ่งทั้งหลายจนเข้าถึงความจริง

ปัญญา ๓ (ความรอบรู้, รู้ทั่ว, เข้าใจ, รู้ซึ่ง)

๑. จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดแต่การคิดการพิจารณาหาเหตุผล
๒. สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดแต่การสดับการเล่าเรียน
๓. ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดแต่การฝึกอบรมลงมือปฏิบัติ^{๓๒}

ปัญญา ๓ อีกนัยหนึ่ง

๑. จินตามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการคิด)
๒. สุตมยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการฟัง)
๓. ภาวนามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการอบรม)^{๓๓}

ความรู้ชัด ชื่อว่า ปัญญา ความรู้ชัด มี ๓ ระดับ

๑. สัญญา คือ รู้ชัดด้วยความจำ
๒. วิญญาน คือ รู้ชัดด้วยการจำแนกรับรู้

^{๒๙} พระเทพสุวรรณโมลี (สะอึ้ง สิรินฺโท), เสียงพระเสียงเพลง, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดสามลดา, ๒๕๕๒), หน้า ๓.

^{๓๐} พระพรหมมัจฉาจารย์ (ปัญญานันทะภิกขุ), ธรรมครองชีวิต ธรรมะนำแสงสว่างสู่ชีวิตใหม่, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑.

^{๓๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๐๘.

^{๓๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๙๖.

^{๓๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑.

๓. ปัญญา คือ รู้ชัดสภาวะธรรม และ ดับสภาวะธรรมนั้นได้

รู้ชัดโดยความจำ ตรงๆ ก็คือจำได้ ก็เป็นปัญญาส่วนหนึ่ง เหตุที่จำก็เพราะว่า เห็นประโยชน์ และ มิใช่ประโยชน์ เช่น จำว่า อาหารชนิดนี้หวาน เปรี้ยว เค็ม เป็นต้น ที่จำไว้ก็ เพราะว่าเป็นเหตุป้องกัน และส่งเสริม อย่างนี้ สัญญานั้นเมื่อจำก็เพียงเป็นส่วนเก็บ

รู้ชัดด้วยวิญญาน คือ รู้โดยธรรมชาติ ว่า เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้รส ได้ผัสสะ ได้อารมณ์ แต่ไม่สามารถกำหนด ลักษณะการลงไปได้ คือไม่สามารถกำหนด ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาไม่ได้ นี่คือการเห็นตามสัญญาตัญญา แต่รู้ว่าการเห็นนั้น มีค่า หรือ มีคุณ เพราะว่า วิญญาน มีการปรุงแต่ง (สังขาร) นั้นเอง

รู้ชัดโดยสภาวะธรรม คือ การรู้เห็นโดยความเป็นจริง ละจากสภาวะธรรม ที่เป็นอัตตา เป็นเรา เป็นของเรา เป็นตัว เป็นต้นของเรา วางเปล่าจากความหมายแห่งความเป็นตัวเป็นตน

ปัญญา คือ ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว ความฉลาดเกิดแต่เรียนและคิด^{๓๔} ความรู้ชัดรู้แจ้ง รู้ซึ่ง ความจริงแท้แน่นอน หยั่งรู้ในเหตุและผล และทำการพิจารณาในสภาวะของสิ่งทั้งหลายจนเข้าถึง ความจริง^{๓๕} ความรู้ทั่วถึงความจริงของสิ่งที่ควรรู้ทั้งหลาย คำว่าปัญญาเป็นภาษามคร^{๓๖} ได้ขึ้นชื่อว่า ปัญญา เพราะความรู้ความเข้าใจหยั่งแยกในเหตุผล ดีชั่ว คุณ โทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น และรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ^{๓๗} เติมเข้าไปอีกว่าปัญญาจึงได้แก่ความเข้าใจ ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด คือ รู้ทั่วถึงความเป็นจริงหรือรู้ตรงตามความเป็นจริง เช่น รู้เหตุรู้ผล รู้ดีรู้ชั่ว รู้ถูกรู้ผิด รู้ว่าควรหรือไม่ควร รู้คุณรู้โทษ รู้ประโยชน์หรือไม่ใช่ประโยชน์ มีความรู้เท่าทันสังขาร ร้องค์ประกอบ รู้เหตุปัจจัย รู้ที่ไปที่มา รู้ความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งหลาย รู้ตามความเป็นจริง รู้ถ่องแท้ เข้าใจถ่องแท้ รู้เข้าใจสภาวะ รู้คิด รู้พิจารณา รู้วินิจฉัย รู้ที่จะจัดแจง จัดการ หรือดำเนินการอย่างไร อีกอย่างปัญญา คือ ความ เข้าใจ หมายถึงการเข้าใจที่ถูกต้อง เข้าใจผิด หรือความเข้าใจอย่างถ่องแท้^{๓๘} ผู้มีปัญญาย่อมมีความ หยั่งรู้ทั้งเหตุและผล ดำรงตนอยู่ในคลองแห่งความเจริญ หลีกเลียงจากเหตุแห่งความเสื่อม ปัญญาเมื่อ มีความแก่กล้าแล้ว ย่อมกำจัดอวิชชา ความไม่รู้แจ้งชัด และความหลง (โมหะ) ไม่รู้จริงซึ่งเป็นข้าศึก ของบุคคลให้พ่ายแพ้ไปได้ เหมือนแสงสว่างของดวงไฟก็ขจัดความมืดให้หมดไปได้ ซึ่งการเข้าถึง ความจริงที่แท้ คือ กิริยาที่แนชัด ความที่แท้ทำวินิจฉัยแล้ว เลือกสรร วิจัย ความกำหนดความหมาย ภาวะ ที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ความรู้แจ้ง ความรู้ดี ผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญา พิจารณาถึงความเกิดขึ้น และ เสื่อมลงสิ้นไปเป็นอริยะ ชำแรงแกละสอঁที่จะให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ^{๓๙}

^{๓๔} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔. พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศิริวัฒนาอินเตอร์พริ้นท์ จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๖), หน้า ๗๓๓.

^{๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๗๔.

^{๓๖} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก, ความจริงที่ต้องเข้าใจ, หน้า ๒๒๗.

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๓๖.

^{๓๘} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แพรวแอนดรอย์ จำกัด, ๒๕๖๐), หน้า ๒๒-๒๓.

^{๓๙} ออง ปญจก. (ไทย), ๒๒/๑๔/๑๗-๑๘.

ปัญญานั้น มีความหมายสามัญว่า ความรู้ความเข้าใจตามความเป็นจริง รู้และเข้าใจ ในสิ่งที่ทำและปฏิบัติ มีความหยั่งรู้และรู้เท่าทันสภาวะ ซึ่งหน้าที่ของปัญญานั้นคือการเห็น ตามความเป็นจริง^{๔๐} อบรมจนเกิดความรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามที่เป็นจริงถึงที่สุด จนถึงกับถอนความยึดถือด้วยอุปาทาน คือถอนความงมงายต่างๆ ออกไปได้จากใจ ซึ่งเป็นการถอนจิตให้หลุดพ้นออกมาเสียจากสิ่งที่มันเคยเข้าไปผูกพันไว้ตั้งแต่ต้น^{๔๑} เพราะคนที่มีปัญญาย่อม มีความฉลาดในการศึกษา มีวัตถุประสงค์เพื่อทำให้ชีวิตเข้าถึงอิสรภาพ คือ ทำให้ชีวิตหลุดพ้น จากอำนาจครอบงำของปัจจัยภายนอกให้มากที่สุด และ ความเป็นใหญ่ในตัว ในการกำหนด ความเป็นอยู่ของตนให้มากที่สุด^{๔๒} สามารถรับประกันได้ว่า จะไม่ชั่วช้าเลวทราม เอาชีวิตรอดปลอดภัย แก่ปัญหาของตนเองและผู้อื่น ด้วยเหตุผล จะต้องเป็นการเข้าถึงในลักษณะของปัญญาที่มีหลักแห่งธรรมเป็นองค์ประกอบพิจารณาถึงเหตุผลของความจริงนั้น

ฉะนั้น ปัญญาที่จะนำมาใช้ในการดำเนินชีวิตจริงๆ นั้น จำเป็นจะต้องเป็นปัญญาประยุกต์ คือ นำมาประยุกต์ใช้เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด ในชีวิตประจำวันของตนเองที่ดำเนินการอยู่ ใช้ได้พอเหมาะแก่ตนเองและสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย แต่ว่าปัญญานี้ไม่ใช่ว่าเราทุกคนจะใช้ได้เหมือนกันหมดที่เป็นนี้ก็เพราะว่าคนเราก็ดูไม่สามารถทำอะไรตามที่ตนเองอยากจะทำได้เท่าที่ตนสามารถทำได้เท่านั้น แต่คนที่มีปัญหาเฉลี่ยฉลาดมาก ย่อมสามารถปรับตนเองให้เข้ากับเหตุการณ์หรือปรับเหตุการณ์ให้เข้ากับตนเองได้ดีกว่าคนที่มีปัญญาน้อย เพราะว่าคนที่มีปัญญามากนั้น ย่อมเป็นคนที่มีประสบการณ์ ผ่านการฝึกอบรมมามากพอสมควร จนเป็นผู้มีความรู้ที่แตกฉาน เรียนรู้และเข้าใจถึงปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้อย่างรวดเร็ว และสามารถแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชีวิตของตนเองได้อย่างถูกต้อง ใช้หลักของเหตุผลและนำผลมาประกอบในการดำเนินชีวิตของตนเองให้ประสบความสำเร็จได้ง่ายกว่าคนที่มีปัญญาน้อย เพราะว่าคนที่มีปัญญามากนั้น ย่อมเป็นคนที่มีประสบการณ์ ผ่านการฝึกอบรมมามากพอสมควร จนเป็นผู้มีความรู้ที่แตกฉาน เรียนรู้และเข้าใจถึงปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นได้อย่างรวดเร็ว และสามารถแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชีวิตของตนเองได้อย่างถูกต้อง ใช้หลักของเหตุและผลมาประกอบการดำเนินชีวิตของตนให้ประสบผลสำเร็จได้ง่ายกว่าคนที่มีปัญญาน้อย

ในอีกทางหนึ่ง ปัญญา คือ พละกำลังกิริยาที่รู้ชัดรู้แจ้งเห็นความสภาพความเป็นจริงทุกอย่าง การเลือกสรรภาวะที่รู้ว่าอะไรเป็นอะไร ไม่ฝืนตามกฎของสภาวะเหล่านั้นได้ ภาวะที่รู้ละเอียด ตรึกตรองหาเหตุและผลมาประกอบความรู้อย่างแจ่มแจ้งเห็นจริงของเหตุและผล ตามความเป็นจริงต่างๆ ความคิดค้นความใคร่ครวญให้ถ่องแท้เป็นเครื่องทำลายกิเลสตัณหาจะทำให้ชีวิตของตนเองตกไปในทางที่เสื่อมเป็นเครื่องนำทางให้ชีวิต มีการดำเนินไปในทางที่ถูกต้องตามหลักธรรมคำสอนในทางพระพุทธศาสนา ไม่ประมาทในการดำเนินชีวิตเพราะความประมาท ย่อมทำให้ชีวิตของตนเองตกต่ำ พบแต่อุปสรรคปัญหาอยู่เสมอ และประสบความสำเร็จได้ยาก ปัญญาเหมือนกับดวงประทีปหรือ แสงสว่างที่สามารถทำให้ตนเองดำเนินไปตามทางที่ถูกต้องดีงาม ปัญญาเหมือนดวงแก้ว

^{๔๐} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๘๗๕.

^{๔๑} พุทธศาสนิกฯ, **คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๗), หน้า ๗๗.

^{๔๒} สาลี รักสุทธี, **คมวาตะ**, (กรุงเทพมหานคร: เรื่องแสงการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๒๒.

ที่สว่างไสว ทำให้จิตใจปลอดโปร่งเยือกเย็น ผู้มีปัญญาต้องประกอบไปด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา เห็นถึงเกิดขึ้นและเสื่อมสิ้นไปไม่มีที่สิ้นสุด^{๔๓} ใช้ปัญญาพิจารณาเกี่ยวกับการใช้ชีวิตว่า การเกิดขึ้นแล้วย่อมมีแต่ความทุกข์ จึงต้องใช้ปัญญาพิจารณาให้เข้าถึงแก่นแห่งการดับทุกข์นั้นเสีย เมื่อคนเรามีปัญญารู้แจ้งเห็นจริงและเข้าใจในสิ่งนั้นๆ อย่างถูกต้องตามที่เป็นจริงและสมบูรณ์ จนทำให้ความเป็นอัตตายึดมั่นถือตัวถือนั่น เป็นมิฉาทิฐิ คือมีความเห็นผิดไปจากคลองธรรม มีมานะ ความถือตัวถือนั่นสำคัญในตนผิดจะหมดไป อนัตตาความไม่ถือตัวถือนั่น ไม่มีความยึดมั่นถือมั่น ความปล่อยวางจากสิ่งทั้งปวงก็จะเข้ามาแทนที่ ซึ่งแปลว่า วิชา หรือความรู้ที่มีปัญญาเป็นองค์ประกอบ นั้นเอง^{๔๔} ที่เป็นเช่นนั้นเพราะปัญญานั้นเป็นสิ่งที่สำคัญอย่างหนึ่งของการดำเนินชีวิต เพราะบุคคลที่มีปัญญาในการดำเนินชีวิต ที่มีความเฉลียวฉลาดนั้น ย่อมถูกเรียกขานว่า บัณฑิต เพราะว่าบัณฑิตนั้น ได้ขึ้นชื่อว่า เป็นคนที่มีความรู้เฉลียวฉลาดใช้ปัญญาของตนเองพิจารณาว่า จะต้องเว้นจากสิ่งที่ไม่เป็น ประโยชน์และควรที่จะเอาแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์มาสู่ตน^{๔๕} ทำให้ตนเองได้รับประโยชน์สูงสุด ซึ่งประโยชน์ที่ได้รับนั้นย่อมเป็นประโยชน์ที่ประกอบด้วยธรรมที่มีปัญญาเป็นสิ่งที่เกื้อกูล จนทำให้ การดำเนินชีวิตประสบความสำเร็จลุล่วงไปสู่จุดหมายที่ได้วางเอาไว้

ปัญญาระดับสูง คือ การที่รู้แจ้งในระดับของสังขธรรม ใช้ปัญญาพิจารณาให้เข้าถึงซึ่ง รายละเอียดในหลักแห่งความเป็นจริง มีการศึกษาหลักแห่งธรรมให้ถ่องแท้และเข้าใจ จนสามารถ แยกแยะว่าอะไรควรหรือไม่ควรนำมาปฏิบัติ ซึ่งการใช้ปัญญาระดับนี้นั้นเป็นการใช้ปัญญาเพื่อ การปฏิบัติให้ถึงซึ่งความดับทุกข์ ปฏิบัติตามมรรคมีองค์แปด ซึ่งเป็นทางสายกลางมีจุดหมายอยู่ ที่การบรรลุพระนิพพาน ซึ่งหมายถึงการหมดจากอาสวะกิเลส ทั้งปวงนั่นเอง^{๔๖} จากปัญญาที่ว่าโดย ประเภทมีอยู่ ๒ อย่างได้แก่ (๑) โลเกียปัญญา คือ ปัญญาระดับต้น และ ระดับกลาง และ (๒) โลกุตตร ปัญญา คือ ปัญญาระดับสูง^{๔๗}

๒. สัจจะ ความจริง คือ ดำรงมั่นในความจริงที่รู้ชัดด้วยปัญญา เริ่มแต่จริงวาจาจนถึงปรมัตถ สัจจะ

สัจจะ ๒ (ความจริง)

๑. สมมติสัจจะ ความจริงโดยสมมติ ความจริงที่ถือตามความกำหนดตกลงกันไว้ของ ชาวโลก เช่นว่า คน สัตว์ ไต้อะไร เป็นต้น

^{๔๓} ชุตติพงศ์ ไตรโลกา, *ศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการพัฒนาพละ ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท*, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๓.

^{๔๔} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส อินทปัญโญ), *พุทธโธโลยี ยอดแห่งความสุข*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พระพุทธศาสนาประกาศ, ม.ป.ป.), หน้า ๓๖.

^{๔๕} อด จตุกก. (ไทย) ๒๑/๕๙/๙๗-๙๘.

^{๔๖} พระวรศักดิ์ วรธมโม, *พุทธจริยธรรมเพื่อมนุษยชาติ (ฉบับสมบูรณ์)*, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๖๔๘.

^{๔๗} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*, หน้า ๒๔.

๒. ปรมัตถสัจจะ ความจริงโดยปรมัตถ์ ความจริงตามความหมายขั้นสุดท้ายที่ตรงตามสภาวะและเท่าที่จะกล่าวถึงได้ เช่นว่า รูป นาม เวทนา จิต เจตสิก เป็นต้น^{๔๘}

ความหมายของสัจจะ ในพุทธศาสนา สัจจะเป็นที่สิ่งที่สำคัญมากสำหรับมนุษย์ มนุษย์จะต้องพึ่งพาอาศัยสัจจะในการทำกิจการต่างๆ ในการดำเนินชีวิตในโลกปัจจุบันต้องพัฒนาสิ่งแวดล้อมและชีวิตให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น ในการพัฒนาชีวิตทั้งในระดับโลกียะและระดับโลกุตตระให้พอเหมาะพอดีถูกต้องทุกขั้นตอนแห่งวิวัฒนาการของชีวิตทั้งตนเองและชีวิตผู้อื่น ฉะนั้น สัจจะจึงเป็นสิ่งที่สำคัญมากที่สุดในการดำเนินกิจการงาน การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์และโลกโดยเฉพาะในส่วนตัวบุคคลแล้วสัจจะยังเป็นสิ่งที่สำคัญมากจะต้องพัฒนาให้เกิดขึ้นให้มีขึ้นทุกระดับอย่างถูกต้องสามารถนำไปใช้พัฒนาชีวิตได้อย่างถูกต้องกับเรื่องหรือเหตุการณ์นั้นๆ โดยไม่จำกัดเวลา และสถานที่ ถ้ามีปัญหาเกิดขึ้นก็สามารถใช้สัจธรรมแก้ไขได้ทันที แต่ก่อนอื่นควรจะต้องทราบความหมายของสัจจะ ลักษณะแห่งสัจจะ ประเภทของสัจจะ ประโยชน์ของสัจจะ คุณค่าและความสำคัญของสัจจะ และตลอดทั้งแนวคิดเรื่องสัจจะ ตามแนวแห่งพระสูตรในพระพุทธศาสนาเถรวาท

จากความหมายของคำว่า สัจจะนี้ ปรากฏอยู่หลายแห่งในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือที่ท่านผู้รู้แต่งไว้ เช่น พจนานุกรมหรือหนังสืออื่นๆ ที่เกี่ยวกับความจริง ดังนี้

สัจจะ หมายถึง “ความจริง ความซื่อตรง ความจริงใจ ความซื่อตรง”^{๔๙} โดยมีการนำไปใช้ในชีวิตประจำวัน ทั้งความจริงที่เป็นสมมุติ และความจริงที่เป็นโลกุตตระ เข้าใจเกี่ยวกับความจริงใจได้ถูกต้องว่าอะไรจริงแท้ อะไรไม่จริงแท้ ความจริงใจและความซื่อตรงของบุคคลที่มาเกี่ยวข้องกับตัวเราก็สามารถรู้ได้เป็นอย่างดี^{๕๐} สัจจะ ความมีสัตย์ ได้แก่ “กิริยาที่ประพฤติตนเป็นคนตรง ความจริง”^{๕๑} คือ สภาวะหรือธรรมชาติที่ทรงตัว เป็นของแท้เที่ยงตรงไม่เป็นอย่างอื่น ทางใจ จริงใจ ได้แก่ ซื่อตรง ความบริสุทธิ์ใจ ทางวาจา จริงวาจา ได้แก่ พูดจริง” และทางกาย “จริงกาย ได้แก่ ทำจริง”^{๕๒}

สัจจะ หมายถึงความจริงใจ คือประพฤติสิ่งใดก็ได้จริง คือการเอาใจใส่ไม่ทอดธุระในคำพูด ในการประกอบกิจกรรมต่างๆ ทำด้วยความเต็มใจและตั้งใจทำเพื่อความต้องการความสำเร็จในการประพฤตสิ่งนั้นๆ เช่นนี้เรียกว่าความจริงใจ

สัจจะ คือสิ่งที่มีอยู่จริงนั้น จะมีสิ่งอื่นที่รับรู้ว่ามีอยู่จริงเป็นอยู่จริงหรือไม่ก็ตาม ก็มีอยู่และเป็นอยู่โดยสภาวะของสิ่งนั้นเอง สิ่งที่มีอยู่จริงบางอย่างอาจรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส บางอย่างอยู่นอกเหนือประสาทสัมผัส

^{๔๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๗๕-๗๖.

^{๔๙} บุญมี แท่นแก้ว, จริยศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๐), หน้า ๖๖.

^{๕๐} พระมหาเรืองเดช ถาวรรณโม (ศรีประสม), “มนทัศน์เรื่อง สัจจะในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๔.

^{๕๑} สุชีพ ปุญญานุภาพ, พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๖๗.

^{๕๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๒๐.

สิ่งที่มีอยู่จริงหรือความจริงในพระพุทธศาสนา ก็คือ สัจธรรม นั้นเอง ท่านเรียกสิ่งที่อยู่จริงหรือความจริงนั้นว่า “สัจจะ” คำว่า “สัจจะ” แปลว่า ความจริง มีความหมายอยู่ ๒ ประการคือ

๑. ความเป็นจริง หมายถึง ภาวะที่มีอยู่จริง ภาวะที่เป็นอย่างนั้นแน่แท้ไม่กลับกลายเป็นอย่างอื่น สิ่งที่มีอยู่จริง คือ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีอยู่จริง เป็นอยู่จริง จะมีสิ่งอื่นรับรู้ว่ามีอยู่จริง เป็นอยู่จริงหรือไม่ก็ตาม ก็มีอยู่และเป็นอยู่โดยสภาวะของสิ่งนั่นเอง

๒. สิ่งที่เป็นจริง หมายถึง สิ่งที่มีอยู่จริง เป็นอยู่จริง ซึ่งอาจรู้ได้หรือไม่อาจรู้ได้ทางประสาทสัมผัส สิ่งที่มีอยู่จริงบางอย่างอาจรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส บางอย่างอยู่นอกเหนือประสาทสัมผัส^{๕๓}

สัจจะในหนังสือ พุทธธรรมไว้ว่า คำว่า สัจจะที่หมายถึงความจริงนั้น คือการเข้าใจสภาพที่แท้จริงของมนุษย์และธรรมชาติที่มีอยู่ปรากฏอยู่จริงแล้วดำเนินชีวิตไปตามสภาพนั้น ความเข้าใจธรรมชาติผิดไปจากความจริง จะทำให้หลงอยู่กับวัตถุสิ่งของต่างๆ ทำให้เห็นผิดเป็นถูก ทำให้เกิดความขัดแย้งกันในเรื่องความคิดและนำไปสู่การวิวาทต่อสู้กัน แ่งแย่งทะเลาะวิวาทกันทั้งในเรื่องวัตถุฐานะ เกียรติยศ ชื่อเสียง ถ้าคนเราเข้าใจในหลักความจริง หรือที่เรียกว่า สัจจะ แล้วเว้นจากตัณหา มานะ และทิฐิที่ผิด ดำเนินชีวิตด้วยความรู้สึกว่าไม่มีอะไรเที่ยงแท้แน่นอน เว้นจากความโลภ ความโกรธ ความหลง และมองเห็นทุกคนเป็นเพื่อนทุกข์ที่ต้องเกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกันทั้งนั้น คือ มองเห็นสัจจะความจริงที่มีอยู่ในสภาวะ ทั้งปวงเท่านั้นโลกก็เกิดความสงบสุขได้^{๕๔}

สัจจะ คือการรู้สิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง โดยที่มีปัญญาเป็นส่วนประกอบ มีคุณสมบัติ คือ รู้จริงรู้แจ้งแทงตลอดในสภาพธรรม^{๕๕} เป็นการใช้ปัญญาตามวิถีทางธรรมชาติต้องการจิตที่มีความสงบเป็นสมาธิ ที่มีคุณสมบัติกัมมณียะ พร้อมทั้งจะรู้แจ้งจนเกิดรู้ตามความเป็นจริง^{๕๖}

สัจจะ คือ ความจริงที่สรรพสิ่งมีชีวิต รับรู้และต้องการรับรู้โดย อายตนะ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และ ใจ ซึ่งเป็นอายตนะภายใน เพื่อรับรู้และเข้าใจต่ออายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์ เมื่อมีการพัฒนาปัญญาอย่างดีและสมบูรณ์แบบแล้ว พัฒนาอายตนะทางใจให้มีประสิทธิภาพสูงขึ้น คนและสัตว์ทั้งหลายย่อมรับรู้และเห็นแจ้งรู้จริงเกี่ยวกับ สัจจะความจริง ระดับสมมติที่ระดับมองเห็นเกิดการยอมรับซึ่งกันและกันทำให้สิ่งที่ต่างกันที่มีอยู่บนโลกนี้ สมมติเกี่ยวกับชื่อที่เรียกสิ่งของเครื่องใช้ สมมติเกี่ยวกับหน้าที่การงาน สมมติให้มีหน้าที่รับผิดชอบ ซึ่งสมมติสัจจะ นี้ต่างก็ได้รับการยอมรับและตกลงกันได้ของชาวโลกโดยทั่วไปจนถึงปรมาตมสัจจะ ซึ่งปรมาตมสัจจะนี้ได้กล่าวถึงความจริงที่เป็นความจริงแห่งโลกุตตระ ซึ่งเป็นความจริงตามความหมาย

^{๕๓} พระภิกษุวิฑูรย์ จิตปัญโญ (ดอกบัว), “ศึกษาเปรียบเทียบวิธีการเข้าถึงความจริงของพระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ : ศึกษากรณีปฏิสังขสมุปบาท”, *วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๐.

^{๕๔} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*, หน้า ๕๙๔.

^{๕๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๔๑/๑๔๖.

^{๕๖} พระธรรมโกศาจารย์ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ), *คู่มือมนุษย์*, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๐๑), หน้า ๘๔-๘๕.

ขั้นสุดท้ายที่จริงตามสภาวะอันพ้นจากสมมติเป็นความจริงที่เที่ยงแท้ไม่แปรเปลี่ยนไปเป็นอย่างอื่นได้ คน สัตว์ ที่ยังไม่มีการพัฒนาทางด้านจิตใจ ยังไม่มีการพัฒนาความรู้ พัฒนาปัญญา ก็ไม่สามารถที่จะเข้าใจในเรื่องของปรมัตถ์สักจะได้ เทาที่จะกล่าวได้ปรมัตถ์จะนี้ ซึ่งจากสภาวะ แห่งความจริงดังกล่าวนี้ มนุษย์เราจะต้องอาศัยความจริงดังกล่าว รวบรวมเป็นความรู้หรือศาสตร์เบื้องต้น เพื่อนำมาศึกษา เรียนรู้ และพัฒนา เพื่อปรับปรุงตนเองให้ได้รับความสะดวกสบายในการดำเนินงาน เลี่ยงชีพ ในการต่อสู้กับกิเลสและอุปสรรคที่จะมาสู่ตน การดำเนินชีวิตของตนเองเพื่อให้อยู่รอด ทั้งในการแก่งแย่งชิงดี ชิงเด่นต่อการเอารอดเอาเปรียบจากสังคมมนุษย์ด้วยกัน ต่อสู้เพื่อตำแหน่งหน้าที่การงาน ยศศักดิ์ของตนเองให้ได้รับการยอมรับจากเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน และทำให้หน้าที่การงานของตนเองมีความเจริญก้าวหน้า มียศศักดิ์ที่สูงยิ่งๆ ขึ้นไป และได้รับการยกย่องจากสังคมว่าตนเองเป็นผู้ที่เลิศประเสริฐ กว่าคนทั่วไป ตลอดไปจนถึงขั้นสูงสุดเพื่อการ ได้รับความสุขที่แท้จริงและมั่นคง ซึ่งหมายถึงเอาถึงการที่ตนเองสามารถเอาชนะกิเลสตัณหาได้อย่างสิ้นเชิง สำเร็จตามเป้าหมายที่ดีที่สุดของชีวิตคือความดับทุกข์^{๕๗} ซึ่งหมายถึงเอาการข้ามพ้นวิภวสังสารไม่กลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป ถ้าเราไม่ทราบแต่ียวกับความจริงแล้ว ก็จะทำให้การดำเนินชีวิตของเราไม่มีแก่นสาร ใช้ชีวิตอย่างไรคุณค่า หาความสุขและความเจริญที่แท้จริงไม่ได้ สิ่งที่รอบตัวที่เกี่ยวกับตัวเราก็ก่อให้เกิดความทุกข์เพราะว่าถ้าเราไม่เข้าใจและไม่ใช้ปัญญาในการพิจารณาให้ถ่องแท้ เราก็จะไม่สามารถที่จะทำความเข้าใจเกี่ยวกับปรมัตถ์สักจะได้ ก็จะทำให้ชีวิตของเรานั้น พบแต่ความยากลำบากความจริง จะเป็นความจริงที่ต้องประกอบด้วยปัญญา พิจารณาไตร่ตรองหาเหตุผล รู้จักวิธีแก้ ปัญหา รักษาตัวเองให้รอดพ้นจากสิ่งที่ชั่วร้าย มีความจริงใจในการรักษาตนเอง ให้หลุดพ้นจากการครอบงำของกิเลสทั้งปวง มีความรู้ที่ชัดเจนเห็นจริง^{๕๘} คือเริ่มต้นจากวาจา เพราะวาทะวาจา นั้น เป็นจุดเริ่มต้น แห่งความจริงทั้งปวง

๓. จาคะ ความสละ คือ สละสิ่งอันเคยชิน ข้อที่เคยยึดถือไว้ และสิ่งทั้งหลายอันผิดพลาดจากความจริงเสียได้ เริ่มแต่สละอามิสจนถึงสละกิเลส

จาคะ หมายถึง การสละ การให้ปัน การเสียสละ การสละสิ่งที่เป็นข้าศึกแก่ความจริงใจ^{๕๙} เป็นการสละความหวงแหนสิ่งของที่ตนมีออกจากใจ หรือการตัดใจ มีความหมายเหมือนกับคำว่า ทาน และ ปริจาคะ ทานหมายถึงการให้สิ่งของ ปริจาคะ หมายถึงการเสียสละกิเลส^{๖๐} จาคะ คือความเสียสละ หมายถึง การตัดใจหรือตัดกรรมสิทธิ์ของตน ตัดความยึดถือในสิ่งต่างๆ ออกเสีย ความเสียสละในคำว่าจาคะ มี ๒ นัย คือ สละวัตถุ และ สละอารมณ์^{๖๑} มนุษย์ทุกคนที่เกิดมาในโลกนี้ ไม่มีใครชอบคนที่เห็นแก่ตัว แต่มีขึ้นชอบบุคคลที่มีความเสียสละกันทั้งนั้น สิ่งที่ทำให้คนเราไม่มีความเห็น

^{๕๗} อากาศ บำรุงชีพ , “ศึกษาเปรียบเทียบมาตรฐานความจริงในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑.

^{๕๘} พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต), *ประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้*, (กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา, ๒๕๓๖), หน้า ๓๒.

^{๕๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, หน้า ๓๔.

^{๖๐} เสถียรพงษ์ วรรณปก, *นิทานมงคลธรรม*, (กรุงเทพมหานคร:ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๑๖๒.

^{๖๑} พระธรรมสิงหบุราจารย์ (จรัญ จิตฺตมโม), *หลักประกันชีวิตทุกกลมหายใจใช้เวลาให้เป็นประโยชน์*, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๑๒๔.

แก่ตัวก็คือคุณธรรม ที่ว่าด้วยจาคะ ซึ่งแปลว่าความเสียสละนี้เอง ถ้าเรามีความเสียสละ ความเห็นแก่ตัวก็จะสิ้นสลายไป

คนที่มีความเสียสละได้นั้น ไม่จำเป็นจะต้องเป็นบุคคลที่ร่ำรวย ซึ่งทรัพย์สินสมบัติ แต่คนที่ยากจนก็สามารถเสียสละได้เช่นเดียวกัน เพราะการเสียสละนี้ขึ้นอยู่กับจิตใจ ที่สามารถยอมรับรู้ความทุกข์ของบุคคลอื่น พร้อมทั้งจะหาทางช่วยเหลือด้วยวิธีการต่างๆ ถ้าเราไม่มีทรัพย์ ก็สามารถช่วยเหลือสังคมได้ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ ของตนเอง คือ การอุทิศร่างกายเพื่อทำประโยชน์แก่บุคคลอื่น แก่ส่วนรวมหรือแก่ประเทศชาติ พูดแต่เรื่องที่ทำให้เกิดประโยชน์ และมีทัศนคติที่แน่วแน่ว่าแม้แต่ชีวิตของตนเองก็สละได้เมื่อถึงเวลาอันสมควร คุณค่าของการเสียสละ คือ ทำให้จิตใจของเราบริสุทธิ์ สะอาด ปราศจากกิเลส พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายเป็นแบบอย่างของการเสียสละอย่างประเสริฐนี้ ในอดีตชาติพระพุทธเจ้าทรงเสวยพระชาติเป็นพระเวสสันดร ได้ทรงบำเพ็ญการเสียสละหรือการบริจาคที่แท้จริง ดูเหมือนประหนึ่งว่าพระองค์แทบสิ้นเนื้อประดาตัว แม้แต่พระชายาพระราชโอรสพระราชธิดาก็ทรงบริจาคได้^{๖๒} แม้ในพระชาติสุดท้ายพระองค์ก็ทรงเสียสละความสุขส่วนตัว ออกบวรพาเพื่อแสวงหาโมกขธรรม เมื่อพบแล้วก็เสียสละเวลาสอนให้คนอื่นให้รู้เกี่ยวกับโมกขธรรมอันประเสริฐนั้น^{๖๓}

การสละในทางนี้ถือเป็นการสละที่ยั่งยืน เพราะเป็นการสละความสุขของทางโลกเพื่อให้ได้พบกับความสุขที่แท้จริง กล่าวคือ พระนิพพาน เพราะว่าคุณค่าที่ต้องการไปให้ถึงซึ่งพระนิพพานนั้น จะต้องเป็นบุคคลที่สละทุกสิ่งทุกอย่าง สละได้แม้กระทั่งชีวิตของตนเอง เพื่อความสุขที่แท้จริงคือความสุขทางปรมาตม เพราะการสละอย่างนี้ ถือว่า ในชีวิตนี้เราไม่ได้ยึดติดในสิ่งใดๆ ทั้งสิ้น เมื่อไม่มีการยึดมั่น ถือมั่น ก็จะทำให้ชีวิตของเราพบแต่ความสุข ความสบายจริงๆ เพราะว่าเราได้ประพาสพรหมจรรย์ที่สมบูรณ์ เพราะสละทุกสิ่งแล้วนั่นเอง^{๖๔} ในอีกนัยหนึ่งโดยธรรมชาติของมนุษย์แล้วมีความอยากด้วยกันทั้งสิ้น ความอยากทั้งหลายนี้นักปราชญ์ท่านเรียกว่า “ตัณหา” มีทั้งฝ่ายดีและฝ่ายไม่ดีทำให้เกิดความมืดบอดในจิตใจ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ซึ่งมนุษย์เราจะพบความสุขที่แท้จริงนั้น คือ จะต้องสละตัณหาทั้งสามนี้ออกเสียจากใจให้ได้ก่อน เพราะว่า ความสุขที่แท้จริง ไม่ได้อยู่ที่ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข แต่ความสุขที่แท้จริงนั้นอยู่ที่การเอาชนะใจตนเองหรือสละซึ่งสิ่งที่มาครอบงำจิตใจของเรานั้นเอง^{๖๕} เพราะคนที่มีจาคะในตนที่มั่นคงแล้ว ย่อมเป็นคนทำแต่คุณงามความดี ไม่เป็นคนเห็นแก่ตัว แต่การสละหรือจาคะที่ถูกต้องตามแนวของอริยฐานธรรม จะต้องเป็นการสละสิ่งของที่เป็นข้าศึกแก่ความจริง การสละกิเลส คือ เมื่อบุคคลตั้งใจจริงไป อุปสรรคบางทีก็เรียกว่ามารบ้าง เช่นเราตั้งใจจะให้ทาน ก็มีความตระหนี่ มัจฉริยะเป็นมารมาคอยขัดขวางเอาไว้ ตั้งใจ

^{๖๒} มุลินิธิพระราชศรีธา, พระธรรมเทศนา กัณฑ์ที่ ๑๓ เรื่อง ความเสียสละ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเสียง, ๒๕๓๗), หน้า ๔๖.

^{๖๓} พระพรหมมิ่งคลาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ), ๙๖ ปี ปุณณียบุคคลแห่งแผ่นดินไทย, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ระฆังทอง, ๒๕๕๘), หน้า ๔๒๓.

^{๖๔} พระเทพสุวรรณโมลี (สะอึ้ง สิรินันท), เสียงพระเสียงเพลง, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สามลดา, ๒๕๕๒), หน้า ๔๔.

^{๖๕} พีรพัฒน์ ศุภลักษณ์, คัมภีร์ชีวิต คิดอย่างพระพุทธเจ้าแล้วเราจะไม่ทุกข์, (นนทบุรี: บริษัท ขบาพับลิชชิงเวิร์กส์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๑๙๔-๑๙๕.

จะรักษาศีล ก็มี โลภะ โทสะ โมหะบ้างเป็นมารมากอยขัดขวางเอาไว้ ตั้งใจจะภาวนา ก็มีถิ่นมิหะ จิตหดหู่ละเคลิบเคลิ้ม อุทธัจจะกุกกุกจะ ฟุ้งซ่านและรำคาญ หรือมีความกลัวบ้าง ตลอดจนถึงมารที่ ล้างผลาญความเที่ยงธรรม ได้แก่ อคติ ๔ คือ ฉันทาคติ ลำเอียง เพราะความรัก โทสาคติ ลำเอียง เพราะความเกลียดชัง โมหาคติ ลำเอียงเพราะความงมงาย หลงผิด ภยากติ ลำเอียงเพราะกลัว มีสิ่ง เหล่านี้มารคอยขัดขวาง ทำให้ความตั้งใจดีเสียไป เพราะฉะนั้น ต้องตั้งใจละสิ่งที่ เป็นข้าศึกหรือเป็น มารให้หมดไป

การตั้งใจละสิ่งที่ เป็นข้าศึกแก่ความจริงนี้เรียกว่า จาคาธิฐาน^{๖๖} ซึ่งพระพุทธองค์ก็ทรง ตรัสเกี่ยวกับ การเสียสละว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่ามาก ตามพระพุทธพจน์ที่ว่า สละทรัพย์สมบัติของตนเอง ที่มีอยู่เพื่อรักษาอวัยวะของตนเอง ซึ่งก็หมายถึงการใช้ทรัพย์สมบัติทั้งหลายที่ตนมีนั้น ให้เป็น ประโยชน์ ใช้รักษาตนเองเมื่อยามเจ็บป่วยหรือเดือดร้อน จากนั้นยังได้ทรงตรัสถึงการสละอวัยวะ เพื่อรักษาชีวิต ซึ่งได้กล่าวไปถึงเมื่อตนเองได้รับความเดือดร้อนเกี่ยวกับร่างกาย หรือ อวัยวะส่วนใด ส่วนหนึ่งของร่างกายได้รับอันตรายจนไม่สามารถที่จะรักษาไว้ได้ ก็ต้องมีความจำเป็นตัดอวัยวะส่วน นั้นทิ้งเสีย เพื่อให้ชีวิตของตนเองดำรงอยู่ได้ และยังได้ตรัสไปถึงการสละทรัพย์ การสละอวัยวะ แม้แต่ การสละชีวิต เพื่อรักษาธรรม ซึ่งการสละข้อนี้เป็นการสละที่ยิ่งใหญ่ เหนือการสละสิ่งของทั้งหลาย ถึงแม้ตนเองจะต้องตายก็ไม่หวั่น เพื่อดำรงรักษาไว้ซึ่งธรรม^{๖๗} ซึ่งบุคคลผู้ที่มีธรรมเกี่ยวกับจาคะ ความเสียสละในชีวิตที่มั่นคง ไม่คลอนแคลนแล้ว บุคคลนั้นย่อมเป็นที่รักของบุคคลทั่วไป ซึ่งการเสียสละในที่นี่จะต้องมีปัญหาเป็นองค์ประกอบด้วย เพราะถ้าเสียสละที่ไม่มีการใช้ปัญญา พิจารณาให้ถี่ถ้วนก่อน อาจทำให้ไม่มีประโยชน์

๔. อุปสมะ ความสงบ คือ ระงับโทษข้อขัดข้องมัวหมองุ่นวายอันเกิดจากกิเลสทั้งหลาย แล้ว ทำจิตใจให้สงบได้

อุปสมะ คือ ความสงบใจ ความสงบที่ปราศจากสิ่งที่รบกวน เป็นสันติภาพที่ทำให้จิตใจไม่ เดือดร้อนมีแต่ความว่างเปล่า เพราะทำให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง สงบเยือกเย็น ไม่มีอะไรที่จะทำ ให้เปลี่ยนแปลงได้ ทำให้ศัตรูตัวฉกาจของจิต ดังนั้นอุปายที่ทำให้จิตสงบ ต้องใช้อำนาจของศีล สมาธิ และปัญญา ผลักดันให้สงบราบคาบไป ระงับโทษข้อขัดข้องมัวหมองุ่นวายอันทำให้จิตใจุ่นวาย อันเกิดจาก กิเลสทั้งหลาย^{๖๘} เป็นความสงบใจที่เป็นข้าศึกของความสงบ คือ นิพพาน^{๖๙} นิพพาน เป็นสภาวะสิ้น กิเลส คือ หมดตัณหา สิ้นราคะ โทสะ โมหะ ดับสนิทแห่งความเร่าร้อนและเครื่องผูกพันร้อยรัดทั้งปวง

^{๖๖} มูลนิธิพระราชศรีทธา, พระธรรมเทศนา ถิ่นที่ ๑๓ เรื่อง ความเสียสละ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๓๗), หน้า ๔๗.

^{๖๗} พุ.ชา.อัสติ. (ไทย) ๒๘/๔๖๙/๑๗๗.

^{๖๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๗๕.

^{๖๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๖๗.

ซึ่งเรียกว่าเป็นความทุกข์ หมดความผูกพันกับชั้น ๕ พ้นไปจากการปรุงแต่ง ปราศจากภพ หรือไม่มีภพใหม่อีก ต่อไปเมื่อนิพพานเป็นที่ดับสนิทของความทุกข์จึงกล่าวได้ว่าเป็นยอดของความสุข^{๗๐}

มนุษย์เราที่เป็นบุคคลที่ประกอบด้วย ศีล สมาธิ ปัญญาสมบูรณ์แบบแล้ว เมื่อจิตใจที่สงบ ปราศจากอาสวะกิเลสทั้งหลายครอบงำ มีจิตใจที่สะอาด บริสุทธิ์ จะทำอะไรก็ประสบความสำเร็จ เมื่อมีการเจริญสมาธิ จิตใจก็สงบง่าย อวิชชาหรือนิรวรณ ไม่สามารถครอบงำได้ เป็นการฝึกตนเองให้พบกับความสุขสงบทางจิต ไม่ให้ไปยินดีอยากได้ อยากดีกับสิ่งภายนอก ถ้ามนุษย์เรามองเห็นความสงบทางจิตแล้ว ความทะยานอยากก็ไม่มี จิตของบุคคลนั้นจะสงบเย็นตลอดเวลา และเป็นผู้สามารถเอาชนะตนเองได้อย่างถาวร^{๗๑} ซึ่งจากความจริงที่เป็นอยู่ตั้งแต่ในอดีตจนถึงทุกวันนี้ธรรมที่นักปฏิบัติธรรมทั้งหลายปฏิบัติกันอยู่ คือ การทำให้จิตใจของตนเองสงบ สงบจากสิ่งที่ชอบใจ และจากสิ่งที่ไม่ชอบใจของเรานั้นเอง^{๗๒}

อุปสมะในที่นี้นั้นโดยความเป็นจริงได้หมายรวมเอาความสิ้นไปแห่งอาสวะกิเลส สงบจากราคะ โทสะ โมหะ ที่ไม่มีกิเลสเจือปน จิตถึงพระนิพพาน นิพพานอย่างนี้หมายถึง การสิ้นกิเลส ซึ่งเป็นนิพพานสูงสุดของมนุษย์^{๗๓} ดังพุทธพจน์ที่ว่า นิพพานเป็นบรมธรรม^{๗๔} แม้แต่ในบทสวดของการพิจารณาสังขารนั้นก็ยังได้กล่าวถึงความสงบว่า ความสงบที่เกิดขึ้นในตัวของเรา นั้น และการระงับแห่งสังขารที่เกิดขึ้นมาในโลกนี้เป็นสุข^{๗๕} อุปสมะนี้ คือความสงบที่เกิดมาจากการปฏิบัติธรรมทางจิต ตั้งใจทำและเข้าใจทำ คือทำให้ถูกต้องด้วยดี ด้วยเหตุด้วยผล ถูกต้องตรงตามความเป็นจริงทุกประการ จนทำให้จิตใจสงบปราศจากสิ่งรบกวน ซึ่งการทำแบบนี้ทำได้ยากแต่เมื่อไรทำได้แล้วย่อมมีอาณิสสฺมาก สำเร็จประโยชน์ทั้งต่อตนเองละคนอื่น อีกความหมายหนึ่ง อุปสมะ คือ สันติ หรือความสงบ หมายถึง ภาวะที่หายวุ่นวาย หายพลุ่งพล่าน กระวนกระวาย ปราศจากความทุรณทุรายเร้าร้อน หงุดหงิด รำคาญ หมดสิ่งที่จะมากวนทำให้ไหวระเือน จึงมีความเรียบซึ้ง สงบ เย็น ทุกอย่างเข้าที่ เป็นตัวเองสามารถสวดยผลต่างๆ ได้บริสุทธิ์ที่สุด และมีความพร้อมที่สุดที่จะทำการ^{๗๖}

การที่จะเป็นบุคคลที่มีอุปสมาธิฐานได้นั้น พระพุทธองค์ทรงแนะนำภิกษุให้ศึกษาเกี่ยวกับธรรมชาติของจิตให้เข้าใจอย่างถ่องแท้เสียก่อน เพราะธรรมชาติจิตของมนุษย์นั้นดิ้นรน

^{๗๐} พระมหาทองคุณ ธีรปญฺโญ (ขนันไทย), “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่อง นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาทมหายานนิกายโยคาวจรและวัดพระธรรมกาย”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๕.

^{๗๑} อิศระมุณี, *คู่มือการปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์*, (กรุงเทพมหานคร: ร้านเบตส์ ร้านเก๋ บางลำพู, ๒๕๓๕), หน้า ๑๒.

^{๗๒} พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), *การปล่อยวาง*, (อุบลราชธานี: ประชามติออฟเซท, ๒๕๓๙), หน้า ๓.

^{๗๓} พระวรศักดิ์ วรธมฺโม, *พุทธจริยธรรมเพื่อมนุษยชาติ (ฉบับสมบูรณ์)*, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๔๘.

^{๗๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๔/๙๐.

^{๗๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๑/๑๑.

^{๗๖} พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), *ประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้*, (กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา, ๒๕๓๖), หน้า ๖๙.

กลับกลอก รักษาได้ยาก ห้ามได้ยาก ถ้าไม่พยายามห้ามไว้ ไม่พยายามรักษาไว้ มันจะตกไปสู่บาปง่ายที่สุด ผู้หวังความสะอาด ความสว่างสงบ จึงควรรีบทำกิจอย่างไม่ชักช้า^{๗๗} กระทำและปฏิบัติในพระธรรมวินัยตามลำดับดังนี้

๑. จะต้องเป็นผู้ที่มีศีลบริสุทธิ์ สำรวมในปาติโมกข์สังวร
๒. จงคุ้มครองทวารในอินทรีทั้งหลาย (อินทรี ๖)
๓. จงเป็นผู้รู้ปริมาณในการบริโภคอาหาร ไม่เห็นแก่ปากแก้ท้อง
๔. จงเป็นผู้ประกอบความเพียรเครื่องตื่นอย่างต่อเนื่อง
๕. จงเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ
๖. จงพักอยู่ในเสนาสนะอันเจียบสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชัฏ ที่แจ้ง ลอมฟาง ทำสมาธิเพื่อละนิวรณ์ ๕
๗. เข้าปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน^{๗๘}

อุปมาธิษฐานนี้ เป็นการทำความสงบแห่งจิตใจตามหนทางของอริสัจ ใช้หลักของอริสัจเป็นแนวทางของการปฏิบัติ ทำให้ตนเองบริสุทธิ์ หลุดพ้นจากกองทุกข์ทั้งปวง เพราะอริยสัจนี้คือของจริงที่เป็นเพชรน้ำหนึ่ง มีเนื้อแท้ เป็นของจริงที่ถูกต้องไม่ผิดพลาด ไม่กลับกลายเป็นอย่างอื่น อริยสัจเป็นของจริงที่ค้นพบโดยพระอริยะเจ้า ไม่ใช่ค้นพบโดยปุถุชน อริยสัจเป็นของจริงชั้นสูงสุดยอด ไม่เป็นของจริงสามัญธรรมดา ผู้ที่ยึดถือเป็นแนวทางชีวิต ละสิ่งที่ควรละหมด และบำเพ็ญสิ่งที่ควรบำเพ็ญหมดแล้ว ย่อมเข้าถึงความสงบหลุดพ้นจากกองทุกข์ทั้งปวง เป็นการประพาสพรหมจรรย์กระทำพระนิพพานให้แจ้ง นิพพานเป็นนิรามิสสุข เป็นสุขล้วนไม่มีทุกข์เจือปนเลย เป็นความสุขที่ใสสะอาดบริสุทธิ์ เป็นบรมสุขไม่มีสุขอื่นยิ่งกว่า สงบสงัดรื่นรมย์เป็นที่ต้องการของผู้หวังความร่มเย็นที่สุด เป็นคนที่มีจิตแห่งโลกธรรมมากระทบแล้วไม่มีความหวั่นไหว ไม่มีความประมาท เพราะผู้ที่ทำจิตให้สงบนั้นเป็นผู้มีสติกำกับ มีปัญญาที่เฉียบแหลม พิจารณาเห็นโลกธรรมเหล่านี้ว่ามีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา จึงไม่ยินดียินร้ายในโลกธรรมนั้น เพราะผู้ที่ถูกโลกธรรมกระทบแล้ว ไม่หวั่นไหว สามารถทำให้พ้นทุกข์ทั้งภายนอกและภายใน คนที่มีความสงบแห่งจิตได้นั้น จะต้องเป็นคนที่มีจิตใจไม่เศร้าโศก เป็นจิตที่พ้นจากความชอบและความไม่ชอบ หลุดพ้นจากสิ่งที่เป็นที่รักและสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก เป็นผู้ที่มิมีจิตที่ติดเป่าธุลี คือ ราคะ โทสะ โมหะ ออกหมดแล้วจากจิตใจ ไม่มีความกำหนัดในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ไม่ขัดเคืองในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง จนทำให้จิตสงบเยือกเย็น ไม่มีธุลีคือกิเลส ตัณหาเมาเกาะจับให้มัวหมองได้ เป็นจิตที่มีความเกษม เป็นจิตที่มีความสงบชั้นสูงสุดยอด เป็นจิตสงบที่เข้าถึงแดนที่ปลอดภัยอย่างแท้จริง^{๗๙} เกี่ยวกับความสงบแห่งจิตนี้ เป็นการสงบที่เป็นผลมาจากการ

^{๗๗} พระพรหมมั่งคลาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ), **ธรรมครองชีวิต ธรรมะนำแสงสว่างสู่ชีวิตใหม่**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๑๙๕.

^{๗๘} ณิชชา ธารสนธิยา, “ศึกษาขั้นตอนการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุพระนิพพาน ที่ปรากฏในคณโกศคัลลาลสูตร”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต** (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๗.

^{๗๙} สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (พิมพ์ ธรรมธโร), **มงคลยอดชีวิต ฉบับสมบูรณ์**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๖), หน้า ๕๘๗-๖๖๗.

ประพจน์พรหมจรรย์ คือการปฏิบัติทางจิต ยกจิตของตนเองให้สูงขึ้น ยกจิตให้อยู่เหนือจากกิเลสทั้งปวง ซึ่งมีพุทธโอวาทก่อนปรินิพพานว่า

พรหมจรรย์นี้เราประพจน์มิใช่เพื่อหลอกลวงคน มิใช่เพื่อให้คนทั้งหลายนับถือ มิใช่เพื่ออานิสงส์ ลาภสักการะ และความสรรเสริญ มิใช่มุ่งหมายเพื่อเป็นเจ้าลัทธิและแก้ลัทธิอย่างนั้นอย่างนี้ มิใช่เพื่อให้ใครรู้จักตัวว่าเป็นรายน้อย่างนี้ ที่แท้พรหมจรรย์นี้เราประพจน์ เพื่อสังวรระ คือความสำรวมระวัง เพื่อปหานะ คือความละ เพื่อวิราคะ คือคลายความกำหนัด และเพื่อนิโรธะ คือความดับทุกข์ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ่งเห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบประณีต มิใช่วิสัยแห่งตรรก คือคิดเอาไม่ได้ หรือไม่ควรลงความเห็นด้วยการเดา แต่เป็นธรรมที่บัณฑิตพอจะรู้ได้ คือ สามารถปฏิบัติให้ถึงที่สุดแห่งธรรมได้ คือความสงบที่มั่นคง^{๔๐} ซึ่งเป็นหนทางแห่งการดับทุกข์ คือ การปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับกฎเกณฑ์ของธรรมชาติโดยรู้ชัดในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่เป็นจริง มิได้เป็นไปโดยเอกเทศ

ความสงบแห่งจิตนี้ เป็นคนที่มีชีวิตที่ดีงาม เป็นการทำให้เกิดความปราโมทย์ คือ มีความร่าเริงอยู่เสมอ มีปิติ คือ ความอิ่มใจ และปลื้มใจ อยู่ตลอดเวลา ปัสสัทธิ ความที่เราสามารถผ่อนคลายกาย ใจ ให้มีความสงบเยือกเย็น สุข คือ ความโปร่งชื่นคล่องใจ ไม่มีอะไรมาบีบคั้นใจ สมานิ คือ ความที่มีใจที่แน่วแน่ อยู่กับสิ่งที่ต้องการ ไม่มีจิตที่ฟุ้งซ่าน ความสงบแห่งจิตนี้ ถือเป็นสมบัติที่มีค่ายิ่ง มีค่ามากกว่าสมบัติภายนอกทั้งปวง^{๔๑} ถ้าใจเรามีความสงบ ความสงบที่เป็นสัมมาทิฐิแล้ว ก็จะมีแต่ความสงบ จะมีความฉลาด ไม่ว่าจะนั่งหรือนอนก็จะมีแต่ความสงบ ไม่ว่าจะไปไหน ทำอะไรก็จะมีแต่ความสงบ ให้มีความรู้สึกตัวอยู่ตลอดเวลา ให้มีสติ ให้เห็นการเกิดการดับของกายและใจ อย่าให้มันมาทำให้ให้วุ่นวาย ให้ปล่อยวาง เมื่อจิตใจสงบดีแล้ว ก็จะทำให้ใจว่าง เป็นใจที่ว่างและเป็นอิสระจากกิเลส ความชั่วทั้งหลายว่างจากกิเลส แต่เต็มไปด้วยความฉลาด ด้วยปัญญา จึงเป็นความสงบโดยแท้^{๔๒} ซึ่งความสงบแห่งจิตจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัย สมานิจาณา คือการฝึกจิต และการใช้จิตที่ฝึกแล้วให้ทำหน้าที่ของมันโดยสมบูรณ์ ให้มากที่สุดเท่าที่มันจะทำได้ ซึ่งคนที่มีจิตยังไม่สงบไม่ได้ผ่านการฝึก จิตที่ไม่ได้ผ่านการฝึกก็เหมือนสัตว์ป่า ที่ยังไม่ได้รับการฝึก ทำความสงบไม่ได้ แต่ถ้ามีการฝึกให้เข้าถึงความสงบแล้ว จนได้รับความสงบอย่างแท้จริง จิตที่ฝึกแล้วทำอะไรก็จะประสบผลสำเร็จ ความสงบที่เกิดขึ้นจากการฝึกจิตที่ดีแล้ว ย่อมทำหน้าที่สูงสุดของมนุษย์ได้ เป็นการทำให้จิตให้ว่าง ให้จิตทำงานด้วยปัญญา ทำให้เกิดความรู้แจ้งแทงตลอดเป็นความหลุดพ้น เป็นมนุษย์ที่ประเสริฐตามแบบพระอรียเจ้า คนที่มีความสงบ เป็นคนที่มีความผาสุกอย่างยิ่ง^{๔๓} เพราะว่าความสงบทางจิตนี้ เป็นสิ่งที่เปี่ยมมหาคุณอันยิ่งใหญ่ ทำให้หลุดพ้นจากห้วงทุกข์ในสงสาร เป็นการเข้าสู่พระนิพพานอันเกษม^{๔๔}

^{๔๐} พระธรรมวิสุทธิมงคล (หลวงตามหาบัว ญาณสมปนโน), **ชาติสุดท้าย**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: ศาลาแดง, ๒๕๕๑), หน้า ปกหลัง.

^{๔๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), **กระแสธรรมเพื่อชีวิตและสังคม**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑๖.

^{๔๒} พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), **โพธิญาณ**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า ๖๙-๗๐.

^{๔๓} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), **คู่มือดับทุกข์**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๓), หน้า ๑๗๘.

^{๔๔} วัดเมืงคง, **กำไรชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด อภิสรการพิมพ์, ๒๕๔๗), หน้า ๔.

ได้กล่าวไว้ถึงความสงบไว้ว่า ความสงบ เป็นความสงบของจิตใจที่เป็นอิสระ ความสงบที่หมายถึงเป็นความหลุดพ้น คือ ความไม่ติดในสิ่งต่างๆ ผู้ถึงธรรมรู้แจ้งในสัจธรรมคำสอน ไม่เศร้าโศกถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ที่ผ่านมาแล้วก็ให้คิดว่าเป็นอดีต ไม่ฝันเพื่อถึงสิ่งที่ยังไม่มีมาถึง คือไม่ต้องวาดฝันเกี่ยวกับสิ่งต่างๆ ที่ยังไม่เกิดขึ้น ดำรงอยู่สิ่งที่เป็นปัจจุบัน คือ ทำสิ่งที่เป็นอยู่ในปัจจุบันให้ดีที่สุด วางใจเฉยเป็นกลางปราศจากอคติทั้งหลาย อยู่อย่างมีสติสัมปชัญญะ เป็นผู้มีสติควบคุมตนได้ เป็นคนที่ฝึกดีแล้ว เป็นผู้ชนะตนเองไม่ตกอยู่ในอำนาจของกิเลสตัณหา ซึ่งเป็นยอดของผู้ชนะสงคราม คือการเอาชนะใจตนเอง มีจิตใจที่หนักแน่นมั่นคง ไม่หวั่นไหวโยกคลอนไปตามอิฏฐารมณ์ อนิฏฐารมณ์ เหมือนภูเขาหินที่ไม่หวั่นไหวด้วยแรงลม หรือเหมือนผืนแผ่นดิน ที่รองรับได้ทุกอย่าง ไม่ขัดเคืองผูกใจเจ็บต่อใคร ไม่ว่าจะทำสิ่งของดีของเสีย ของสะอาดไม่สะอาดลงไป เป็นผู้มีจิตใจสงบสะอาดบริสุทธิ์ เหมือนใบบัวที่ไม่ติด ไม่เปียกน้ำ และ ดอกบัวที่เกิดในเปือกตม ไม่เปื้อนโคลน ดังนี้^{๘๕}

อธิษฐาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ) ๔

๑. ปัญญาอธิษฐาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือปัญญา)
๒. สัจจาธิษฐาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือสัจจะ)
๓. จาคาอธิษฐาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคือจาคะ)
๔. อุปสมาธิฐาน (ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจคืออุปสมะ)^{๘๖}

ทั้ง ๔ ข้อนี้ พึงปฏิบัติตามกระทัดังนี้

๑. ปญญํ นปฺมชฺเชยฺย (ไม่พึงประมาทปัญญา คือ ไม่ละเลยการใช้ปัญญา)
๒. สจฺจํ อนรฺกชฺเชยฺย (พึงอนุรักษสัจจะ)
๓. จาคํ อนฺพุรฺกชฺเชยฺย (พึงเพิ่มพูนจาคะ)
๔. สนฺตํ สิกฺกชฺเชยฺย (พึงศึกษาสันติ)^{๘๗}

๒.๓ ผลของการแสดงธรรมในธาตุวิงคสุต

ธาตุวิงคสุตนั้นพระสุตตศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสถึง ธาตุ ๖ ผัสสายนะ ๖ มิมโนปวิจาร ๑๘ มีอธิษฐานธรรม ๔ ดังที่ได้อธิบายไว้แล้วข้างต้น ต่อไปนี้จะได้บอกผลแห่งการแสดงธรรมในธาตุวิงคสุต เป็นลำดับต่อไป

๑. ผลจากการแสดงธรรมครั้งนี้ทำให้ท่านปุกกุสาติ ได้ทราบว่าเป็นผู้ที่แสดงธรรมนั้น คือ พระสุตตศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงกราบลงแทบพระยุคบาทของพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลขออภัยโทษที่เรียกพระองค์ด้วยวาจาว่า “ผู้มีอายุ” เมื่อพระองค์ทรงยกโทษให้ จึงขออุปสมบทในพระพุทธศาสนา แต่ไม่มีบาตรและจีวร พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอุปสมบทให้ ท่านจึงไปเที่ยวแสวงหาบาตรและจีวร แต่ถูกแม่โคขวิดตายเสียก่อน เมื่อภิกษุทั้งหลายเข้าไปทูลถามถึงคฤภาพของท่าน พระองค์ตรัสว่าท่านปุกกุสาติเป็นพระอนาคามี

^{๘๕} พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต), **ประโยชน์สูงสุดของชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๔), หน้า ๔๓.

^{๘๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๙๐.

^{๘๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๑๔๙.

อรรถกถาอธิบายว่า ท่านเป็นพระอนาคามีตายไปเกิดใน อวิหาพรหมโลกและบรรลุนิพพานในชั้นนั้น^{๘๘}

๒. ท่านปุกกุสาติเป็นพระราชาแห่งนครตักกสิลา และเป็นพระสหายของพระเจ้าพิมพิสาร ได้ทราบข่าวเกี่ยวกับพระผู้มีพระภาคจากพระเจ้าพิมพิสารจึงออกบวชเป็นภิกษุอุทิศพระผู้มีพระภาค (ยังไม่ได้บวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา) แต่พระผู้มีพระภาคก็ตรัสเรียกว่า “ภิกษุ” เมื่อท่านฟังธรรมแล้วก็ขออุปสมบทอีก ข้อนี้เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าในการบวชเป็นภิกษุนั้น มีมานานแล้ว ท่านพระมหากัสสปเถระก็ออกบวชด้วยวิธีเดียวกันนี้นั่นเอง

๒.๔ สรุปท้ายบท

ธาตุวิภังคสูตร คือพระสูตรนี้มีการจำแนกเรื่องธาตุ คำว่าธาตุ หมายถึง ธาตุ ๖ พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่ท่านปุกกุสาติผู้บวชอุทิศต่อพระองค์ แต่ไม่รู้จักและไม่เคยเห็นพระองค์ ขณะที่ท่านพักอยู่ที่ศาลาของช่างหม้อชื่อภคคะ เขตกรุงราชคฤห์ เพื่อโปรดท่านปุกกุสาติให้เข้าถึงธรรมตามอุปนิสัยของท่าน พระองค์ทรงแสดงธรรมให้ฟังเพื่อให้เห็นว่าในสัตว์บุคคลทุกๆ คนประกอบขึ้นด้วยอะไร เป็นอย่างไร และจะพึงประกอบด้วยธรรมอะไร จึงจะบรรลุถึงความสิ้นทุกข์ได้ พระองค์ทรงแสดงอุทเทสว่าบุรุษผู้มีธาตุ ๖ มีผัสสาตนะ ๖ มีมโนปวการ ๑๘ มีอธิฐานธรรม ๔ บัณฑิตเรียกว่า มุนิผู้สงบ

เบื้องต้นพระองค์ได้ทรงแสดงเป็นบทอุทเทส คือเป็นหัวข้อว่า บุรุษบุคคลนี้มีธาตุ ๖ มีที่ต่อแห่งผัสสะ คือความกระทบกันเรียกว่า ผัสสาตนะ ๖ มีมโนปวการคือที่เกี่ยวไปของใจ ๑๘ มีธรรมเป็นที่ตั้งอาศัย ๔ คือ ปัญญาธิฐาน ธรรมเป็นที่ตั้งอาศัยคือปัญญา สัจจาธิฐาน ธรรมเป็นที่ตั้งอาศัยคือสัจจะ จาคาธิฐาน ธรรมเป็นที่ตั้งอาศัยคือจาคะ และอุปสมาธิฐาน ธรรมเป็นที่ตั้งอาศัยคือความสงบระงับ ซึ่งเมื่อจิตตั้งอาศัยอยู่แล้ว อาสวะคือมานะย่อมไม่เป็นไป เมื่ออาสวะคือมานะไม่เป็นไป เรียกว่าเป็นมุนิคือผู้รู้ ผู้สงบระงับแล้ว ต่อจากนั้นพระองค์ทรงสอนให้ปฏิบัติในอธิฐานธรรม พระองค์ทรงแสดงแนวทางปฏิบัติธรรม คือให้ใช้อธิฐานธรรม ๔ ข้อกับธาตุ ๖ ผัสสาตนะ ๖ มโนปวการ ๑๘ เหล่านี้ ผู้ประกอบด้วยอธิฐานธรรมคือปัญญาอันยอดเยี่ยมนี้ เพราะว่าปัญญาอันประเสริฐ ยอดเยี่ยมนี้คือความรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นทุกข์ทั้งปวง

หลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาที่ทำให้คนเรามั่นคงในชีวิต มีความมั่นคงในหลักของคุณงามความดีนั้น เรียกว่า อธิฐานธรรม ธรรมที่ควรตั้งใจอันบุคคลที่ต้องการความสำเร็จในชีวิต ต้องการหลุดพ้นจากอาสวะกิเลสต้องอาศัยธรรมหมวดนี้ เพราะอธิฐานธรรมเป็นธรรมที่อาศัยความเข้มแข็งของจิตใจ มีเป้าหมายที่สูงสุดของชีวิต ทำให้ชีวิตมีความดีงามมีความมั่นคง ต้องมีปัญญาเพื่อใช้นำพาชีวิต ทำให้ไม่หลงเข้าไปสู่ทางแห่งความชั่ว ต้องมีสัจจะเป็นคุณธรรมที่จะนำพาตนเองให้ไปสู่เป้าหมายแห่งชีวิตที่ได้ตั้งเอาไว้ แล้วต้องมีความเสียสละ ไม่เห็นแก่ตัว ไม่คิดเอาแต่ใจเปรียบคนอื่น และมีจิตที่เด็ดเดี่ยวมั่นคง ไม่ยอมแพ้ต่ออำนาจของกิเลสตัณหา

^{๘๘} ม.อ.อ.(ไทย) ๓/๒/-/๓๗๙.

บทที่ ๓

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิภังคสูตร

วิปัสสนาภาวนาเป็นกระบวนการพัฒนาปัญญาให้เห็นความเป็นจริงของรูปนามที่เป็นขั้น ๕ ว่าเป็นสภาวะธรรมที่มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตนไม่สามารถบังคับบัญชาได้อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ โดยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานี้ต้องปฏิบัติด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ อันเป็นทางสายเอกเพื่อทำให้บรรลุที่สุดแห่งทุกข์ได้ พระผู้มีพระภาคเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลายได้ดำเนินตามกระบวนการแห่งวิปัสสนาดังกล่าวจนได้รับผลสูงสุดคือบรรลุมรรคผลนิพพานในธาตุวิภังคสูตรนี้แสดงถึงการพิจารณาธาตุและองค์ธรรมอื่นๆ ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ และแสดงกระบวนการพัฒนาปัญญาจนถึงความบรรลุธรรมของท่านปุกกุสาดิ ดังนั้นในบทนี้ผู้วิจัยจึงศึกษาเรื่องของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิภังคสูตรโดยกำหนดประเด็นศึกษาไว้ดังนี้

๓.๑ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

๓.๒ การพิจารณาธาตุในการปฏิบัติวิปัสสนา

๓.๓ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิภังคสูตร

๓.๔ สรุปท้ายบท

๓.๑ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้ปฏิบัติจะต้องมีพื้นฐานในการปฏิบัติวิปัสสนาที่ดีเสียก่อน คือ มีศีลที่หมดจด (ศีลวิสุทธิ) และจิตที่สะอาด (จิตตวิสุทธิ) จึงจะทำให้การฝึกปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว พอมีศีลที่สะอาด และจิตที่หมดจดแล้วพึงเจริญวิปัสสนาเป็นลำดับต่อไป หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ การตามกำหนดรู้อารมณ์ปรมัตถ์ที่ปรากฏชัดทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ด้วยจิตที่ตั้งมั่นเป็นสมาธิ จนเห็นความจริงในอาการของปรมัตถธรรมนั้นๆ ว่าไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ที่จะให้ยึดมั่นเป็นตัว เป็นตน เป็นเรา เป็นของเราได้ มีเพียงสภาพธรรมที่เกิดขึ้นดับ เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยอยู่ตลอดเวลาเท่านั้น

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ต้องอาศัยอารมณ์ เป็นพื้นที่ในการปฏิบัติธรรมที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ ต้องมีอยู่จริง ไม่เปลี่ยนแปลงจากสภาวะของตน นั่นคือ ต้องเป็นปรมัตถ์อารมณ์เท่านั้น

ปรมัตถ์ คือ สภาวะที่เป็นความจริงตามความหมายที่แท้จริง ที่ตรงตามสภาวะไม่แปรปรวน ไม่วิปริตไปด้วยประการใดๆ และเป็นสภาวะธรรมที่ทำให้สัตว์ผู้รู้แจ้งแล้วพ้นจากวัฏสงสาร คือ สิ้นทุกข์ไม่มีส่วนเหลือได้จริง ได้แก่ ปรมัตถธรรม ๔ ประการ คือ (๑) จิต ธรรมชาติที่รู้อารมณ์

(๒) เจตสิก ธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต คือ ธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด (๓) รูป ธรรมชาติที่มีการผันแปรเปลี่ยนแปลงสลายไป (๔) นิพพาน ธรรมชาติที่สงบจากรูปนามขั้น ๕^๑ เมื่อย่อแล้วมี ๒ ประเภท คือ

๑. รูป ธรรมชาติที่แตกสลายอยู่เสมอ เพราะความร้อนบ้าง ความเย็นบ้าง เป็นต้น ได้แก่ รูปขั้น เป็นอารมณ์ที่รับรู้ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย

๒. นาม เป็นธรรมชาติที่นุ่มไปสู่อารมณ์อยู่เสมอ ได้แก่ นามขั้น ๔ (เวทนา สัญญา สังขาร จัดเป็นเจตสิก และวิญญาณ จัดเป็นจิต) คือ ความรู้สึกนึกคิดภายในใจ

การเจริญวิปัสสนามีอารมณ์หลักในการตามรู้ ๒ ประการ คือ

๑. ตามรู้รูปเป็นหลัก คือ ตามรู้อาการของธาตุ ๔ ธาตุใดธาตุหนึ่งที่ปรากฏชัดเจนในขณะจิตปัจจุบัน คือ

ธาตุดิน มีลักษณะแข็งปรากฏชัดในรูปทั้งหมด

ธาตุน้ำ มีลักษณะเกาะกุมทำให้วัตถุที่แข็งอยู่รวมกันก่อตัวเป็นรูปร่างได้ ทำให้วัตถุที่อ่อนไหลไปได้

ธาตุไฟ มีลักษณะเย็นหรือร้อน

ธาตุลม มีลักษณะหย่อนหรือตึง และปรากฏสภาวะเคลื่อนไหว

การตามรู้รูปเป็นหลัก เป็นการเจริญวิปัสสนาล้วนๆ ใช้ฉกฉวยพิจารณาอาการของรูป โดยเฉพาะธาตุลมที่เคลื่อนไหว

๒. ตามรู้นามเป็นหลัก คือ ตามรู้เวทนา จิต หรือสภาพธรรม ที่ปรากฏในขณะจิตปัจจุบัน ได้แก่ บุคคลผู้บรรลุนามแล้ว ควรเข้ามานั้นบ่อยๆ เมื่อเกิดความชำนาญในการเข้ามานั้นแล้ว จึงยกองค์นามที่ปรากฏชัด คือ ปิติ สุข หรือ อุเบกขาขึ้นสู่พระไตรลักษณ์เจริญวิปัสสนา พิจารณาเห็นสภาพธรรมตามลำดับสมบัติและองค์นาม นี่เป็นการเจริญวิปัสสนาของสมณานิก^๒

ในการเจริญวิปัสสนา ทั้งตามรู้รูปเป็นหลัก และตามรู้นามเป็นหลัก จะเกิดปัญญาญาณโดยลักษณะ ๗ ประการ คือ

๑. อนิจจานุปัสสนา การตามเห็นรูปนามว่าไม่เที่ยง

๒. ทุกขานุปัสสนา การตามเห็นรูปนามว่าเป็นทุกข์

๓. อนัตตานุปัสสนา การตามเห็นรูปนามว่าไม่มีตัวตน

๔. นิพพิทานุปัสสนา การตามเห็นรูปนามว่าเป็นของน่าเบื่อหน่าย

๕. วิราคานุปัสสนา การตามเห็นรูปนามตามทวารทั้ง ๖ ว่าเป็นของน่ากลัวเป็นทุกข์ เป็นโทษ เกิดความเบื่อหน่ายแล้วคลายกำหนดอยู่

^๑ พระสังฆมณฑลสังฆมณฑล ธรรมมาจารย์, ปรมัตถสังคายน ปริญญาที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสังฆมณฑลจัดพิมพ์, โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ม.ป.ป.), หน้า ๓-๙.

^๒ พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๓๘๙-๓๙๐.

๖. นิโรธานุปัสสนา การตามเห็นความดับของรูปนาม

๗. ปฏิณิสิกคานุปัสสนา การตามเห็นรูปนามว่าเป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นของน่ากลัวเต็มไปด้วยทุกข์โทษแล้วละความสำคัญผิด ที่คิดว่า เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน เป็นของสวยงามเสียได้^๓

การกำหนดอารมณ์ในการเจริญวิปัสสนา การกำหนด คือ การเอาจิตน้อมเข้าไปรับรู้อารมณ์ที่เกิดขึ้น ด้วยความเชื่อมั่นในแนวปฏิบัติ มีวิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา โดยปราศจากการนึกคิดปรุงแต่ง หรือเพิ่มเติมสิ่งใดๆ ลงไปในการรับรู้ นั้นๆ มี ๒ ลักษณะ คือ ปชานาติ และสิกขติ มีอธิบายดังนี้

๑. ปชานาติ แปลว่า รู้ชัด เป็นผลเกิดจากการกำหนดรู้รูปนามปัจจุบัน อันอาศัยการบริกรรมภาวนาเป็นเครื่องประคับประคองจิตขึ้นสู่อารมณ์ เพิกถอนความเข้าใจว่าเป็นอัตตา ตัวตนไปได้ เช่น ในขณะที่เดินไม่ใช่สัตว์หรือบุคคลใดๆ เดิน ไม่ใช่การเดินของสัตว์หรือบุคคลใดๆ เดินได้เพราะการแผ่ไปของวาโยธาตุ ทำให้เกิดการเคลื่อนไหว การนำกายให้ก้าวไปข้างหน้าด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุ อันเกิดจากจิตที่ปรารถนาจะเดิน

๒. สิกขติ แปลว่า สำเหนียกรู้ หมายถึง เพียรพยายามกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏในขณะปัจจุบันอย่างใส่ใจ ก่อเกิดเป็นไตรสิกขาอย่างครบถ้วน คือ ความสำรวมอินทรีย์ของผู้เพียรพยายามใส่ใจกำหนด จัดเป็นอธิศีลสิกขา ความตั้งมั่นของผู้เพียรพยายามใส่ใจกำหนด จัดเป็นอธิจิตตสิกขา ความรู้ทั่วถึงลักษณะอาการของรูป-นามของผู้เพียรพยายามใส่ใจกำหนด จัดเป็นอธิปัญญาสิกขา

การกำหนดอย่างใส่ใจนี้ (ปชานาติ สิกขติ) ทำให้เกิดความเข้าใจสิ่งต่างๆ โดยครบถ้วนและรอบด้าน ที่เรียกว่า ปริปัญญา แบ่งออกเป็น ๓ ชั้น คือ

๑. ญาณปริปัญญา กำหนดขั้นรู้จัก คือรู้ตามสภาวะลักษณะ ได้แก่ รู้จักจำเพาะตัวของสิ่งนั้นตามสภาวะของสิ่งนั้น เช่นว่า รูปมีลักษณะสลายตัว เวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์ สัญญามีลักษณะกำหนดหมายรู้ เป็นต้น

ภูมิแห่งญาณปริปัญญา เริ่มต้นตั้งแต่กำหนดเห็นรูป-นาม จนถึงกำหนดปัจจัยของสังขาร ก็คือ การกำหนดรู้ลักษณะเฉพาะของอารมณ์ที่กำหนด และเหตุปัจจัยที่ให้อารมณ์นั้นๆ เกิดขึ้นนั่นเอง

๒. ติรณปริปัญญา กำหนดรู้ขั้นพิจารณา คือรู้ทั่วถึงด้วยปัญญาที่ยังลึกลงไปถึงสามัญญลักษณะ ได้แก่ รู้ถึงการที่สิ่งนั้นๆ เป็นไปตามกฎของธรรมดา โดยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่น เห็นเวทนาว่าไม่เที่ยง มีความแปรปรวน ไม่ใช่ตัวตน เป็นต้น

ภูมิแห่งติรณปริปัญญา เริ่มตั้งแต่การพิจารณาของสังขารในสัมมสนญาณ จนถึงอุทยัพพญาณ ก็คือการกำหนดจดจ่อต่อเนื่อง จนเห็นแจ้งสามัญญลักษณะของอารมณ์ที่กำหนด

๓. ปหานปริปัญญา กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ คือ รู้แจ้งชัดขั้นทั้ง ๕ ถึงขั้นที่ทำให้ถอนความยึดติด เป็นอิสระจากสิ่งนั้นๆ ได้ ทำให้วงทำที่และปฏิบัติต่อสิ่งต่างๆ ได้ถูกต้อง เช่น เมื่อรู้ว่ารูป-นามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาชัดแจ้งแล้ว ก็ละความมั่นหมายว่าเป็นของเที่ยงแท้ เป็นสุข เป็นตัวตน

^๓ ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, **วิปัสสนากรรมฐาน**, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิธรรมโชติกะวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๔๕-๑๔๘.

ในสิ่งนั้นเสียได้ มีสติกำหนดรู้ชัดตามความเป็นจริง วางใจเป็นกลาง ไม่มีความยึดมั่นด้วยอำนาจอุปาทาน ปล่อยวางได้

สรุปได้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือการกำหนดอารมณ์ คือการเอาจิตน้อมเข้าไปรับรู้อารมณ์ที่เกิดขึ้น ด้วยความตั้งใจในการปฏิบัติ มีวิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา โดยปราศจากการนึกคิดปรุงแต่งใดๆ ลงไปในสภาวะการรับรู้ นั้นๆ มี ๒ ลักษณะ คือ ปชานาติ คือการรู้ชัด และ สิกขติ คือการสำเหนียกรู้ เป็นต้น

๓.๒ การพิจารณาธาตุในการปฏิบัติวิปัสสนา

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น คำว่าไม่พึงประมาทปัญญา อรรถกถาจารย์ขยายความว่า คือ การไม่ประมาทปัญญาในสมาธิและวิปัสสนา^๔ ซึ่งความไม่ประมาทหมายถึง สติ^๕ ดังนั้น สติที่เป็นไปในสมาธิและวิปัสสนาย่อมหมายถึง สติปัฏฐาน ๔ การพิจารณา ธาตุ ๖ โดยความไม่ประมาทนั้น ได้แก่ การมีสติระลึกรู้ กระบวนการของธาตุ ๖ ผัสสายตนะ ๖ มโนปวิจาร ๑๘ และอธิฐานธรรม ๔ โดยสามารถอธิบายได้ ดังนี้

๓.๒.๑.การพิจารณาธาตุในจักขายตนะ

หากผู้ปฏิบัติเห็นรูป อันเนื่องมาจากกระบวนการของตาที่กระทบรูป เกิดจักขุวิญญาณ กำหนดว่า เห็นหนอ ธาตุรับ ก็ได้แก่ จักขุธาตุ จักขุธาตุก็คือ ประสาทตา คือธรรมชาติ ที่ทรงไว้ซึ่งความใสในการที่จะรับรู้ รูปารมณ์ มันก็ทรงไว้ของมัน อย่างนั้น ไม่ว่าจะเป็ตาของใคร เป็นตาของมนุษย์หรือสัตว์ใดที่มีวิญญาณครองก็ตาม ก็ะทรงไว้ในการที่จะรับภาพ รับสีต่างๆ ไม่มีการ ผิดแปลก ผันแปร ไปอย่างอื่น คือไม่มีตาของใครเลยที่จะไปฟังเสียง หรือดมกลิ่น ลิ้มรส สัมผัสอะไรได้ เพราะไม่ใช่หน้าที่ของตา ตาทำหน้าที่รับรู้ได้เพียงสี สีต่างๆ เท่านั้น เรียกว่าทรงไว้ ซึ่งลักษณะในการรับสี เรียกว่า ก็ทรงไว้ในลักษณะของตน ประสาทตาก็ทรงไว้เช่นนั้น เป็นธาตุ เป็นธรรมชาติ ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ธาตุที่มากกระทบ ก็คือ รูปธาตุ รูปธาตุก็คือสีต่างๆ ทรงไว้ในในการที่จะกระทบกับประสาทตาได้ สีต่างๆ มันทรงไว้ซึ่งในการที่จะไปกระทบ ทางตา ส่วนธาตุรู้ก็คือ จักขุวิญญาณธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ ก็คือ ทรงไว้ซึ่งการเห็น สภาพที่เห็นนั้นก็เป็ธาตุรู้ เป็นธาตุรู้ทางตา ถ้าจัดเป็นรูปเป็นนามแล้ว จักขุธาตุ รูปธาตุ เป็นรูปธรรม จักขุวิญญาณธาตุเป็นนามธรรม คือตากับสีเป็นรูป การเห็นเป็นนาม เป็นธาตุธรรมชาติ ไม่ใช่เรา ที่เห็นไม่ใช่เรา ตานั้นไม่ใช่เรา ไม่ใช่สัตว์บุคคล เป็นธาตุธรรมชาติอย่างหนึ่งที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะอย่างนั้น ๆ

สภาวะธรรมที่ปรากฏในขณะต่างๆ มี ๕ ประการได้แก่ จักขุประสาท สี (รูปารมณ์) จักขุวิญญาณ ผัสสะทางตา หรือ เวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา ซึ่งหากผู้ปฏิบัติเห็นอาการของเวทนา ทั้ง ๓ คือ ทุกขเวทนา สุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา อันเป็นกระบวนการของมโนปวิจาร ๑๘ ให้กำหนดตามความเป็นจริงว่า สุขหนอ ทุกขหนอ หรือ เฉยหนอ และเมื่อกำหนดได้ตรงตามสภาวะในปัจจุบันขณะนั้น สติย่อมตั้งมั่น อันเป็นส่วนของปัญญาธิฐาน เป็นการรักษาสัจจะ เพื่อกระทำ

^๔ ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๓๖๗.

^๕ ข.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/-/๓๐๕.

ปรมัตถสัจจะให้แจ้ง คือ พระนิพพาน^๖ อันเป็นส่วนของ สัจจาธิษฐาน ผู้ปฏิบัติจึงควรมีความเพียรในการกำหนดเพื่อเพิ่มพูนการสละกิเลสอันเป็นส่วนขององค์ธรรมแห่งสติปัฏฐาน คือ อาตาปี และ เป็นส่วนของสัมมปปธาน ๔ ได้แก่ ความเพียรในการละอกุศลธรรม พร้อมทั้งเป็นการศึกษาการสงบระงับกิเลส เพื่อสงบระงับกิเลสทั้งหมดด้วยอหัตตมรรค^๗

๓.๒.๒ การพิจารณาธาตุในโสตายตนะ

หากผู้ปฏิบัติเมื่อได้ยินเสียง อันเนื่องมาจากกระบวนการของหูที่กระทบเสียง เกิดโสตวิญญาน กำหนดว่า ได้ยินหนอ ธาตุรับ คือ โสตธาตุ ได้แก่ประสาทหู ก็ทรงไว้ซึ่งเป็นความใสในการที่จะรับเสียง รับอย่างอื่นไม่ได้จะไปเอาหูไปเห็น ไปดมกลิ่น ลิ้มรสไม่ได้ มันทรงไว้เช่นนั้น เป็นธาตุธรรมชาติ ธาตุกระทบ ก็คือ สัทธาธาตุ ได้แก่ เสียงต่างๆ ก็ทรงไว้ในที่จะกระทบทางหู ธาตุรู้ก็คือ โสตวิญญานธาตุ เป็นสภาพรู้ทางหูได้แก่ ได้ยิน สภาพที่ได้ยิน ก็ทรงไว้ซึ่งการรับรู้เสียง คือได้ยินเสียง เป็นธาตุธรรมชาติ ไม่ใช่เรา ไม่ใช่คน ไม่ใช่สัตว์ ที่ประสาทหูก็ดี เสียงก็ดี ได้ยินก็ดี เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ซึ่งทรงไว้ซึ่งลักษณะอย่างนั้นๆ อยู่ แต่เมื่อไม่ได้พิจารณา ไม่เห็นตามสภาวะ ตามความเป็นจริง ก็เข้าไปยึดไว้ว่า เราได้ยิน หนูนั่นเป็นของเรา อย่างนี้เป็นต้น เป็นอตฺวาหุพาทาน คือความยึดมั่นว่าเป็นตัวเป็นตน ซึ่งเป็นความยึดติดอยู่ ถ้าจัดเป็น รูปเป็นนามแล้ว ประสาทหูกับเสียงเป็นรูป สภาพได้ยินเป็นนาม

สภาวะธรรมที่ปรากฏในขณะต่างๆ มี ๕ ประการได้แก่ โสตประสาท เสียง (สัททารมณ์) โสตวิญญาน ผัสสะทางหู หรือ เวทนาที่เกิดจากผัสสะทางหู ซึ่งหากผู้ปฏิบัติได้รับรู้อาการของเวทนาทั้ง ๓ คือ ทุกขเวทนา สุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา อันเป็นกระบวนการของมนोปิจาร ๑๘ ให้กำหนดตามความเป็นจริงว่า สุขหนอ ทุกข์หนอ หรือ เฉยหนอ และเมื่อกำหนดได้ตรงตามสภาวะในปัจจุบันขณะนั้น สติย่อมตั้งมั่น อันเป็นส่วนของปัญญาธิษฐาน เป็นการรักษาสัจจะ เพื่อกระทำปรมัตถสัจจะให้แจ้ง คือ พระนิพพาน อันเป็นส่วนของ สัจจาธิษฐาน ผู้ปฏิบัติจึงควรมีความเพียรในการกำหนดเพื่อเพิ่มพูนการสละกิเลสอันเป็นส่วนขององค์ธรรมแห่งสติปัฏฐาน คือ อาตาปี และ เป็นส่วนของสัมมปปธาน ๔ ได้แก่ ความเพียรในการละอกุศลธรรม พร้อมทั้งเป็นการศึกษาการสงบระงับกิเลส เพื่อสงบระงับกิเลสทั้งหมดด้วยอหัตตมรรค

๓.๒.๓ การพิจารณาธาตุในขานายตนะ

หากผู้ปฏิบัติเมื่อได้กลิ่น อันเนื่องมาจากกระบวนการของจมูกที่กระทบกลิ่น เกิดขานวิญญาน กำหนดว่า ได้กลิ่นหนอ รู้หนอ ธาตุรับ^๘ ได้แก่ ขานธาตุ ประสาทจมูก ขานธาตุก็เป็นธรรมชาติ ที่ทรงไว้ในารับกลิ่น ธาตุกระทบ ก็คือ คันธธาตุ ได้แก่กลิ่นต่างๆ ธาตุรู้ก็คือ ขานวิญญาน ธาตุ รู้กลิ่น ตัวรู้กลิ่น ฉะนั้น มันก็จะมีประสาทจมูก มีกลิ่นมากระทบ แล้วก็มีกรู้กลิ่นเกิดขึ้น ก็เป็นการประชุมของธาตุ ที่ว่าเราได้กลิ่น สัตว์ทั้งหลายได้กลิ่น ที่จริงแล้วมันเป็นธาตุธรรมชาติอย่างหนึ่งมาประชุมกัน เกิดขึ้นมาตามเหตุตามปัจจัย คืออาศัยปัจจัยต่างๆ ได้กลิ่นหอมก็เกิดจากกุศลกรรม ได้กลิ่น

^๖ ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๓๖๗.

^๗ ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๓๖๖.

^๘ เรื่องเดียวกัน.

เหม็นก็เกิดจากอกุศลกรรม กรรมเป็นตัวปัจจัยปรุงแต่งมาให้ได้รับกลิ่นเหม็นกลิ่นหอม ดังนั้นได้กลิ่นเหม็น ขณะหนึ่งก็เป็นอกุศลวิบากเกิดขึ้น คำว่าอกุศลวิบากก็คือผลของบาป ได้กลิ่นหอมครั้งหนึ่ง ก็เป็นกุศลวิบาก คือเป็นผลของบุญที่ทำไว้ สภาวธรรม เหล่านี้ ก็เป็นธาตุธรรมชาติ ที่เกิดขึ้นมาตามเหตุตามปัจจัย ดับไปตามเหตุตามปัจจัย

สภาวธรรมที่ปรากฏในขณะต่างๆ มี ๕ ประการได้แก่ ฆานประสาท กลิ่น (คันธารมณ์) ฆานวิญญาน ผัสสทางจมูก หรือ เวทนาที่เกิดจากผัสสทางจมูก ซึ่งหากผู้ปฏิบัติได้รับรู้อาการของเวทนาทั้ง ๓ คือ ทุกขเวทนา สุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา อันเป็นกระบวนการของมโนปวิจาร ๑๘ ให้กำหนดตามความเป็นจริงว่า สุขหนอ ทุกข์หนอ หรือ เฉยหนอ และเมื่อกำหนดได้ตรงตามสภาวะในปัจจุบันขณะนั้น สติย่อมตั้งมั่น อันเป็นส่วนของปัญญาธิฐาน เป็นการรักษาสัจจะ เพื่อกระทำปรমัตตสัจจะให้แจ้ง คือ พระนิพพาน อันเป็นส่วนของ สัจจาธิฐาน ผู้ปฏิบัติจึงควรมีความเพียรในการกำหนดเพื่อเพิ่มพูนการสละกิเลสอันเป็นส่วนขององค์ธรรมแห่งสติปัญญา คือ อาตปปี และ เป็นส่วนของสัมมปปธาน ๔ ได้แก่ ความเพียรในการละอกุศลธรรม พร้อมทั้งเป็นการศึกษาการสงบระงับกิเลส เพื่อสงบระงับกิเลสทั้งหมดด้วยอหัตตมรรค

๓.๒.๔ การพิจารณาธาตุในชีวหายตนะ

หากผู้ปฏิบัติเมื่อได้รับรส อันเนื่องมาจากกระบวนการของลิ้นที่กระทบอาหารได้รับรสเกิดชีวหาวิญญาน กำหนดว่า รสหนอ รู้หนอ ธาตุรับ ก็คือ ชิวหาธาตุ ได้แก่ ประสาทลิ้นทรงไว้ซึ่งความใสในการ จะรับรส ธาตุกระทบ ก็คือ รสธาตุ ได้แก่รสต่าง ๆ ก็เป็นธาตุ ธรรมชาติที่ทรงไว้ใน การที่จะกระทบทางลิ้นได้ ธาตุรู้ ก็คือ ชิวหาวิญญานธาตุ ได้แก่ ตัวรู้รส เป็นจิตเรา เรียกว่าวิญญาน วิญญานเกิดขึ้นทางลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาน รู้รส จัดเป็นรูปเป็น นามก็คือ ประสาทลิ้นกับรสเป็นรูป ตัวรู้รสเป็นนาม

สภาวธรรมที่ปรากฏในขณะต่างๆ มี ๕ ประการได้แก่ ชิวหาประสาท รส (รสธารมณ์) ชิวหาวิญญาน ผัสสทางลิ้น หรือ เวทนาที่เกิดจากผัสสทางลิ้น ซึ่งหากผู้ปฏิบัติได้รับรู้อาการของเวทนาทั้ง ๓ คือ ทุกขเวทนา สุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา อันเป็นกระบวนการของมโนปวิจาร ๑๘ ให้กำหนดตามความเป็นจริงว่า สุขหนอ ทุกข์หนอ หรือ เฉยหนอ และเมื่อกำหนดได้ตรงตามสภาวะในปัจจุบันขณะนั้น สติย่อมตั้งมั่น อันเป็นส่วนของปัญญาธิฐาน เป็นการรักษาสัจจะ เพื่อกระทำปรมัตตสัจจะให้แจ้ง คือ พระนิพพาน อันเป็นส่วนของ สัจจาธิฐาน ผู้ปฏิบัติจึงควรมีความเพียรในการกำหนดเพื่อเพิ่มพูนการสละกิเลสอันเป็นส่วนขององค์ธรรมแห่งสติปัญญา คือ อาตปปี และ เป็นส่วนของสัมมปปธาน ๔ ได้แก่ ความเพียรในการละอกุศลธรรม พร้อมทั้งเป็นการศึกษาการสงบระงับกิเลส เพื่อสงบระงับกิเลสทั้งหมดด้วยอหัตตมรรค

๓.๒.๕ การพิจารณาในกายายตนะ

หากผู้ปฏิบัติได้สัมผัส อันเนื่องมาจากกระบวนการของกายที่กระทบโณภูมัพพารมณ์ เกิดกายวิญญาน กำหนดว่า ถูกหนอ รู้หนอ ธาตุรับ ได้แก่ กายธาตุได้แก่ประสาทกายเป็นความใสซึ่งทรงไว้ใน การรับโณภูมัพพารมณ์ ธาตุกระทบ ก็คือ โณภูมัพพารมณ์ ก็เป็นธรรมชาติซึ่งทรงไว้ใน การที่จะกระทบทางกายได้ โณภูมัพพธาตุ ก็คือ ปฐวีโณภูมัพพารมณ์ ธาตุดิน มีลักษณะที่แค่นแข็ง แข็งน้อย

ก็เป็นความอ่อน เตโชโณภูมัพพารมณฺ ธาตุไฟ มีลักษณะร้อน ร้อนน้อยก็เป็นความเย็น วาโยโณภูมัพพารมณฺ ธาตุลม มีลักษณะแฉะตึง ตึงน้อยก็เป็นความหย่อนละนั้น โณภูมัพพธาตุ ก็คือ ลักษณะเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ที่กระทบ เป็นธาตุกระทบทางกายทรงไว้ซึ่งลักษณะอย่างนั้นๆ ธาตุรู้ทางกาย ก็คือ กายวิญญานธาตุ ได้แก่ตัวรู้สึกเย็น รู้สึกร้อน รู้สึกอ่อน รู้สึกแข็ง รู้สึกหย่อน รู้สึกตึง จัดเป็นนามธรรม กายปสาทกับ โณภูมัพพารมณฺ เป็นรูปธรรม กายวิญญาน ตัวรู้สึกเย็น รู้สึกร้อน รู้สึกอ่อน แข็ง หย่อน ตึงเป็นนาม สิ่งเหล่านี้เป็นธาตุธรรมชาติ ไม่ใช่สัตว์บุคคลอะไร แต่อาศัยอุปาทานเข้าไปยึดไว้ เป็นเรา เย็น เราร้อน เราอ่อน เราแข็ง เป็นสัตว์ เป็นบุคคลขึ้นถ้าได้เจริญสติเข้าไปพิจารณาจริงๆ เวลาเกิดความเย็น ความร้อน ความอ่อน ความแข็ง ที่กระทบกาย เจริญสติระลึกรู้ ก็จะเห็นว่า มันเป็นแต่ธาตุธรรมชาติ เย็นกระทบ หาใช่เป็น ตัวเรา เป็นตัวตนไม่ ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง มันจะมีลักษณะเป็นธรรมชาติ ที่ปรากฏแล้วก็ดับไป บังคับบัญชาไม่ได้ ถ้าไม่ได้พิจารณา ไม่ได้สังเกต มันก็ไปหลงยึดไว้เป็นตัวตนขึ้น

สภาวะธรรมที่ปรากฏในขณะต่างๆ มี ๕ ประการได้แก่ กายประสาท สัมผัส (โณภูมัพพารมณฺ) กายวิญญาน ผัสสะทางกาย หรือ เวทนาที่เกิดจากผัสสะทางกาย ซึ่งหากผู้ปฏิบัติได้รับรู้อาการของเวทนาทั้ง ๓ คือ ทุกขเวทนา สุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา อันเป็นกระบวนการของมโนปวิจาร ๑๘ ให้กำหนดตามความเป็นจริงว่า สุขหนอ ทุกข์หนอ หรือ เฉยหนอ และเมื่อกำหนดได้ตรงตามสภาวะในปัจจุบันขณะนั้น สติย่อมตั้งมั่น อันเป็นส่วนของปัญญาธิฐาน เป็นการรักษาสัจจะ เพื่อกระทำปรมาตถสัจจะให้แจ้ง คือ พระนิพพาน อันเป็นส่วนของ สัจจาธิฐาน ผู้ปฏิบัติจึงควรมีความเพียรในการกำหนดเพื่อเพิ่มพูนการสละกิเลสอันเป็นส่วนขององค์ธรรมแห่งสติปัญญา คือ อาตปปี และ เป็นส่วนของสัมมปปธาน ๔ ได้แก่ ความเพียรในการละอกุศลธรรม พร้อมทั้งเป็นการศึกษาการสงบระงับกิเลส เพื่อสงบระงับกิเลสทั้งหมดด้วยอหัตตมรรค

๓.๒.๖ การพิจารณาธาตุในมโนยตนะ

หากผู้ปฏิบัติได้รับรู้ธรรม อันเนื่องมาจากกระบวนการของจิตที่กระทบกับความนึกคิด เกิดมโนวิญญาน กำหนดว่า คิดหนอ รู้หนอ ธาตุรู้ ก็คือ มโนธาตุ นี้ องค์ธรรมก็คือ ตัวจิต ๓ ดวงด้วยกัน ได้แก่ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ ดวง คือจิตที่พิจารณาปัญจารมณฺแล้วก็สัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง ทำหน้าที่รับปัญจารมณฺ ๓ ดวงนี้เรียกว่า มโนธาตุ คือเป็นธรรมชาติที่ทรงไว้ ซึ่งการรับปัญจารมณฺโดยสามัญ คำว่าปัญจารมณฺ ก็คืออารมณฺ ๕ อย่าง ได้แก่ รูปารมณฺ สัทธารมณฺ คันธารมณฺ รสธารมณฺ โณภูมัพพารมณฺ คือสี เสียง กลิ่น รส โณภูมัพพะ เรียกว่าปัญจารมณฺ อารมณฺ ๕ อย่าง ตัวมโนธาตุนี้รับได้ทั้ง ๕ อารมณฺ ไม่เหมือนจักขุวิญญาน คือวิญญานทางตานันรับได้เพียงสีเท่านั้น วิญญานทางหูก็รับได้เพียงเสียง แต่มโนธาตุนี้รับได้ ๕ อารมณฺ คือ สี เสียง กลิ่น รส โณภูมัพพะ รับได้อย่างสามัญคือไม่ได้รู้อารมณฺอื่นนอกกว่านี้ตัวธาตุกระทบก็คือ อัมมธาตุ อัมมธาตุเป็นธาตุกระทบคือทรงไว้ซึ่งการกระทบทางใจ^๔

สภาวะธรรมที่ปรากฏในขณะต่างๆ มี ๕ ประการได้แก่ สภาพธรรม (อัมมารมณฺ) มโนวิญญาน ผัสสะทางจิต หรือ เวทนาที่เกิดจากผัสสะทางจิต ซึ่งหากผู้ปฏิบัติได้รับรู้อาการของเวทนาทั้ง ๓ คือ

^๔ พระครูเกษมธรรมทัต, วิปัสสนาภูมิ, (กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๑๕-๒๓.

ทุกขเวทนา สุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา อันเป็นกระบวนการของมโนปวิจาร ๑๘ ให้กำหนดตามความเป็นจริงว่า สุขหนอ ทุกข์หนอ หรือ เฉยหนอ และเมื่อกำหนดได้ตรงตามสภาวะในปัจจุบันขณะนั้น สติย่อมตั้งมั่น อันเป็นส่วนของปัญญาธิฐาน เป็นการรักษาสัจจะ เพื่อกะทำปรมัตถสัจจะให้แจ้ง คือ พระนิพพาน อันเป็นส่วนของ สัจจาธิฐาน ผู้ปฏิบัติจึงควรมีความเพียร ในการกำหนดเพื่อเพิ่มพูนการสละกิเลส อันเป็นส่วนขององค์ธรรม แห่งสติปัญญา คือ อาตาปี และ เป็นส่วนของสัมมปปธาน ๔ ได้แก่ ความเพียรในการละอกุศลธรรม พร้อมทั้งเป็นการศึกษาการสงบระงับกิเลส เพื่อสงบระงับกิเลสทั้งหมดด้วยอหัตตมรรค

เพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับธาตุและการกำหนดรู้ที่ถูกต้อง ผู้ปฏิบัติจึงควรศึกษาในกระบวนการของธาตุและการกำหนดซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑. การกำหนดรู้สภาวะปรมัตถ์ของธาตุ

การกำหนดรู้สภาวะปรมัตถ์ของธาตุ คือ การมีสติกำหนดรู้ในความจริงที่ปรากฏขึ้นในร่างกายที่มีในอริยาบถใหญ่ ยืน เดิน นั่ง นอน และอริยาบถย่อย คือ ต้ม กิน ทำ พูด คิด การกระทบสัมผัสที่เกิดขึ้น ในขณะที่ปฏิบัติโดยสภาวะปัจจุบันที่ปรากฏนั้นเป็นสภาวะที่จิตรับรู้จากสภาวะของธาตุ ๖ และ ธาตุ ๑๘ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานนั้น อัตตภาพของเราก็คือ ชันธ์ ๕ ที่ประกอบด้วยรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เราทั้งหลายต้องอาศัยร่างกายนี้ เป็นพื้นฐานในการสร้างทางแห่งมรรคผล นิพพาน แม้เราจะทราบอยู่แล้วว่า ร่างกายนี้ก็คือธาตุทั้งหลายที่ประกอบกันเป็นตัวเราขึ้นมา และถ้ามองให้สูงขึ้นในทางพระอภิธรรม ตัวเราก็คือเป็นสภาวะปรมัตถ์ คือ รูป นาม คำบรรยายที่เขียนมานี้ก็เป็นเพียงปริยัติธรรมเท่านั้น แต่ในการปฏิบัติวิปัสสนาจะเกิด ปัญญา รู้แจ้งได้ผู้ปฏิบัติก็ต้องมีการนำเอาความรู้เดิมที่มีอยู่บ้าง มาสร้างศรัทธาและแนวทางในการปฏิบัติ ให้ได้ผลที่เร็วขึ้น ดังนั้นการกำหนดรู้เดิมหรือการรู้ซึ่งสภาวะปรมัตถ์ของธาตุในการปฏิบัติวิปัสสนานี้คือการศึกษานำเอาการกำหนดรู้สภาวะปรมัตถ์ของธาตุ ๖ และธาตุ ๑๘ มาใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๒. ความหมายของการกำหนดรู้

การกำหนดรู้ หมายถึง^{๑๐} การกำหนดรู้จิตเห็น จิตได้ยิน จิตได้กลิ่น จิตลิ้มรส จิตกระทบสัมผัส จิตคิด ซึ่งเพิ่งจะเกิดขึ้นแล้วดับไปในตอนนั้น พร้อมทั้งรูปอันเป็นที่อาศัยของจิตทั้งหลายเหล่านั้นและรูปที่เกิดเพราะจิตเหล่านั้น รวมถึงรูปที่เป็นอารมณ์ของจิตเหล่านั้นด้วย

การกำหนดรู้ หมายถึง การตั้งจิตจดจ่อ เพื่อรับรู้สภาวะธรรมปัจจุบันโดยละเอียดถี่ถ้วนในบางขณะอาจไม่ต้องบริกรรมก็ได้ หรืออาจบริกรรมสั้นๆ เพียง ๑ วินาที ในขณะที่เดินจงกรมและนั่งกรรมฐาน การบริกรรมยาวนานอาจทำให้จิตรับรู้แต่คำบัญญัติตลอดเวลาที่บริกรรมอยู่ไม่อาจรับรู้สภาวะธรรมได้ เพราะในแต่ละขณะจิตรับรู้ได้เพียงอารมณ์เดียว

สรุปความว่า ความหมายของการกำหนดรู้ หมายถึง การกำหนดรู้จิตเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส กระทบคิด อันได้แก่การกำหนดรู้สภาวะปรมัตถ์ของธาตุ ในการปฏิบัติวิปัสสนา อย่างหนึ่งอย่าง

^{๑๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาธุลีหลักการปฏิบัติวิปัสสนาฉบับสมบูรณ์, แปลและเรียบเรียงโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๑๓.

ใดก็ดี ธาตุนั้นมีสภาวะแต่ละชนิดทำหน้าที่ตัวของมันเองออกมาโดยธรรมชาติ ซึ่งโยคีผู้ปฏิบัติธรรมย่อมจะรู้เองโดยความเป็นปรมาตมของธาตุนั้นๆ แต่ทั้งนี้ธาตุจะปรากฏออกมาก็ต่อเมื่อสมาธิของผู้ปฏิบัติตั้งมั่นเท่านั้น

๓. ลักษณะสภาวะปรมาตมของธาตุ

ธาตุทั้ง ๖ เหล่านี้ เป็นธาตุแท้ดั้งเดิม ที่ไม่ได้เกิดจากเหตุปัจจัยใดๆ ทั้งสิ้น สามารถเรียกว่าเป็นแม่ธาตุ ซึ่งเป็นแดนเกิดของธาตุผสมต่างๆ ทุกชนิดในโลกนี้ มีดังนี้คือ

๑. ธาตุดิน (ความแค้นแข็ง)
๒. ธาตุน้ำ (ความเอิบอาบ เหลวไหล)
๓. ธาตุลม (ความพัดไหวไปมา)
๔. ธาตุไฟ (ความร้อน)
๕. อากาศธาตุ (ความว่าง)
๖. วิญญาณธาตุ (ธาตุรู้ คือ จิต)

ธาตุแต่ละธาตุเหล่านี้ ไม่ได้แยกตัวกันอยู่เป็นเอกเทศเลย ต้องคุมตัวเข้าผสมกันเสมอ ถ้าต้องสลายตัวออกจากกลุ่มธาตุที่ได้ผสมกันแล้วกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งก็ตาม ย่อมต้องเข้าผสมกับกลุ่มธาตุอื่นต่อไปอีกเสมอ ธาตุที่ ๑ ถึงธาตุที่ ๕ เป็นธาตุที่รวมกันเข้าเป็น รูป ในเมื่อเหตุปัจจัยพร้อม รูป เสียง กลิ่น รส ความสัมผัสทางกาย และความนึกคิดทางใจ ที่เรียกว่า อารมณ์ เหล่านี้เกิดขึ้นจากการผสมตัวของธาตุ หรืออาศัยธาตุดังกล่าว เป็นแดนเกิดทั้งสิ้นสำหรับอากาศธาตุนั้น โดยปรกติมีละไว้ในฐานที่เข้าใจเสมอ คือไม่ค่อยเอ่ยถึง คงเอ่ยถึงแต่เพียง ๔ ธาตุ คือธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ เท่านั้น เมื่อรวมกันแล้วเรียกว่า มหาภูตรูป ๔ (รูปที่หลอกลวงที่เกิดจากธาตุ ๔)

ดังนั้น มหาภูตรูป จึงตกอยู่ในอำนาจ พระไตรลักษณ์ ต้องปรวนแปรเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาเป็นธรรมดาส่วนแต่ละธาตุที่ผสมกันขึ้นเป็นรูปนั้น ย่อมดำรงตัวเที่ยงแท้เป็นเช่นนั้น เมื่อรูปแตกแยกออกเมื่อใด ธาตุดินก็แยกไปเป็นดิน ธาตุน้ำก็แยกไปเป็นน้ำ ธาตุไฟก็แยกไปเป็นไฟ ธาตุลมก็แยกไปเป็นลม และธาตุรู้ก็เคลื่อนจตุออกไปตามกรรมของตน ไม่ได้ดับตายหายสูญไปไหนเลยรวมความว่า ธาตุแต่ละธาตุ (ดิน น้ำ ลม ไฟ) ที่ได้รวมกันเป็น รูป นั้นเที่ยงแท้ถาวรในฝ่าย รูปธรรม และวิญญาณธาตุ (ธาตุรู้ คือ จิต) นั้น ก็เที่ยงแท้ถาวรในฝ่าย นามธรรม ต้องเคลื่อนตัวออกไปเมื่อมหาภูตรูปแตกแยกเสมอดังพุทธพจน์ที่มานิมาหาปรินิพพานสูตรต่อไปนี้ คือ “จตุณฺณํ อริยสัจจานํ ยถาภูตํ อทสฺสนา สํสริตํ ทิฆมทธานํ ตาสฺตาเสว ชาติสฺส” แปลว่า “ความเวียนว้ายของเราเข้าไปในชาติน้อยใหญ่ทั้งหลายอันยาวนานนับไม่ถ้วนนั้น เพราะมิได้เห็นอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง ดังนี้” สังฆตธรรมและอสังฆตธรรมคำว่า มีเหตุปัจจัยผสมปรุงแต่งให้มีขึ้น ระหว่างธาตุ ๖ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ อากาศธาตุ และวิญญาณธาตุ (ธาตุรู้ คือ จิต) จึงกลายเป็นธาตุผสมระหว่างธาตุนั้นๆ คำว่า “อสังฆตะ” แปลว่า ไม่มีเหตุปัจจัยผสมปรุงแต่งให้มีขึ้น หมายถึง แม่ธาตุที่มีอยู่แต่ดั้งเดิม ที่ยังไม่มีเหตุปัจจัยให้เข้าผสมปรุงแต่งกัน จึงรักษาคุณสมบัติของตนเองไว้ตลอด ทุกกาลสมัยดังนี้

คำว่า “สังฆตธรรม” จึงมีความหมายว่า เป็นธรรมที่มีขึ้น โดยมีเหตุปัจจัยผสมปรุงแต่งให้เกิดขึ้นและคำว่า “อสังฆตธรรม” ก็มีความหมายตรงกันข้ามคือ เป็นธรรมที่มีอยู่ โดยมีได้มีเหตุปัจจัย

ผสมปรุงแต่งให้เกิดขึ้น คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ อากาศธาตุ และวิญญาณธาตุ (ธาตุรู้คือจิต) ซึ่งเป็นธาตุประธานของสังขตธรรม ทั้งปวงในโลกนี้ถ้าไม่มีธาตุ ๖ เป็นธาตุประธานอยู่แต่เดิมแล้ว บรรดาสรรพสิ่งของทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตรวมทั้งภูเขา ต้นไม้ พืชพันธุ์ไม้ ฯลฯ ย่อมไม่มีอย่างแน่แท้ดังที่กล่าวไว้แล้วว่า ธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศธาตุ ย่อลงเหลือธาตุ ๔ เรียก มหาภูตรูป ๔ เป็นธาตุผสมปรุงแต่งกันให้เกิด รูป รูป คือ อารมณ์ (รูป เสียง กลิ่น รส กายสัมผัส ความนึกคิดทางใจ) และวิญญาณธาตุ เป็น ธาตุประธานที่ปรุงแต่งกับมหาภูตรูป ๔ ให้เกิดเป็น นาม ๔ ประการ นาม คือ อาการของจิตอันเนื่องด้วยอารมณ์ (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) กล่าวโดยข้อเท็จจริงแล้ว แม้ธาตุแต่ละอย่างทีกล่าวนี ไม่ได้ดำรงตัวอยู่โดยอิสระในโลก และไม่อาจแลเห็นได้ด้วยตาเปล่า แต่รวมตัวกันเป็นธาตุผสม หรือ สังขตธรรม เสมอ เมื่อแตกสลายจากสิ่งหนึ่งเมื่อใด ก็จะต้องเข้าผสมกันกลายเป็นธาตุผสมอย่างอื่นต่อไปอย่างไม่ที่สิ้นสุดทั้งนี้หมายความว่า บรรดาสรรพสิ่งของทั้งหลายที่มีอยู่ในโลกนี้ ย่อมมีธาตุทั้ง ๔ รวมตัวเข้าผสมเหมือนกันหมด จะต่างกันก็ที่จำนวนธาตุ หรือส่วนผสมของแต่ละธาตุ รูปร่าง ทรวดทรง วรรณะสีฐาน ลักษณะ สมบัติ และกิริยาอาการเท่านั้นในพุทธศาสนาเรียก ธาตุที่ผสมกันว่า สังขารธรรม หรือ สังขตธรรม

ดังนั้น ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ อากาศธาตุ วิญญาณธาตุ (ธาตุรู้คือจิต) เป็นธาตุที่มีอยู่แล้วตั้งแต่เดิม ซึ่งต่างก็รักษาคุณสมบัติของตัวเองไว้ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงหรือดับตายหายสูญไปเป็นธาตุแท้ที่ไม่ได้เกิดจากเหตุปัจจัยใดๆ ปรุงแต่ง จึงเรียกว่า อสังขตธรรม จากธาตุวิภังค์สูตร^{๑๑}พบว่า ภิกษุควรพิจารณาธาตุ ๖ คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย อากาศ และวิญญาณอย่างไร ปฐวีธาตุ คือ ปฐวีธาตุภายใน (กายเรา) ก็มีภายนอกก็มี ก็ปฐวีธาตุทั้งภายในภายนอกนี้แล เป็นปฐวีธาตุทั้งนั้น พึงเห็นปฐวีธาตุนั้นด้วยปัญญาชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่อัตตาของเรา ครั้นเห็นแล้วจะเบื่อหน่ายปฐวีธาตุและจะให้จิตคลายกำหนดปฐวีธาตุได้ อาโปธาตุ คือ อาโปธาตุภายใน (กายของเรา) ก็มี ภายนอกก็มี เป็นอาโปธาตุทั้งนั้น พึงเห็นอาโปธาตุนั้นว่านั่นไม่ใช่ของเรา ครั้นเห็นแล้วจะเบื่อหน่ายอาโปธาตุ“ภิกษุ กิ้วยาธาตุ คือ เตโชธาตุภายใน ก็มี ภายนอกก็มี เป็นวาโยธาตุทั้งนั้น พึงเห็นวาโยธาตุนั้นว่านั่นไม่ใช่ของเราครั้นเห็นแล้วจะเบื่อหน่ายเตโชธาตุ..“ภิกษุ กิ้วยาธาตุคือ เตโชธาตุภายใน (กายของเรา) ก็มี ภายนอกก็มี เป็นเตโชธาตุทั้งนั้น พึงเห็นเตโชธาตุนั้นว่านั่นไม่ใช่ของเราครั้นเห็นแล้วจะเบื่อหน่ายวาโยธาตุ..

ก็อากาศธาตุเป็นไฉน คืออากาศธาตุภายใน (กายของเรา) ก็มี ภายนอกก็มีเป็นอากาศธาตุทั้งนั้น พึงเห็นอากาศธาตุนั้นว่านั่นไม่ใช่ของเราครั้นเห็นแล้วจะเบื่อหน่ายอากาศธาตุ ต่อจากนั้น สิ่งที่เหลืออยู่อีกก็คือวิญญาณอันบริสุทธิ์ผุดผ่อง บุคคลย่อมรู้อะไรๆ ได้ด้วยวิญญาณนั้น คือ รู้ชัดว่าสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่สุขไม่ทุกข์บ้าง เพราะอาศัยผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา ย่อมเกิดสุขเวทนา บุคคลนั้นเมื่อเสวยสุขเวทนาย่อมรู้สึกว่า กำลังเสวยสุขเวทนาอยู่เพราะผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนานั้นแลดับไปย่อมรู้สึกว่า ความเสวยอารมณ์ ที่เกิดแต่ผัสสะนั้น คือ ตัวสุขเวทนาอันเกิดเพราะอาศัยผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งสุข ย่อมเกิดทุกขเวทนา เพราะผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์เวทนานั้นแลดับไป ความเสวยอารมณ์ คือตัวทุกข์เวทนาย่อมดับย่อมเข้าไปสงบดับก่อนภิกษุ เปรียบเหมือนเกิดความร้อน เกิดไฟได้

^{๑๑} ม.อ. (ไทย). ๑๔/๓๔๔/๔๐๓.

เพราะไม้สองท่อนประชุมสีกัน ความร้อนที่เกิดแต่ไม้สองท่อนนั้น ย่อมดับ ย่อมเข้าไปสงบ เพราะไม้สองท่อนนั้นเอง แยกกันไปเสียคนละทาง^{๑๒}

ธาตุเป็น สิ่งที่มีอยู่เดิม หรือสิ่งที่เป็นต้นเดิม เป็นสภาพที่รักษาคุณสมบัติเดิมของตนเองไว้ โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลงหรือเสื่อมสิ้นไปตามกาลเวลาที่ล่วงไปๆ หมายความว่า เดิมมีคุณภาพอย่างไร ก็คงมีคุณภาพอย่างนั้นอยู่เสมอ เช่น ธาตุดิน ก็ย่อมรักษา ความแน่นแข็ง ของตัวเองไว้ไม่กลับกลาย หรือเสื่อมเป็นธาตุอื่น ธาตุน้ำ ก็ย่อมรักษา ความเอิบอาบ เหลวและไหล ไว้ตลอดกาลไม่กลับกลายเป็นธาตุไฟไปได้ดังนี้ เป็นต้น มีพระบาลีในวิภังคสูตรว่าไว้ดังนี้ “ฉ ธาตุโย อยํ บุริโส” แปลว่าในรูปร่างกายของคนเรานี้ มีธาตุอยู่ ๖ ธาตุ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ อากาศธาตุ และวิญญาณธาตุ (จิต) ซึ่งประชุมปรุงแต่งให้เป็นรูปร่างกายอยู่ได้ ถ้าขาดธาตุใดธาตุหนึ่งไปเสีย รูปร่างกายนี้ก็ย่อมวิปริต พิกุล พิกการ แตกทำลายลงได้” ทั้งนี้หมายความว่า ธาตุทั้ง ๖ แต่ละธาตุ ต่างก็รักษาคุณภาพของตัวเองไว้ตลอดทุกกาลสมัย ไม่มีการเสื่อมสูญ หรือที่เรียกว่า ไม่ตกอยู่ในอำนาจพระไตรลักษณ์เลย ส่วนรูปร่างกายซึ่งเกิดจากธาตุทั้ง ๖ มาประชุมพร้อมกันนั้น ย่อมต้องปรวนแปรไปจากเดิมตามกาลเวลาที่ล่วงไป ไม่อาจตั้งอยู่คงที่ได้กล่าวคือ รูปร่างกาย ตกอยู่ในอำนาจ พระไตรลักษณ์ ไม่ว่าจะเป็นรูปชนิดใดก็ตาม เรียกว่า ไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกขัง) ไม่ใช่ตัวตน (อนตตา) จัดเป็นธาตุผสมในเบื้องต้นผู้ปฏิบัติจะต้องเข้าใจอย่างนี้ว่าตัวเราก็คือธาตุในขณะปฏิบัติเมื่อเกิดสภาวะปรมาตม์เหล่านี้ปรากฏก็ต้องรู้เท่าทันตามสภาพอย่างนี้

ในขณะที่ยืน เดิน นั่ง นอน เมื่อโยคีกระทบกับรูป ๔๒ ประการ ที่มีอยู่ในร่างกายซึ่งเรียกว่า อากา ๔๒ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เป็นต้น นั้นควรกำหนดว่าถูกหนอนี้จัดเป็นการรู้สภาวะธรรมดังต่อไปนี้ คือการรู้สภาวะแข็งหรืออ่อน เป็นลักษณะพิเศษของปฐวีธาตุการรู้สภาวะเย็น หรือร้อน เป็นลักษณะพิเศษของเตโชธาตุการรู้สภาวะหย่อนหรือตึง เป็นลักษณะพิเศษของवाโยธาตุการทำให้เคลื่อนไหวจากกระยะหนึ่งไปสู่กระยะหนึ่งเป็นกิจของवाโยธาตุ การผลัดดันเป็นอาการปรากฏของवाโยธาตุการรู้สภาวะของการไหลในขณะที่เหงื่อ น้ำลาย น้ำตาไหลออกในขณะที่ง่อมเสลด ง่อมน้ำลาย และในขณะที่ปัสสาวะ เป็นต้น เป็นลักษณะพิเศษของอาโปธาตุการซึมแผ่กระจายไปในขณะดื่มน้ำหรืออาบน้ำ เป็นต้น เป็นกิจของการรวมตัวเป็นรูปเป็นร่าง เป็นอาการปรากฏของอาโปธาตุ บางครั้งมีลักษณะเกาะกุม อาโปธาตุมิใช่โณภูมัพพารมณฺ์ ที่กระทบสัมผัสทางตาได้แต่เป็นสิ่งที่รู้ได้ทางใจเมื่อกระทบกับปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และवाโยธาตุก่อนแล้ว จากนั้นโยคีจึงจะสามารถรู้อาโปธาตุด้วยการตามรู้สภาวะสัมผัสความจริงแล้ว น้ำที่สัมผัสได้นั้นพึงทราบว่าเป็นปฐวีธาตุที่มีลักษณะอ่อนประกอบด้วยสภาวะเย็นหรือร้อนของเตโชธาตุ และสภาวะหย่อนของवाโยธาตุ ส่วนสภาวะการไหลหรือเกาะกุมของอาโปธาตุจริงๆนั้นเป็นสิ่งที่รู้ได้ทางใจเท่านั้นโยคีผู้ที่เจริญสติระลึกรู้เท่าทันธาตุตามนัยที่กล่าวมานี้ ย่อมรู้ชัดว่ามีเพียงสภาวะแข็ง-อ่อน ไหล-เกาะกุม เย็น-ร้อน หรือหย่อน-ตึง ไม่มีบุคคล อัดตาตัวตนเราเขา ไม่มีบุรุษ สตรีใดๆ ทั้งสิ้น ดังที่พระองค์ทรงแสดงไว้ว่า ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายนี้ ตามอาการที่ตั้งอยู่และดำรงอยู่ด้วยอิริยาบถใดอิริยาบถหนึ่งให้เป็นเพียงธาตุว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และवाโยธาตุอยู่ในกายนี้

^{๑๒} ม.อ. (ไทย). ๑๔/๓๕๗/๔๐๙.

๔. การกำหนดรู้ลักษณะสภาวะปรมาัตถ์ธาตุ

โยคีจะสามารถรู้ได้โดยกำหนดรูปรูปนามที่เป็นปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบันขณะด้วยสติปัญญาที่ทันทั่วทั้งนั้นเองหมายความว่า ลักษณะหรือสภาวะลักษณะหรือลักษณะที่เป็นธรรมชาติของรูปนาม ซึ่งก็หมายถึงตัวตนที่เราเรียกว่าทัพพะของรูปนามนั่นเอง อันนี้เราเรียกว่าสภาวะลักษณะของรูปนาม คำว่าระสหรือรส หมายถึงหน้าที่หรือกิจซึ่งเป็นพลังความสามารถของรูปนามนั่นเอง คำว่าปัจจุภูฐาน เป็นลักษณะหรืออาการที่ปรากฏของรูปนามทั้งหลายในข่ายแห่งญาณของโยคี ผู้กำหนดนั้นเอง ส่วนคำว่าภูฐานก็หมายถึง เหตุสำคัญเหตุที่ใกล้ที่สุดของรูปนามเหล่านั้น ดังนั้นรูปนามจริงๆ เหล่านั้น ย่อมปรากฏโดยธรรมชาติตามความเป็นจริงโดยลักษณะ ระสปัจจุภูฐานและภูฐานอย่างใดอย่างหนึ่งแก่ญาณของโยคีก็สามารถรู้รูปนามที่แท้จริงนั้นตามความเป็นจริงได้ พระพุทธโฆสจารย์อธิบายไว้ว่า^{๑๓} ขึ้นชื่อว่าสวาททั้งหลาย เมื่อพิจารณาธาตุอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงบางส่วนเท่านั้นแล้วก็สามารถเข้าถึงพระนิพพานได้

การกำหนดรู้สภาวะปรมาัตถ์ของธาตุ ในการปฏิบัติวิปัสสนา อย่างหนึ่งอย่างใดก็ดี ธาตุนั้นมีสภาวะแต่ละชนิดทำหน้าที่ตัวของมันเองออกมาโดยธรรมชาติ ซึ่งโยคีผู้ปฏิบัติธรรมย่อมจะรู้เองโดยความเป็นปรมาัตถ์ของธาตุนั้นๆ แต่ทั้งนี้ธาตุจะปรากฏออกมาก็ต่อเมื่อสมาธิของผู้ปฏิบัติตั้งมั่นเท่านั้น หรือมีการปฏิบัติที่ต่อเนื่องจนได้รับผลแห่งการปฏิบัตินั้น ซึ่งเรื่องนี้ผู้ปฏิบัติจะรู้ได้โดยตนเองหรือพระวิปัสสนาจารย์จะเป็นผู้แนะนำเมื่อสภาวะอาการของธาตุปรากฏขึ้น โดยจะต้องมีสติกำหนดรู้จนกว่าจะเกิดปัญญารู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะปรมาัตถ์ของธาตุ ทำให้เกิดวิปัสสนาญาณจนเห็นไตรลักษณ์ ทำให้ปล่อยวางจากตัณหาอุปาทานในรูปนามขันธห้า เมื่อนั้นจึงชื่อว่าผู้ปฏิบัติวิปัสสนาได้รับผลของการปฏิบัติที่ถูกต้องตามหลักทางพระพุทธศาสนา ที่พระพุทธเจ้าทรงสอนให้สาวกประพฤติปฏิบัติตามเพื่อความพ้นทุกข์และพ้นจากวัฏฏะสงสาร อันจะนำตนไปสู่ทางแห่งมรรคผลนิพพาน^{๑๔} โดยสำคัญผู้ปฏิบัติจะต้องกำหนดรู้อยู่ตลอดเวลาพร้อม^{๑๕}

๕. การกำหนดรู้สภาวะปรมาัตถ์ของธาตุ ๖ ในอิริยาบถ

ในอิริยาบถยืนนั้น จิตเกิดขึ้นว่า เราจะยืน จิตนั้นทำให้เกิดวาโยธาตุๆ ทำให้เกิดวิญญูตีความเคลื่อนไหว สกกลายตั้งขึ้นแต่พื้นเท้าเป็นที่สุด ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต เรียกว่า ยืน จิตเกิดขึ้นว่า เราจะนั่ง จิตนั้นก็ทำให้เกิดวาโยธาตุๆ ก็ทำให้เกิดวิญญูตีความเคลื่อนไหว ความคู้กายเบื่องล่างลง ทรงกายเบื่องบนตั้งขึ้น ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต เรียกว่านั่ง จิตเกิดขึ้นว่า เราจะนอน จิตนั้นก็ทำให้เกิดวาโยธาตุๆ ทำให้เกิดวิญญูตีความเคลื่อนไหว การเหยียดกายทั้งสี่เป็นทางยาว ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต เรียกว่า นอนเมื่อภิกษุนี้รู้ชัดอยู่อย่างนี้ ย่อมมีความคิดเห็นอย่างนี้ว่ากล่าวกันว่า สัตว์เดิน สัตว์ยืน แต่โดยอรรถแล้ว สัตว์ใดๆ ที่เดิน ที่ยืนไม่มี ประดุจคำที่กล่าว กันว่า เถวียนเดินเถวียนหยุด แต่ธรรมด่าว่า เถวียนใดๆ ที่เดินได้ หยุดได้เอง หามิได้ ต่อเมื่อนายสารถิผู้ฉลาด เทียมโค ๔ ตัว แล้วขับไป เถวียนจึง

^{๑๓} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๖๓๕-๖๔๗.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๕} พระปัญญาวโร ภิกขุ, หลักการปฏิบัติวิปัสสนาเบื้องต้น, แปลและเรียบเรียงโดย ฉัตรนคร องค์กรสิงห์, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๔.

เดิน จึงหยุด เพราะฉะนั้น คำนั้น จึงเป็นเพียงบัญญัติสมมุติเรียกกันฉันใด กายเปรียบเหมือนเกวียน เพราะอรรถว่าไม่รู้ ลมที่เกิดจากจิต เปรียบเหมือนโค จิตเปรียบเหมือนสารถี เมื่อจิตเกิดขึ้นว่า เราจะเดิน เราจะยืน วาโยธาตุที่ทำให้เกิดความเคลื่อนไหว ก็เกิดขึ้น อิริยาบถมีเดินเป็นต้น ย่อมเป็นไป เพราะความไหวตัว แห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต ต่อแต่นั้น สัตว์ก็เดิน สัตว์ก็ยืน เราเดิน เรายืน เพราะเหตุนี้คำนั้นจึงเป็นเพียงบัญญัติสมมุติเรียกกัน ฉะนั้น เหมือนกัน

เวลายกเท้าภาวะเบาปรากฏ เพราะธาตุไฟที่มีสภาวะเบาเป็นหลักในขณะนั้น จะเห็นได้ว่า ไฟพุ่งขึ้นสูง ข้อนี้อาศัยตามอาการปรากฏของธาตุไฟว่า มีการทำให้ถึงความอ่อน การพุ่งขึ้นสูงเป็น เครื่องปรากฏ ความจริงในการทำให้อ่อน ก็คือความเบาเหมือนคว้นไฟนั่นเอง ในอรรถกถาว่า เมื่อก้าว ไปอย่างนี้ ในการยกเท้าข้างหนึ่งๆ ธาตุสองประการ คือ ธาตุดินและธาตุน้ำ มีความสามารถน้อยอ่อน กำลัง ธาตุสองประการอื่น ธาตุไฟและธาตุลม มีความสามารถมาก มีกำลังกล้าธาตุไฟมีธาตุลมตามไป ย่อมเป็นปัจจัยแก่การยก เพราะธาตุไฟมีสภาวะพุ่งขึ้นสูงเวลาอย่างเท้า สภาวะผลักดันปรากฏ เพราะ ธาตุลมมีสภาวะผลักดันเป็นหลักในขณะนั้น ข้อนี้อาศัยตามอาการของธาตุลมว่ามีการผลักดันเป็น เครื่องปรากฏ ในการย่างและก้าวไปข้างหน้า ธาตุไฟและธาตุลมมีความสามารถมาก มีกำลังกล้า ธาตุลม อันมีธาตุไฟตามไป ย่อมเป็นปัจจัยในการย่างและก้าวไปข้างหน้า เพราะความชวนชววยยิ่งใน การย่างเท้าและดันเท้าย่อมมีแก่ธาตุลม ที่มีสภาวะไปทางขวางเวลาเหยียบเท้า สภาวะหนักปรากฏ เพราะธาตุน้ำที่มีสภาวะหนักเป็นหลักในขณะนั้น จะเห็นได้ว่าน้ำไหลลงต่ำ มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม เนื่องด้วยธาตุน้ำมีลักษณะไหลไปสู่ที่ต่ำจึงหนักกว่าธาตุดิน ธาตุน้ำอันมีธาตุดินตามไปย่อมเป็นปัจจัย แก่การเหยียบ เพราะธาตุน้ำมีสภาวะหนักกว่า ธาตุดินเวลาวางเท้าเสมอพื้น สภาวะสัมผัสที่แข็งหรือ อ่อนปรากฏเพราะธาตุดินที่มีสภาพสัมผัสความแข็งหรืออ่อนเป็นหลักในขณะนั้นก็ตาม ลักษณะของธาตุดิน ว่า มีลักษณะแข็งหรืออ่อนและตามหน้าที่ของธาตุดินว่า มีหน้าที่ตั้งไว้ ในการวางและกด ก็เช่นเดียวกัน ธาตุ ดินและธาตุน้ำมีความสามารถมาก มีกำลังกล้าธาตุดินอันมีธาตุน้ำตามไป ย่อมเป็นปัจจัยแก่การวาง การที่มีธาตุน้ำอาศัยตามธาตุดินนั้นย่อมมี เพราะธาตุดินมีหน้าที่ชวนชววย ยิ่งแม้ในการให้ตั้งไว้เหมือน ในการตั้ง สิ่งใดสิ่งหนึ่งไว้ เช่นเดียวกันนี้ การที่ธาตุน้ำอาศัยตามธาตุดินแม้ในการกดนั้นย่อมมีเพราะ การกดสำเร็จได้ด้วยอำนาจของธาตุดินที่มีอาการกระทบในพระสูตรตันตปิฎก^{๑๖}

วินิจฉัย คำว่า ใครเดิน ความว่า ไม่ใช่สัตว์ หรือบุคคลใดๆ เดิน คำว่า การเดินของใคร ความว่าไม่ใช่การเดินของสัตว์ หรือบุคคลใดๆ เดิน คำว่าเดินได้เพราะอะไร ความว่า เดินได้เพราะการ แผ่ไปของวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิตเพราะฉะนั้น ภิกษุณ้น้อมรู้ชัดอย่างนี้ คือจิตเกิดขึ้นว่าเรา จะเดิน จิตนั้นก็ทำให้เกิดวาโยธาตุๆ ก็ทำให้เกิดวิญญูติ ความเคลื่อนไหว กายให้ก้าวไปข้างหน้า ด้วย ความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต อิริยาบถปรมาตมของธาตุ ๖ นั้นเมื่อพิจารณาแยก ธาตุออกไปแล้ว ความที่สำคัญหมายยัดถือถือว่าเป็นก้อนเป็นแห่ง จนถึงเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือสำคัญ มั่นหมายว่าเป็นตัวเราของเรานั้นหาได้มีไม่ มีสักแต่ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม และธาตุอากาศ นี้เท่านั้นและเมื่อธาตุ นี้ประกอบกันอยู่ ชีวิตก็ย่อมตั้งอยู่และเมื่อชีวิตตั้งอยู่จึงหายใจเข้าหายใจออกได้ เดินยืนนั่งนอนได้ และก้าวไปข้างหน้า ถอยไปข้างหลังเป็นต้นได้ แต่เมื่อธาตุที่ประกอบกันเข้าเป็นกาย อันนี้แตกสลาย ดังที่ปรากฏ หายใจเข้าแล้วไม่ออก หายใจออกแล้วไม่เข้า ขาดสันตติคือความสืบต่อ

^{๑๖} ที.ม. (ไทย). ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

ดับลม เมื่อความดับลมปรากฏขึ้น ธาตุไฟก็ดับ เมื่อธาตุไฟดับ ธาตุน้ำ ธาตุดินก็เริ่มเน่าเปื่อยเหือดแห้ง เสื่อมสลายไป

การกำหนดรู้ในธาตุ ๖ ดังกล่าวแล้วในเบื้องต้นมีความสัมพันธ์ต่อธาตุ ๑๘ กล่าวได้ว่า เมื่อโยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดนามและรูป^{๑๗} ด้วยธาตุ ๑๘ คือคำนึงถึงธาตุทั้งหลายว่า ในอรรถภาพนี้มี จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ มีโสธธาตุ สัทธาธาตุ โสทวิญาณธาตุ มิมโนธาตุ ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ดังนี้แล้ว ไม่ยึดถือก่อนเนื้อที่สายเอ็นรึงรัดไว้ในเบ้าตา รูปยาว และกว้างวิจิตรด้วยวง สีขาว สีดำ และสีดามาก ซึ่งชาวโลกหมายรู้กันว่าจักขุ แต่กำหนดเอา จักขุประสาทมีประการดังกล่าว แล้ว ในอุปาทายรูปทั้งหลายในชั้นธนิเทศว่า จักขุธาตุส่วนรูป ๕๓ นอกนั้นซึ่งมีอยู่ดังนี้คือ สหชาติรูป ๙ ได้แก่ธาตุ ๔ อันเป็นที่อาศัยของจักขุประสาทนั้นกับรูป คือสี กลิ่น รส และโอชา รวมอีก ๔ อัน เป็น รูปบริวารและชีวิตินทรีย์ เป็นรูปอนุบาลอีก ๑ กัมมชรูป ๒๐ โดยเป็นกายทสกะ ๑๐ และภวาทสกะ ๑๐ ซึ่งอยู่ในจักขุประสาทนั้นเองกับทั้ง อนุปาทินรูป ๒๔ โดยเป็น โอษฐ์ฐมกรุป ๘ ทั้ง ๓ มีโอษฐ์ฐมกะ ซึ่งมีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้นจึงเป็น ๙ + ๒๐ + ๒๔ = ๕๓ โยคาวจรก็ไม่กำหนดเอารูป ๕๓ นั้นว่า จักขุธาตุ ถึงแม้ในธาตุทั้งหลายมีโสธธาตุเป็นต้น ก็มีนัยนี้ ส่วนในกายธาตุมีเหลืออยู่ ๔๓ รูป แต่ เกจิอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่ามี ๔๕ เพราะทำรูปซึ่งมีฤดูและจิตเป็นสมุฏฐานให้เป็นหมวดละ ๙ ด้วยการเพิ่มสัททะ เข้าอีก หมวดละ ๑ รูป ๑๐ ได้แก่ ประสาท ๕ เหล่านี้ และรูป ๑ เสียง ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โผฏฐัพพะ ๑ รวม ๕ อันเป็นวิสัยของประสาทเหล่านั้นเป็นธาตุ ๑๐ ในธาตุ ๑๘ รูปทั้งหลาย นอกนั้นเป็นธรรมธาตุอย่างเดียว

ส่วนปัญจวิญาณ ๒ เช่นที่กล่าวอย่างนี้ว่า “จิตซึ่งอาศัยจักขุแล้วปรากฏรูปเป็นไป เรียกว่า “จักขุวิญญาณธาตุ” ดังนี้ เป็นวิญญาณธาตุ ๕ มโนธาตุจิต ๓ เป็นมโนธาตุอันเดียวมโนวิญญาณ ธาตุจิต ๒๘ เป็นมโนวิญญาณธาตุอย่างเดียว รวมทั้งหมดเป็นธาตุ ๑๘ ด้วยประการฉะนี้โลกียจิตแม้ ทั้งหมด ๘๑ เป็นวิญญาณธาตุ ๗ ธรรมทั้งหลาย มีผัสสะเป็นต้น ซึ่งสัมปยุตด้วยวิญญาณธาตุ ๗ นั้น เป็นธรรมธาตุ ฉะนั้น ในธาตุ ๑๘ นี้ ธาตุ ๑๐ กับครั้งเป็นรูปธาตุอีก ๗ กับครั้ง เป็นนาม รวมเป็นธาตุ ๑๘ โดย ธาตุ ๑๘ เป็นสิ่งที่ทรงสภาวะของตนอยู่เอง คือ มีอยู่โดยธรรมดา เป็นไปตามเหตุปัจจัยไม่มี ผู้สร้าง ไม่มีอิตตา มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะเป็นวัตถุเดิม สิ่งที่เราเห็นอยู่ทั่วไป ทางศาสนาเรียกว่าสังขาร เพราะมีหลายอย่างมาผสมกันเข้าส่วนต่างๆ ที่มาผสมกันนั้นเรียกว่าธาตุ แปลว่า สภาวะที่ทรง ลักษณะเฉพาะของตัวไว้ หมายถึงสิ่งที่ดำรงอยู่ตามสภาพของตน หรือตามธรรมดาของเหตุปัจจัย สิ่งที่เป็นมูลเดิมหรือสิ่งที่ถือเป็นส่วนสำคัญที่ค้ำกันเป็นร่างของคน สัตว์ สิ่งมีชีวิตทั้งหลาย อันได้แก่ ธาตุ ๔ ธาตุ ๖ และธาตุ ๑๘ สภาพความเป็นอยู่ของธาตุทั้ง ๑๘ เหล่านี้ เป็นธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของ ตน ไม่มีการเปลี่ยนแปลงทั้งเป็นธรรมชาติอันเป็นปกติของตนเองมิใช่สัตว์บุคคลตัวตน เรา เขา แต่ ประการใด

ฉะนั้น ธรรมชาติอันใดที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตน มีเนื้อหาไม่ใช่สัตว์ บุคคล ไม่ใช่ชีวะ เป็นสภาวะแท้ๆ ก็เรียกว่า ธาตุ^{๑๘} เป็นการปฏิเสธความเป็นสัตว์ เป็นบุคคล ที่เข้าใจกันว่า การเห็น

^{๑๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาธุปัทธการปฏิบัติวิปัสสนาฉบับสมบูรณ์, แปลและเรียบเรียงโดย จำรูญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๕๐.

^{๑๘} พระครูเกษมธรรมทัต, วิปัสสนาภูมิ, (กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕-๒๓.

การได้ยิน การรู้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส คตินึก การไป การมา การกิน การดื่ม การนั่ง การนอน ว่าเป็นสัตว์ทั้งหลาย แท้ที่จริงแล้วหาได้เป็นอย่างนั้นไม่ การเห็นว่าเป็นสัตว์ เป็นบุคคลนั้น เป็นความ เข้าใจผิด คือเป็นการเข้าไปยึดถือไว้ แต่ที่จริงโดยเนื้อแท้แล้วมันเป็นธาตุ เป็นธาตุ ๑๘ ที่มันมาประชุมกันขึ้นมา แต่ก็ได้เกิดยึดว่าเป็นสัตว์ เป็นบุคคลขึ้น ฉะนั้น ท่านจึงบอกว่าเป็นนิตสัตว์ คือไม่ใช่สัตว์ บุคคล เป็นนิตชีวะ ไม่ใช่ชีวิต ไม่ใช่ชีวะัตตะอย่างบุคคลเข้าใจกัน อย่างเวลาคนตาย ก็บอกว่า คนนั้นตาย คนนี้ตาย สัตว์ตาย สัตว์เกิด คนเกิด คนตาย แล้วก็มีความยึดว่า เมื่อคนตายแล้ว แต่วิญญาณไม่ตาย วิญญาณก็ล่องลอยออกมาจากร่าง ไปหาร่างใหม่ ไปอยู่ในร่างใหม่ ความเข้าใจอย่างนี้มันเป็นว่า เหมือนมีชีวะ มีัตตะ คือเรียกว่า เหมือนกับมีตัวตนอยู่ ที่เที่ยงแท้ ที่ไม่ตาย ออกจากร่างนี้ แล้วก็ไปสู่ ร่างใหม่ แต่ความเป็นจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ สัตว์ที่ว่าเกิด ที่ว่าตาย มันก็เป็นเพียงธาตุ คือวิญญาณธาตุ จักขุธาตุ ฐัมมธาตุ ที่เกิดจากกรรมมัน ดับลง ที่ว่าเป็นสัตว์เกิดนั้นก็ คือ วิญญาณธาตุ จักขุธาตุ ฐัมมธาตุ เป็นต้น มันประชุมกันเกิดขึ้นมา บุคคลก็หลงเข้าใจผิดว่าเป็นคนเกิด เป็นสัตว์เกิด สัตว์ตาย แต่ที่จริงแล้วก็ไม่มีสัตว์ บุคคล เป็นสภาวะธรรมที่เรียกว่าธาตุ คือธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาวะลักษณะของตน ธาตุ ท่านก็แสดงไว้มี ๑๘ ธาตุด้วยกัน ซึ่งรวมอยู่ในชีวิตนี้ ก็ แบ่งออกเป็นธาตุรับ ๖ เป็นธาตุกระทบ ๖ แล้วเป็นธาตุรู้ ๖^{๑๙}

พระพุทธองค์ทรงแสดงเรื่องขันธ ซึ่งรวมสภาวะธรรมเข้าไว้เป็นพวกเป็นกองแล้วก็ทรงแสดงอายตนะ อันเป็นกิจการงานของสภาวะที่เป็นไปโดยอารมณ์และทวารนั้นแล้วในลำดับต่อไปก็ทรงแสดงธาตุ เพื่อให้รู้ว่า ธรรมชาติใดที่เป็นไปโดยขันธและอายตนะนั้น ก็เพราะความเป็นไปของธาตุที่ทรงไว้ซึ่งสภาวะนั้นๆ นั่นเอง ที่ทำให้เป็นไปด้วยความสามารถของทวาร ๖ และอารมณ์ ๖ กับวิญญาณ ๖ โดยแยกออกตามทวารต่างๆ ดังนี้^{๒๐}

ทางตา	จักขุธาตุ คือ ประสาทตา (รูปธาตุ)
	รูปธาตุ คือ สีต่างๆ (รูปธาตุ)
	จักขุวิญญาณธาตุ คือ การเห็น (นามธาตุ)
ทางหู	โสตธาตุ คือ ประสาทหู (รูปธาตุ)
	สัทธาธาตุ คือ เสียงต่างๆ (รูปธาตุ)
	โสตวิญญาณธาตุ คือ การได้ยิน (นามธาตุ)
ทางจมูก	ฆานธาตุ คือ ประสาทจมูก (รูปธาตุ)
	คันธธาตุ คือ กลิ่นต่างๆ (รูปธาตุ)
	ฆานวิญญาณธาตุ คือ การรู้กลิ่นต่างๆ (นามธาตุ)
ทางลิ้น	ชีวหาธาตุ คือ ประสาทลิ้น (รูปธาตุ)
	รสธาตุ คือ รสต่างๆ (รูปธาตุ)
	ชีวหาวิญญาณธาตุ คือ การรู้รส (นามธาตุ)
ทางกาย	กายธาตุ คือ ประสาทกาย (รูปธาตุ)

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๔.

^{๒๐} แนบ มหานิราณท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, (ม.ป.ท, ๒๕๔๘), หน้า ๑๔๘.

โผฐัพพธาตุ คือ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง และหย่อนตึง (รูปธาตุ) อันเป็นธาตุ ๓ ได้แก่ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ

กายวิญญานธาตุ คือ การรู้เย็น ร้อน อ่อน แข็ง (นามธาตุ) ทางทวารทั้ง ๕ ได้แก่ มโนธาตุ คือ ปัญจทวาราวรรณะ ๑ กับสัมปฏิจฉันนะ ๒ (นามธาตุ)

ทางใจ ธัมมธาตุ คือ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑ (นามกับรูป) มโนวิญญานธาตุ คือ จิต ๗๖ ดวง (นามธาตุ) รวมธาตุได้ ๑๘ ธาตุส่วนการเกิดขึ้นหรือความเป็นขึ้นของธาตุ ๑๘ ตามทวารหนึ่งๆ แต่ละครั้งๆ นั้น มีดังนี้

เวลาเห็นจักขุธาตุ ได้แก่ ประสาทตา

รูปธาตุ ได้แก่ อารมณ์ทางตา คือสีต่างๆ

จักขุวิญญานธาตุ ได้แก่ การเห็น

ธัมมธาตุ ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑

มโนธาตุ ได้แก่ ปัญจทวาราวรรณะ ๑ กับสัมปฏิจฉันนะ ๒

มโนวิญญานธาตุ ได้แก่ จิต ๗๖ ดวง เวลาได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส หรือเวลากายถูกต้องก็มีนัยแห่งความเกิดขึ้นของธาตุเช่นเดียวกันกับเวลาเห็น ต่างกันแต่เพียงที่ทวาร อารมณ์ วิญญานเท่านั้นที่เป็นไปตามปัญจทวาร เวลาใจรู้ ธัมมธาตุ ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑

มโนวิญญานธาตุ ได้แก่ จิต ๗๖ ดวง ธาตุ ๑๘ นี้ เมื่อสงเคราะห์ลงในสภาวะธรรมแห่งรูปนาม ก็ได้ดังนี้ คือ เป็นรูปล้วนๆ ๑๐ ธาตุ เป็นนามล้วนๆ ๗ ธาตุ เป็นทั้งรูปทั้งนาม ๑ ธาตุ คือ ธัมมธาตุ การบัญญัติคำว่าธาตุ นั้น มีอยู่หลายนัย ซึ่งพระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้โดยอเนกประการ แต่สงเคราะห์ลงในธาตุ ๑๘ นี้หาได้เกินไปจากธาตุ ๑๘ นี้ไม่^{๒๑} และนอกจากนี้ธาตุ ๑๘ มีได้ก็ด้วยการเกิดของวิญญานโดยอำนาจหรือความสามารถแห่ง ทวาร ๖ และอารมณ์ ๖ หมายความว่าด้วยอำนาจแห่งอายตนะภายใน ๖ คือทวาร ๖ รับกระทบกับอายตนะภายนอก คืออารมณ์ ๖ จึงทำให้เกิดวิญญาน ๖ ได้แก่จักขุวิญญานธาตุ โสตวิญญานธาตุ ฆานวิญญานธาตุ ชิวหาวิญญานธาตุ กายวิญญานธาตุ และ มโนวิญญานธาตุ

พระผู้มีพระภาคตรัสถึงความกำหนดหมายในธาตุวิภังคสูตรว่า ความกำหนดหมายว่า “เรามี” ความกำหนดหมายว่า “เราไม่มี” ความกำหนดหมายว่า “เราจักมี” ความกำหนดหมายว่า “เราจักไม่มี” เป็นต้น “เมื่อความกำหนดหมาย ชัมชาบไม่ถึงบุรุษผู้คงอยู่ในอธิชฐานธรรม บัณฑิตจึงเรียกบุรุษนั้นว่า “มุณีผู้สงบแล้ว” ในความเป็นจริงแล้วการปฏิบัติวิปัสสนากาวานานั้น เมื่อเกิดปัญญาในปัจจัยปริคคญาณ ย่อมละความสงสัยในความกำหนดหมายว่า “เรามี” หรือ “เราไม่มี” เป็นต้น อันเป็นกัฏฐาวิตถรวินิษย ความกำหนดหมายเป็นดุจโรค ความกำหนดหมายเป็นดุจหัวฝี ความกำหนด

^{๒๑} พระมหาญาณทัสสน์ ฉฬภิญโญ, “ศึกษาสภาวะรูปนามหมวดสัมปชัญญะในสติปัฏฐานสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๒๔๕.

หมายเป็นดุจลูกศร เป็นลักษณะของ อนุปัสสนา ๔๐ ประการ ซึ่งจะปรากฏเมื่อผู้ปฏิบัติเกิดปัญญาในสัมมสนญาณและอุทยัพพญาณ อันเป็นมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ส่วนคุณสมบัติที่บัณฑิตจะเรียกบุรุษนั้นว่า “มุนีผู้สงบ” เพราะเกิดปัญญาในญาณเบื้องสูงขึ้นไป อันเป็นปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นการอธิบายให้เห็นว่ากระบวนการ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิภังคสูตรนี้ก็คือ การปฏิบัติโดยกำหนดรู้ ธาตุ ๖ ผัสสสายตนะ ๖ มโนปวजार ๑๘ และ อธิฐานธรรม ๔ ตามลำดับ โสฬสญาณและวิสุทธิทั้ง ๗ อันเป็นทางให้ถึงซึ่งความหลุดพ้นของบุคคลที่บัณฑิตพึงเรียกว่า “มุนีผู้สงบ” นั้นเอง

๓.๓ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิภังคสูตร

ในธาตุวิภังคสูตรได้ขยายความถึงธาตุ ๖ ได้แก่ ธาตุ ๖ หมายถึง ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุไฟ ธาตุลม อากาศธาตุ และวิญญาณธาตุ ในอรรถกถาได้อธิบายธาตุ ๖ อีกนัยหนึ่งว่า ธาตุ ๖ หมายถึงข้อปฏิบัติเป็นส่วนเบื้องต้นของกัลยาณมรรค ๖ ประการ คือ

๑. ความสำรวมในศีล
๒. ความคุ้มครองทวารในอินทรีย์ ๖
๓. ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ
๔. การประกอบเนืองๆ ซึ่งธรรมเป็นเครื่องตื่นอย่างต่อเนื่อง
๕. สัทธรรม ๗
๖. รูปฌาน ๔^{๒๒}

ในธาตุวิภังคสูตร กล่าวถึงการพิจารณาธาตุ ๖ มีปฐวีเป็นต้น รวมถึงผัสสสายตนะ ๖ มโนปวजार ๑๘ และอธิฐานธรรม ๔ ซึ่งในอรรถกถากล่าวถึงการพิจารณาธาตุอีกนัยหนึ่งว่า ผู้ปรารถนาจะทำการในมโนมยิการธาตุนี้แล้วเริ่มวิปัสสนาเพื่อบรรลุพระอรหัตตอันเป็นประโยชน์สูงสุด พึงชำระปาริสุทธิศีล ๔ ให้บริสุทธิ เพราะว่าการเจริญกรรมฐานย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้มีศีล ภิกษุผู้แรกเริ่มกรรมฐานเป็นผู้ใคร่เพื่อจะพ้นจากขราและมรณะพึงปรารถนาอุคคหโกศลโดยอาการ ๗ อย่าง ได้แก่โดยวาจา โดยใจ โดยสี โดยสณฺฐาน โดยทิต โดยโอกาส โดยปริเนห และพึงปรารถนามนสิการโกศลโดยอาการ ๑๐ อย่าง ได้แก่ โดยลำดับ โดยไม่เร็วเกินไป โดยไม่ช้าเกินไป โดยห้ามความฟุ้งซ่าน โดยก้าวล่วงบัญญัติ โดยละลำดับ โดยลักษณะ โดยสูตรทั้ง ๓ คือ อธิจิตตสูตร สติภาวนสูตร โพชฌังคโกสัลลสูตร^{๒๓}

ในส่วนของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิภังคสูตรนี้ ผู้วิจัยจึงแสดงทั้ง ๒ นัย ดังนี้

๓.๓.๑ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิภังคสูตรตามนัยพระสูตร

ในธาตุวิภังคสูตรได้แสดงการพิจารณาธรรมได้แก่ ธาตุ ๖ ผัสสสายตนะ ๖ มโนปวजार ๑๘ และอธิฐานธรรม ๔ ซึ่งสามารถอธิบายการกำหนดรู้องค์ธรรมต่างๆ โดยรายละเอียดดังนี้

๑. การพิจารณาธาตุ ในธาตุวิภังคสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธาตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาไว้ ๖ ประการ โดยพิจารณาในส่วนของธาตุ ๔ เบื้องต้นได้แก่ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ

^{๒๒} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๓๔๓/๒๑๒.

^{๒๓} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๒/-/๖๒.

เตโชธาตุ วาโยธาตุ มีวิธีปฏิบัติปรากฏในชาตุมนสิการว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ตามที่ดำรงโดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่ ส่วนอากาศธาตุและวิญญาณธาตุนั้นปรากฏใน พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ ซึ่งจะกล่าวในรายละเอียดได้ดังนี้

๑.๑ การพิจารณาปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) คือปฐวีธาตุภายในอันเป็นของตนเอง หมายถึง อุปาตินนกรูปร่างในที่เป็นของเฉพาะตน มีลักษณะเป็นของแค้นแข็งและหยาบ ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไขใหญ่ ไขน้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ส่วนปฐวีธาตุภายนอก คือปฐวีธาตุอันเป็นของคนอื่นหรือปฐวีธาตุภายนอกที่ปรากฏ ในกายานุปัสสนาสติปัฏฐานหมวดชาตุมนสิการ แสดงการกำหนดปฐวีธาตุว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ตามที่ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่^{๒๔} ใน ธาตุวิภังคสูตรอธิบายการพิจารณาปฐวีธาตุภายใน และปฐวีธาตุภายนอกนี้ ว่าเป็นปฐวีธาตุ เช่นเดียวกัน เพื่อให้เห็นปฐวีธาตุนั้นตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา’ เมื่อเห็นปฐวีธาตุนั้นตามความเป็นจริง ทำให้เกิดปัญญาเห็นปฐวีธาตุตามความเป็นจริง จนเกิดความเบื่อหน่ายในปฐวีธาตุ และทำจิตให้คลายกำหนดจากปฐวีธาตุได้ ในมหาราหุลวาทสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงการภาวนาที่เสมอด้วยธาตุว่า

ราหุล เธอจงเจริญภาวนาให้เสมอด้วยแผ่นดินเถิด เพราะเมื่อเธอเจริญภาวนาให้เสมอด้วยแผ่นดินอยู่ ผัสสะอันเป็นที่ชอบใจและไม่ชอบใจที่เกิดขึ้นแล้วจัก ครอบงำ จิตของเธอไม่ได้ คนทั้งหลายทั้งของสะอาดบ้าง ไม่สะอาดบ้าง คุณบ้าง มุตรบ้าง น้ำลายบ้าง น้ำหนองบ้าง เลือดบ้าง ลงบนแผ่นดิน แผ่นดินจะอัดอั้นระอา หรือรังเกียจของนั้นก็หาไม่ แม้ฉันใด เธอก็ฉันนั้นเหมือนกัน จงเจริญภาวนาให้เสมอด้วยแผ่นดิน เพราะเมื่อเธอเจริญภาวนาให้เสมอด้วยแผ่นดินอยู่ ผัสสะอันเป็นที่ชอบใจและไม่ชอบใจที่เกิดขึ้นแล้ว จักครอบงำจิตของเธอไม่ได้^{๒๕}

การกำหนดรู้ในธาตุนั้น ผู้ปฏิบัติพึงกำหนดว่า ถูกหนอ เพื่อรับรู้สภาวะแข็งหรืออ่อนอันเป็นลักษณะของปฐวีธาตุ^{๒๖}

๑.๒ การพิจารณาอาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) แบ่งเป็นอาโปธาตุภายในคืออุปาตินนกรูปร่างในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ น้ำตา มันทัน เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มุตร หรืออุปาตินนกรูปร่างในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน มีลักษณะเป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ เป็นธรรมชาติมีลักษณะเหนียว เป็นเครื่องเกาะกุ่มรูป เป็นภายในตน มีเฉพาะตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐิยึดถือที่เป็นไปภายในตน และอาโปธาตุภายนอกโดยการพิจารณาอาโปธาตุนี้ พิจารณาโดยนัยเดียวกับปฐวีธาตุ ต่างกันที่ลักษณะการรับรู้สภาวะของอาโปธาตุนั้นเป็นการรับรู้สภาวะไหลเช่นในขณะที่เหงื่อ น้ำลาย น้ำตาไหลออก หรือในขณะที่ลมเสลด ถ่มน้ำลาย และขณะปัสสาวะเป็นต้น ซึ่งเป็นลักษณะพิเศษของอาโปธาตุ รวมถึง

^{๒๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๘/๓๐๗.

^{๒๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๑๙/๑๒๙.

^{๒๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) วิปัสสนาญ์ เล่ม ๑, แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๒๒๖.

การรวมตัวเป็นรูปร่างซึ่งเป็นอาการปรากฏของอาโปธาตุและการซึมแผ่กระจายไปเป็นหน้าที่ของอาโปธาตุ โดย อาโปธาตุนี้ไม่ใช่โณฐัพพารมณ์ที่กระทบสัมผัสทางกาย แต่เป็นสิ่งที่รู้ได้ทางใจ^{๒๗}

๑.๓ การพิจารณาเตโชธาตุ (ธาตุไฟ) แบ่งเป็นเตโชธาตุภายในคืออุปาตินนกรูปร่างภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเราร้อน มีความเราร้อนได้แก่ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้อบอุ่น ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้ทรุดโทรม ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้เราร้อน ธรรมชาติที่เป็นเครื่องย่อยสิ่งที่กินแล้ว ต้มแล้ว เคี้ยวแล้ว และลั้มรสแล้ว หรืออุปาตินนกรูปร่างในอื่นใดที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเราร้อน มีความเราร้อน เตโชธาตุสามารถกำหนดรู้โดยกระทำไว้ในใจว่า กายนี้ อบอุ่นด้วยธาตุใด ธาตุนี้เป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยาคะ เป็นของสุญฺ ไม่ใช้สัตว์ มีอาการทำให้ร้อน จึงได้ชื่อว่าเตโชธาตุ กายนี้ทรุดโทรมลงด้วยธาตุใด เราร้อนด้วยธาตุใด ยังของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลั้มให้ถึงการย่อยด้วยดี ด้วยธาตุใด ธาตุนี้เป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยาคะ เป็นของสุญฺ ไม่ใช้สัตว์ มีอาการทำให้ร้อน จึงได้ชื่อว่าเตโชธาตุ ส่วนเตโชธาตุภายนอก ได้แก่ ความร้อน ความอุ่น ธรรมชาติที่ร้อนหรือที่อุ่นภายนอกตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิไม่ยึดถือ ซึ่งเป็นภายนอกตน เช่น ไฟฟืน ไฟสะเก็ดไม้ ไฟหญ้า ไฟมูลโค ไฟแกลบ ไฟหยากเยื่อ ไฟอสณิบาต ความร้อนแห่งไฟ ความร้อนแห่งดวงอาทิตย์ ความร้อนแห่งกองฟืน เป็นต้น ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิไม่ยึดถือภายนอกตน นี้เรียกว่า เตโชธาตุที่เป็นภายนอก^{๒๘} การรับรู้สภาวะเย็นร้อน ผู้ปฏิบัติควรกำหนดว่า เย็นหนอ ร้อนหนอ ตามความรู้ที่ปรากฏขึ้น ซึ่งเป็นลักษณะพิเศษของเตโชธาตุ

๑.๔ การพิจารณาวาโยธาตุ (ธาตุลม) แบ่งเป็นวาโยธาตุภายในคือ อุปาตินนกรูปร่างภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา ได้แก่ ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออกหรืออุปาตินนกรูปร่างในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา การกำหนดวาโยธาตุ (ธาตุลม) มีลมพัดขึ้นเบื้องบนเป็นต้น สามารถพิจารณาลมพัดขึ้นเบื้องบนเป็นต้นแล้ว มนสิการว่า ขึ้นชื่อว่าลมพัดขึ้นเบื้องบนเป็นโกฐฐาสหนึ่งโดยเฉพาะในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา เป็นอภัยาคะ เป็นของสุญฺ ไม่ใช้สัตว์ มีอาการเคร่งตึง ชื่อว่าวาโยธาตุ ดังนี้ แม้ในลมชนิดอื่นๆ ที่เป็นภายในตนก็มีการพิจารณาในแนวเดียวกัน^{๒๙} ส่วนวาโยธาตุภายนอก คือ ความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ความเคร่งตึงแห่งรูปเป็นภายนอกตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิไม่ยึดถือ ซึ่งเป็นภายนอกตน เช่น ลมตะวันออก ลมตะวันตก ลมเหนือ ลมใต้ ลมมีฝุ่นละออง ลมไม่มีฝุ่นละออง ลมหนาว ลมร้อน ลมอ่อน ลมแรง ลมดำ ลมบน ลมกระพือปีก ลมปีกครุฑ ลมใบกังหัน ลมพัดโบก หรือความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ธรรมชาติเครื่องค้ำจุนรูป เป็นภายนอกตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิไม่ยึดถือ ซึ่งเป็นภายนอกตนแม้อื่นใดมีอยู่ นี้เรียกว่า วาโยธาตุที่เป็นภายนอก พึงพิจารณาอาการของวาโยธาตุเมื่อถูกกระทบทางกายด้วยความหย่อนตึงหรือการเคลื่อนไหวจากที่หนึ่งไปสู่ที่หนึ่งอันเป็นหน้าที่ของวาโยธาตุว่า ถูกหนอ

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๗-๒๒๘.

^{๒๘} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๕/๑๓๖.

^{๒๙} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/๒๔๐-๒๔๑.

๑.๕ การพิจารณาอากาศธาตุ แบ่งเป็นอากาศธาตุภายในคืออุปาทินนกรุปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นสภาวะว่างเปล่า มีความว่างเปล่า ได้แก่ ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก ช่องสำหรับกลืนของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้มรส ช่องที่พักอยู่แห่งของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้ม และช่องสำหรับของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้ม ไหลลงเบื้องต่ำ หรืออุปาทินนกรุป ภายในอื่นใดที่เป็นของเฉพาะตน เป็นสภาวะว่างเปล่า มีความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติอันนับว่าช่องว่าง ที่อันเนื้อและเลือดไม่ถูกต้อง เป็นภายใน ส่วนอากาศธาตุนอก คือ อากาศ ธรรมชาติที่นับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติที่นับว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติที่นับว่าช่องว่างซึ่งมหาภูตรูป ๔ ไม่ถูกต้องแล้ว เป็นภายนอกตน ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิไม่ยึดถือ ซึ่งเป็นภายนอกตน หรืออากาศธาตุที่ใช้ในการบริกรรมกสิณสามารถยังให้มาน ๔ ปรากฏขึ้นได้ เรียกว่าอากาศธาตุที่เป็นภายนอก การพิจารณาเป็นไปในลักษณะเดียวกับ อากาศธาตุนอก

๑.๖ การพิจารณาวิญญานธาตุ วิญญานเป็นธาตุรู้ คือรู้เรื่องอะไร ได้ด้วยวิญญานนั้น ว่า ‘สุข’ บ้าง รู้ว่า ‘ทุกข์’ บ้าง รู้ว่า ‘อทุกขมสุข’ บ้าง เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา สุขเวทนาจึงเกิด บุคคลนั้นเมื่อเสวยสุขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่า ‘เราเสวยสุขเวทนาอยู่’ รู้ชัดว่า เพราะผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนานั้นนั่นแลดับ สุขเวทนาที่เกิดเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา ที่เสวยอยู่อันเกิดจากผัสสะนั้นก็ดับ คือ สงบไป วิญญานธาตุมี ๖ ประการ ได้แก่ จักขุวิญญานธาตุ โสตวิญญานธาตุ ฆานวิญญานธาตุ ชิวหาวิญญานธาตุ กายวิญญานธาตุ และมนวิญญานธาตุ^{๓๐}

ร่างกายของมนุษย์มีความรู้ได้เพราะมีธาตุรู้คือวิญญานธาตุประกอบอยู่ เช่นเห็นภาพทางตาโดยอาศัยจักขุวิญญานธาตุ ได้ยินเสียงทางหูโดยอาศัยโสตวิญญานธาตุ ได้กลิ่นทางจมูกโดยอาศัยฆานวิญญานธาตุ รู้รสทางลิ้นโดยอาศัยชิวหาวิญญาน รู้สัมผัสทางกายโดยอาศัยกายวิญญานธาตุ คิดรู้เรื่องราวทางใจ โดยอาศัยมนวิญญานธาตุ ผู้ปฏิบัติพึงกำหนดว่า เห็นหนอ ในขณะที่เห็นภาพทางตา

การตามรู้จักขุวิญญาน มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ

๑. การเห็นรูป เป็นลักษณะพิเศษของจักขุวิญญาน (วิชานนลกขณ)
๒. การรับสี เป็นอารมณ์เป็นหน้าที่ (บุพพคมรส)
๓. การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนธานปจฺจุปฺปจฺจาน)
๔. จักขุประสาทและสี เป็นเหตุไถ่ (วตถารมมณปทฺฐจฺจาน)^{๓๑}

ผู้ปฏิบัติตามรู้ด้วยการกำหนดว่า เห็นหนอๆ เมื่อเกิดการเห็น ส่วนการเสวยสุขเวทนาทุกขเวทนา หรือ อุเบกขาเวทนาจึงตาม ก็ตามรู้สภาวะเหล่านั้นโดยกำหนดว่า สุขหนอ ทุกข์หนอ หรือเฉยหนอ

การตามรู้โสตวิญญานธาตุ มีสภาวะธรรมดังนี้คือ

๑. การได้ยิน เป็นลักษณะพิเศษของโสตวิญญาน (วิชานนลกขณ)

^{๓๐} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๘/๑๓๘.

^{๓๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) **วิปัสสนาญ เล่ม ๑**, แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภังค์, หน้า ๑๘๐.

๒. การรับเสียง เป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่ (ปุพฺพคมฺรสี)
๓. การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนฺธานปจฺจุปฺปญฺจานํ)
๔. โสตประสาทและเสียง เป็นเหตุไกล้ (วตฺถารมฺมณปทฺฏฺจานํ)^{๓๒}

ผู้ปฏิบัติตามรู้ด้วยการกำหนดว่า ได้ยินหนอๆ เมื่อเกิดการได้ยิน ส่วนการเสวยสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือ อุเบกขาเวทณาก็ตาม ก็ตามรู้สภาวะเหล่านั้นโดยกำหนดว่า สุขหนอ ทุกข์หนอ หรือ เฉยหนอ

การตามรู้ขานวิญญานธาตุ มีสภาวะธรรมดังนี้

๑. การได้กลิ่น เป็นลักษณะพิเศษของขานวิญญาน (วิชฺขานนลกฺขณํ)
๒. การรับกลิ่น เป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่ (ปุพฺพคมฺรสี)
๓. การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนฺธานปจฺจุปฺปญฺจานํ)
๔. ขานประสาทและกลิ่น เป็นเหตุไกล้ (วตฺถารมฺมณปทฺฏฺจานํ)^{๓๓}

ผู้ปฏิบัติตามรู้ด้วยการกำหนดว่า ได้กลิ่นหนอๆ เมื่อเกิดการได้กลิ่น ส่วนการเสวยสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือ อุเบกขาเวทณาก็ตาม ก็ตามรู้สภาวะเหล่านั้นโดยกำหนดว่า สุขหนอ ทุกข์หนอ หรือ เฉยหนอ

การตามรู้ชีววิญญานธาตุ มีสภาวะธรรมดังนี้

๑. การลิ้มรส เป็นลักษณะพิเศษของชีววิญญาน (วิชฺขานนลกฺขณํ)
๒. การรับรส เป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่ (ปุพฺพคมฺรสี)
๓. การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนฺธานปจฺจุปฺปญฺจานํ)
๔. ชิวหาประสาทและรส เป็นเหตุไกล้ (วตฺถารมฺมณปทฺฏฺจานํ)^{๓๔}

ผู้ปฏิบัติตามรู้ด้วยการกำหนดว่า ลิ้มหนอๆ หรือ รู้หนอ เมื่อเกิดการรับรส ส่วนการเสวยสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือ อุเบกขาเวทณาก็ตาม ก็ตามรู้สภาวะเหล่านั้นโดยกำหนดว่า สุขหนอ ทุกข์หนอ หรือ เฉยหนอ

การตามรู้กายวิญญานธาตุ มีสภาวะธรรมดังนี้

๑. การสัมผัส เป็นลักษณะพิเศษของกายวิญญาน (วิชฺขานนลกฺขณํ)
๒. การรับสัมผัส เป็นอารมณ์ เป็นหน้าที่ (ปุพฺพคมฺรสี)
๓. การนำจิตไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนฺธานปจฺจุปฺปญฺจานํ)
๔. กายประสาทและสัมผัส เป็นเหตุไกล้ (วตฺถารมฺมณปทฺฏฺจานํ)^{๓๕}

ผู้ปฏิบัติตามรู้ด้วยการกำหนดว่า ถูกหนอ เมื่อเกิดการสัมผัสทางกาย ส่วนการเสวยสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือ อุเบกขาเวทณาก็ตาม ก็ตามรู้สภาวะเหล่านั้นโดยกำหนดว่า สุขหนอ ทุกข์หนอ หรือ เฉยหนอ

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๔.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๕.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๖.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๘.

การตามรู้มนโวินญาณธาตุ มีสภาวะธรรมดังนี้

๑. การรับรู้อารมณ์ด้วยการนึกคิด เป็นลักษณะพิเศษของมนโวินญาณ (วิช-
ชานนลักษณะ)
๒. การรับรู้ถึงอารมณ์ต่างๆ เป็นหน้าที่ (ปุพพังคมรส)
๓. การมุ่งไปสู่อารมณ์ เป็นอาการปรากฏ (สนธานปัจจุปปุณฺณ)
๔. ความเข้าใจว่ามีรูปที่อาศัยจึงเกิดมนโวินญาณ เป็นเหตุไกล้ (วตถารมณปฏฺฐาน)

ผู้ปฏิบัติตามรู้ด้วยการกำหนดว่า คิดหนอ พิจารณาหนอ ใคร่ครวญหนอ ใส่ใจหนอ กำหนดหนอ เมื่อเกิดการคิด พิจารณา ใคร่ครวญ เป็นต้น ส่วนการเสวยสุขเวทนา ทุกขเวทนา หรือ อุเบกขาเวทนามีตาม ก็ตามรู้สภาวะเหล่านั้นโดยกำหนดว่า สุขหนอ ทุกข์หนอ หรือ เฉยหนอสุขเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา มีสภาวะธรรมดังนี้ คือ เสวยอารมณ์ที่น่าพอใจจากการเห็น ทำให้รู้สึกพอใจ เกิดความพอใจทางจิต เกิดความสงบใจ ทุกขเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา มีการเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจที่เกิดจากผัสสะทางตา ทำให้รู้สึกไม่พอใจ การเกิดความไม่พอใจทางจิตมีเหตุปัจจัยเป็นเหตุไกล้ และการตามรู้อุเบกขาที่เกิดจากผัสสะทางตามีสภาวะธรรมคือ มีความวางเฉยขณะที่เห็นเป็นลักษณะ ทำให้สภาวะที่เห็นเป็นกลางคงที่ เกิดความไม่ยินดียินร้าย มีจิตที่ไม่ปิตินดีเป็นเหตุไกล้

๒. การพิจารณาผัสสาชยตนะ ในธาตุวิภังคสูตร แบ่งการพิจารณาว่า

๒.๑ ผัสสาชยตนะคือจักขุ (ตา) นี้ พึงพิจารณาให้เห็นว่า “นั่นไม่ใช่ของเราเราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา” ย่อมเป็นการเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง อันเป็นทางให้ถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้^{๓๖} ในขณะที่กำหนดว่า เห็นหนอ สภาวะธรรม ๕ อย่าง คือ จักขุประสาท สี (รูปารมณ) จักขุวิญญาณ ผัสสะทางตา หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางตา ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควร^{๓๗}

๒.๒ ผัสสาชยตนะคือโสตะ (หู) นี้ พึงพิจารณาเช่นเดียวกับจักขุ โดยในขณะที่กำหนดว่า ได้ยินหนอ สภาวะธรรม ๕ อย่าง คือ โสตประสาท เสียง (สัททารมณ) โสตวิญญาณ ผัสสะทางหู หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางหู ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควร

๒.๓ ผัสสาชยตนะคือฆานะ (จมูก) พิจารณาเช่นเดียวกับจักขุและโสตะ โดยขณะที่กำหนดว่า รู้หนอ เมื่อได้กลิ่น สภาวะธรรม ๕ อย่าง คือ ฆานประสาท กลิ่น (คันธารมณ) ฆานวิญญาณ ผัสสะทางจมูก หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางจมูก ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควร

๒.๔ ผัสสาชยตนะคือชีวนา (ลิ้น) พิจารณาเช่นเดียวกับจักขุ โสตะ และ ฆานะ โดยขณะที่กำหนดว่า ลิ้มหนอ หรือ รู้หนอ สภาวะธรรม ๕ อย่าง คือ ชีวนาประสาท รส (รสธารมณ) ชีวนาวิญญาณ ผัสสะทางลิ้น หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางลิ้น หรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางลิ้น ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควร

^{๓๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘ / ๗๑/๖๑-๖๒.

^{๓๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) วิปัสสนาญ เล่ม ๑, แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิกขุ,

๒.๕ ผัสสายตนะคือกาย พิจารณาเช่นเดียวกับจักขุ โสตะ ฆานะ และชีวหา โดยขณะที่กำหนดว่า ถูกหนอ สภาวะธรรม ๕ อย่าง คือ กายประสาท สัมผัส (โณภูมัพพารมณฺ ันได้แก่ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ) กายวิญญาน ผัสสะทางกายหรือเวทนาที่เกิดจากผัสสะทางกาย ย่อมปรากฏในขณะนั้นๆ ตามสมควร

๒.๖ ผัสสายตนะคือมโน (ใจ) พิจารณาเช่นเดียวกับจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา และกาย โดยขณะที่กำหนดว่า คิดหนอ พิจารณาหนอ ไคร่ครวญหนอ เป็นต้น ก็จะเป็นการรับรู้มโนทวาร ธรรมารมณฺ มโนวิญญาน ผัสสะ และเวทนา อย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏชัดในขณะนั้น

๓. มโนปวิจาร ๑๘

เมื่อเกิดเวทนาอันเกิดจากผัสสายตนะทั้ง ๖ ช่องทางอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ย่อมปรากฏ เวทนา ๓ ประการ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันว่า เพราะสหายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี โดยแจกอายตนะทั้ง ๖ ดังนี้

๓.๑ เมื่อเห็นรูปทางตาแล้ว ย่อมเกิดจากตาเห็นรูปเกิดจักขุวิญญาน อันเป็นช่วงของจักขายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดจักขุสัมผัส ผัสสะ เมื่อนึกหน่วงรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส คือสุขเวทนาอันเกิดจากรูป ปรากฏในช่วงจักขุสัมผัส ผัสสะเป็นปัจจัยแก่จักขุสัมผัสสชาเวทนา คือเป็นสุขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงรูปนั้นเป็นอารมณ์ พึงกำหนดว่า สุขหนอ เมื่อนึกหน่วงรูปเป็นที่ตั้งของโทมนัส คือ ทุกขเวทนาอันเกิดจากรูป พึงกำหนดว่า ทุกข์หนอ และเมื่อนึกหน่วงรูปเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา คือ อุเบกขาเวทนาที่เกิดจากรูป พึงกำหนดว่า เฉยหนอ

๓.๒ เมื่อได้ยินเสียงทางหูแล้ว ย่อมเกิดจากหูได้ยินเสียงเกิดโสทวิญญาน อันเป็นช่วงของโสทายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดโสตสัมผัส ผัสสะ เมื่อนึกหน่วงเสียงอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส คือสุขเวทนาอันเกิดจากเสียง ปรากฏในช่วงโสตสัมผัส ผัสสะเป็นปัจจัยแก่โสตสัมผัสสชาเวทนา คือเป็นสุขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงเสียงนั้นเป็นอารมณ์ พึงกำหนดว่า สุขหนอ เมื่อนึกหน่วงเสียงเป็นที่ตั้งของโทมนัส คือ ทุกขเวทนาอันเกิดจากเสียง พึงกำหนดว่า ทุกข์หนอ และเมื่อนึกหน่วงเสียงเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา คือ อุเบกขาเวทนาที่เกิดจากเสียง พึงกำหนดว่า เฉยหนอ

๓.๓ เมื่อได้กลิ่นทางจมูกแล้ว ย่อมเกิดจากจมูกได้กลิ่นเกิดฆานวิญญาน อันเป็นช่วงของฆานายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดฆานสัมผัส ผัสสะ เมื่อนึกหน่วงกลิ่นอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส คือสุขเวทนาอันเกิดจากกลิ่น ปรากฏในช่วงฆานสัมผัส ผัสสะเป็นปัจจัยแก่ฆานสัมผัสสชาเวทนา คือเป็นสุขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงกลิ่นนั้นเป็นอารมณ์ พึงกำหนดว่า สุขหนอ เมื่อนึกหน่วงกลิ่นเป็นที่ตั้งของโทมนัส คือ ทุกขเวทนาอันเกิดจากกลิ่น พึงกำหนดว่า ทุกข์หนอ และเมื่อนึกหน่วงกลิ่นเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา คือ อุเบกขาเวทนาที่เกิดจากกลิ่น พึงกำหนดว่า เฉยหนอ

๓.๔ เมื่อรับรสทางลิ้นแล้ว ย่อมเกิดจากลิ้นรับรสเกิดชีวหาวิญญาน อันเป็นช่วงของชีวหาตนะเป็นปัจจัยให้เกิดชีวหาสัมผัส ผัสสะ เมื่อนึกหน่วงรสอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส คือสุขเวทนาอันเกิดจากรส ปรากฏในช่วงชีวหาสัมผัส ผัสสะเป็นปัจจัยแก่ชีวหาสัมผัสสชาเวทนา คือเป็นสุขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงรสนั้นเป็นอารมณ์ พึงกำหนดว่า สุขหนอ เมื่อนึกหน่วงรสเป็นที่ตั้งของโทมนัส

คือ ทุกขเวทนาอันเกิดจากรส พึงกำหนดว่า ทุกข์หนอ และเมื่อนึกหน่วงรสเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา คือ อุเบกขาเวทนาที่เกิดจากรส พึงกำหนดว่า เฉยหนอ

๓.๕ เมื่อเกิดสัมผัสทางกายแล้ว ย่อมเกิดจากกายกระทบโณภูมิจึงพารมณเกิด กายวิญญาณ อันเป็นช่วงของกายายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดกายสัมผัสสะ เมื่อนึกหน่วงโณภูมิจึงพารมณ อันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส คือสุขเวทนาอันเกิดจากโณภูมิจึงพารมณ ปรากฏในช่วงกายสัมผัสสะเป็นปัจจัย แก่กายสัมผัสสะซาเวทนา คือเป็นสุขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงโณภูมิจึงพารมณนั้น พึงกำหนดว่า สุขหนอ เมื่อนึกหน่วงโณภูมิจึงพารมณเป็นที่ตั้งของโสมนัส คือ ทุกขเวทนาอันเกิดจากโณภูมิจึงพารมณ พึงกำหนดว่า ทุกข์หนอ และเมื่อนึกหน่วงโณภูมิจึงพารมณเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา คือ อุเบกขาเวทนาที่เกิดจากโณภูมิจึงพารมณ พึงกำหนดว่า เฉยหนอ

๓.๖ เมื่อรับรู้ธรรมารมณทางใจแล้ว ย่อมเกิดจากจิตตนิมิตเกิดมโนวิญญาณ อันเป็น ช่วงของมโนายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดมโนสัมผัสสะ เมื่อนึกหน่วงธรรมารมณอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส คือ สุขเวทนาอันเกิดจากธรรมารมณ ปรากฏในช่วงมโนสัมผัสสะเป็นปัจจัยแก่ มโนสัมผัสสะซาเวทนา คือ เป็นสุขเวทนาที่เกิดจากการยึดหน่วงธรรมารมณนั้น พึงกำหนดว่า สุขหนอ เมื่อนึกหน่วง ธรรมารมณเป็นที่ตั้งของโสมนัส คือ ทุกขเวทนาอันเกิดจากธรรมารมณ พึงกำหนดว่า ทุกข์หนอ และ เมื่อนึกหน่วงธรรมารมณเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา คือ อุเบกขาเวทนาที่เกิดจากธรรมารมณ พึงกำหนดว่า เฉยหนอ

๔. การกำหนดรู้ในอิฐฐานธรรม ๔

๔.๑ อิฐฐานธรรมคือ ปัญญา ความรู้ரியปัญญาที่รู้มาจนถึงทำให้จิตใจที่บริสุทธิ์ จนได้ อุเบกขาที่บริสุทธิ์แล้วนั้น ที่สมควรแก่การงานที่สะอาด และไม่ปรุงแต่งอะไรต่อไป ไม่ยึดถือ ไม่สะดุ้ง คือ ไม่ดิ้นรน ดับไปเพราะการปฏิบัติของตน ที่ได้บรมอริยปัญญา ซึ่งได้แก่ญาณ คือความรู้เป็นเหตุสิ้น ไปแห่งทุกข์ ญาณคือความรู้เป็นเหตุสิ้นทุกข์นี้ เป็นการบรมอริยปัญญาคือเป็นความรู้ที่เป็นยอดแห่ง ปัญญา คือไม่มีปัญญ่อันยิ่งกว่า เป็นปัญญาสูงสุดอยู่แค่นี้

๔.๒ อิฐฐานธรรมคือ สัจจะ นิพพานเป็นบรมอริยสัจจวิมุตติ คือความหลุดพ้นนั้น ซึ่งตั้งอยู่ในสัจจะ คือความจริง ที่ได้ชื่อว่าสัจจะ ได้แก่ความจริงนั้น เป็นธรรมที่ไม่เปล่านั้น แต่ว่าถ้ายัง ตรงกันข้ามก็ยังเป็นธรรมที่เปล่านั้น และเป็นมุสาคือยังเป็นเท็จ ยังไม่เป็นสัจจะคือความจริง ฉะนั้น ความจริงที่ไม่เปล่านั้นจึงเป็นบรมอริยสัจจ คือเป็นอริยสัจจที่เป็นยอดหรือเป็นเลิศ ซึ่งไม่มียอดอันยิ่งไป กว่า อันก็ได้แก่พระนิพพาน ที่มีความไม่เปล่านั้นเป็นธรรมตา ซึ่งพระนิพพานนั้น เป็นบรมอริยสัจจ คือ เป็นยอดแห่งอริยสัจจ อริยสัจจที่เป็นความรู้ในทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และทางปฏิบัติให้ ถึงความดับทุกข์เป็นอริยสัจจธรรมตา ยังไม่เป็นบรมนิพพานเท่านั้น คือเป็นบรมอริยสัจจเป็นยอด อริยสัจจ

๔.๓ อิฐฐานธรรมคือ จาคะการสละปล่อยวางอุปธิได้ทั้งหมดเป็นบรมอริยจาคะ และ เมื่อยังไม่รู้ไม่เห็นนั้น อุปธิก็ยังมีอยู่อย่างสมบูรณ์ อุปธินั้นก็ได้แก่สิ่งที่ยึดครองจิตใจ เพราะว่าเมื่อมี อุปาทานความยึดถืออยู่ในสิ่งใด สิ่งนั้นก็มายึดครองจิตใจ เมื่อมีความยึดถืออยู่ในขั้น ๕ นามรูป คือ ขั้น ๕ นามรูปก็มาครองจิตใจ ก็จะมาเป็นอุปธิ แม้จะเป็นรูปเสียง กลิ่น รส โณภูมิจึงพะ สิ่งทีรักใคร่น่า

ปรารถนาพอใจใดๆ ก็ตามเมื่อไปยึดถืออยู่ในสิ่งนั้นๆ สิ่งนั้นๆ ก็มายึดครองจิตใจ ซึ่งเป็นอุปธิอยู่ในจิตใจ เมื่อยังไม่รู้ไม่เห็นนั้นก็ยังมีอยู่บริบูรณ์ แต่เมื่อไม่ยึดถือเอา เพราะมีปัญญารู้เห็นตามเป็นจริงแล้วก็ปล่อยวางลงได้ อุปธิก็เป็นอันว่าละไป เพราะเหตุนั้น การที่ละอุปธิได้แล้วนั้น เป็นบรมอริยจาละ คือ ความเป็นอริยจาละที่เป็นยอดหรือเป็นเลิศ ก็ได้แก่การที่ละอุปธิได้ทั้งหมดเพราะปล่อยวางได้ทั้งหมดนั่นเอง

๔.๔ อริฐานธรรมคือ อุปสมะความสงบระงับกิเลสเป็นทางบรมอริยอุปสมะและเมื่อยังไม่รู้ไม่เห็นนั้น ก็จะมีราคะ โทสะ และโมหะ จึงยังไม่ได้สันติ คือความสงบ แต่เมื่อรู้ได้เห็น การละราคะ โทสะ และโมหะก็ละได้ทั้งหมด ก็เป็นอันว่าได้พบกับสันติ คือความสงบอย่างแท้จริง ซึ่งคำว่าสันตินั้น จึงเป็นบรมอริยอุปสมะ ความสงบระงับที่เป็นอริยะ ที่เป็นยอด หรือเป็นเลิศนั้น ก็คือความสงบระงับ ราคะ โทสะ และโมหะ ได้แก่พระนิพพานนั่นเอง

การละมานะได้ในที่สุดแล้ว จึงไม่มีอาสวะ คือมานะเหลืออยู่อีก คือไม่มีกิเลสที่เข้ามา อยู่ในจิตที่หมักหมมต้องอยู่ในจิต ที่เป็นตัวมานะคือความสำคัญหมายว่าเรามี เราไม่มี เราจักมี เราจักไม่มี เหล่านี้เป็นต้น ก็ถือว่าเป็นการละมานะได้ เมื่อละมานะได้แล้ว คือการกำหนดหมายหรือความสำคัญหมายว่าเรามี เราไม่มี เป็นต้นได้ดังนี้แล้ว จึงไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ได้แก่ไม่กำเริบ คือ ดันรน ไม่กระหยิม คือไม่ปรารถนาอะไรๆ อีกต่อไป

ดังนั้น ความสุขจากการปฏิบัติอธิฐานธรรมพระพุทธรเจ้าได้ทรงแสดงธรรมแก่ ท่านปุกกุสาติ จึงได้ทรงแสดงโดยปริยายที่สูงสุด แต่ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า ปัญญา สัจจะ จาคะ และอุปสมะ ทั้ง ๔ นี้ จึงเป็นข้อที่ควรแก่การปฏิบัติ ได้ตั้งแต่ขั้นต้นขั้นต่ำ และทุกคนก็จำเป็นจะต้องมีปัญญา มีความตั้งมั่น มีสัจจะ มีจาคะ มีสันติหรืออุปสมะ ที่ตั้งมั่นอยู่ในใจ โดยที่จะต้องเป็นผู้ไม่ประมาทในปัญญา คือการไม่เผลอในปัญญา ซึ่งการใช้ปัญญาพิจารณาให้เข้าถึงสัจจะคือความจริงอยู่เสมอ เพราะเมื่อได้ปัญญาในข้อใด ก็ย่อมได้สัจจะคือความจริงในข้อนั้น และก็ต้องรักษาสัจจะที่ได้ไว้ อย่าให้เสื่อม และพยายามคอยพอกพูนจาคะคือการสละ อันเป็นสิ่งที่มาล่อใจมาครองใจ ที่เป็นข้าศึกแก่ความจริงต่างๆ ออกไป พยายามพอกพูนจาคะคือการสละนี้ไว้เสมอ และศึกษาหลักการพบสันติคือความสงบ โดยคอยสงบราคะ โทสะ โมหะ ที่บังเกิดขึ้นไว้อยู่เสมอ เมื่อเป็นอย่างนี้ จึงจะพบสันติคือความสงบ ได้แก่พระนิพพาน

ธรรมทั้ง ๔ ข้อนี้ จึงเป็นข้อที่ควรตั้งไว้ในใจของผู้ปฏิบัติธรรมทุกๆ คน ที่ต้องการมีความสุข คือ ความสงบอย่างที่ไม่เคยมีความสงบมาก่อน เพราะฉะนั้น จึงเป็นธรรมที่เป็นประโยชน์ในทางปฏิบัติทุกขั้นตอน

๓.๓.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิภังคสูตรตามนัยอรรถกถา

๑.ความสำรวมในศีล

พระอริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีลคือ มีศีลสำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจรอยู่ มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย เรียกว่า พระอริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล^{๓๘} ระดับแห่งศีลที่

^{๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔/๒๖.

ต่างกัน เพราะระดับของสัมมาอาชีวะต่างกัน กล่าวคือระดับของศีลคือระดับขั้นของการใช้ปัจจัย บริโภค เท่าที่จำเป็นในการดำเนินชีวิต

ศีล แบ่งเป็น ๓ ระดับ ได้แก่

๑. จุลศีล (ศีลอย่างน้อย) ได้แก่กัณฐศีลทั้ง ๒ คือ ศีล ๕ หรือเรียกว่านิจจศีล (คือถือ เนืองนิจจ) มีลักษณะเสพโดยไม่เบียดเบียน และอาชีวะฐานมศีล มีลักษณะแสวงหาทรัพย์อย่างไม่เป็น เหตุให้ผู้อื่นเดือดร้อนจากการแสวงหาทรัพย์นั้น

๒. มัชฌิมศีล (ศีลอย่างกลาง) ได้แก่ บรรพชาศีลทั้ง ๒ คือได้แก่อัฐศีล (อุโบสถศีล) คือ การไม่เสพกามคุณ และทสศีล การดำรงชีวิต อย่างนักบวชแท้จริง คือไม่สะสมลาภมีเงินและทอง ดุจฆราวาส แต่ดำรงชีวิตได้ด้วยการขอ อันเป็นเหตุให้ระงับการประพฤติให้ดี ให้สมกับที่ชาวบ้านให้

๓. มหาศีล (ศีลอย่างสูง) ได้แก่ อุปสมบททั้ง ๒ คือ ภิกษุณีวินัย ภิกษุณีวินัย (ศีล ๓๑๑) และภิกษุวินัย (ศีล ๒๒๗) คือการดำรงชีวิตที่ประหยัด เหมาะสม คุ่มค่า ไม่เดือดร้อนทนายผู้ให้ รักษาปัจจัยที่ทนายให้แล้ว พอเพียงเท่าที่มี มีระเบียบที่ไม่หนักใจผู้ให้

ส่วนธุดงค์ แม้จะไม่จัดเป็นศีลหรือวินัย เพราะไม่ใช่สิ่งที่พระพุทธองค์ทรงบังคับให้ทำ แต่ก็ ไม่ทรงห้าม เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้ยากและลำบาก ทรงสรรเสริญผู้ปฏิบัติ จัดเป็นการควบคุมการใช้ ปัจจัยสิ่งที่อุกฤษฏที่สุด

๒. ความคุ้มครองทวารในอินทรีย์ ๖

อินทรีย์สังวร หมายถึง การสำรวมอินทรีย์ ในที่นี้ประสงค์เอาอินทรีย์ ๖ คือ สारวมตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ไม่ให้เกิดความยินดียินร้ายในเวลาตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้สูดกลิ่น เป็น ต้น มีหลักที่ว่า เห็นรูปด้วยตา เป็นต้น ไม่รวบถือ ได้แก่ เห็นเอาทั้งหมด หรือแยกเห็นเป็นส่วนๆ เพราะจะทำให้เกิดอกุศลธรรมขึ้นมาได้ ความฟุ้งซ่านจะบังเกิดมีในทุกโอกาสที่ไปรวบถือหรือว่า แยก ถืออย่างใดอย่างหนึ่ง ดังพระพุทธดำรัสตรัสว่า “มหาบพิตร ภิกษุชื่อว่าคุ้มครองทวารในอินทรีย์ ทั้งหลาย เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปด้วยตาแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อ สำรวมในจักขุนทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้ว จะเป็นเหตุให้บาปอกุศลธรรม คือ อภิชฌา และโทมนัส ครอบงำได้ จึงรักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์ ฟังเสียงด้วยหู ตมกลิ่นด้วยจมูก ลิ้มรส ด้วยลิ้น ถูกต้องโณภูมัพพะด้วยกาย รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจแล้วไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อ สำรวมในมโนอินทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้ว ก็จะเป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรม คือ อภิชฌา และโทมนัส ครอบงำได้ จึงรักษามโนอินทรีย์ ถึงความสำรวมในมโนอินทรีย์ ภิกษุผู้ประกอบด้วยความสำรวมอินทรีย์อัน เป็นอริยะนี้ ย่อมเสวยสุขอันไม่ระคนกับกิเลสในภายใน มหาบพิตร ภิกษุชื่อว่า คุ้มครองทวารในอินทรีย์ ทั้งหลาย เป็นอย่างนี้แล”^{๓๙}

ในการสำรวมอินทรีย์ทางกาย ได้แก่ การสำรวมกายอินทรีย์ ผู้เจริญจะต้องมีสติเป็นตัว ระลึกรู้สัมผัสสัญญา ความรู้พร้อม อันเป็นธรรมระลึกรู้คู่กัน โดยการสำรวมระมัดระวังทางกายไม่ให้ คะนองกายที่เคลื่อนไหว แต่ให้กายเป็นไปอย่างสำรวมระมัดระวังไปอย่างสำรวมในขณะที่เคลื่อนไหว

^{๓๙} ที.ส. (ไทย) ๕/๒๑๓/๗๒-๗๓.

อิริยาบถใหญ่ๆ เช่น เดิน ยืน นั่ง นอน และในขณะเคลื่อนไหวในอิริยาบถย่อย เช่น เหลียว แลดู เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อความละเอียดในทางการเจริญวิปัสสนาภาวนา ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “มหาบพิตร ภิกษุชื่อว่าประกอบด้วยสติสัมปชัญญะเป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การคู้เข้า การเหยียดออก การครองสังฆาฏิ บาตร และจีวร การฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง มหาบพิตร ภิกษุชื่อว่าประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ”^{๔๐} การสำรวมทางอิริยาบถนี้เป็นไปในทางกาย มีกายเป็นใหญ่ เรียกว่ากายินทรีย์ แต่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจะต้องมีสตรียลิกกายเป็นอารมณ์ มีสติสัมปชัญญะไปพร้อมกับการระลึกร่างกายอย่างสำรวม

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อจะต้องเคลื่อนไหวร่างกาย ผู้เจริญควรทำอย่างช้าๆ ค่อยๆ เคลื่อนไหว แขน และขา ไม่ว่าจะคู้ หรือเหยียด ก้ม หรือเงยศีรษะ เมื่อลุกจากท่านั่ง ควรลุกช้าๆ พร้อมคำภาวนา ลูกหนอ ลูกหนอ เมื่อยืดขึ้นเต็มตัว และลุกยืน ให้ภาวนาว่า ยืนหนอ ยืนหนอนหนอ^{๔๑} ดังนี้เป็นอาทิ เมื่อมองไปทางใดก็ตาม ให้กำหนดว่า มองหนอ เห็นหนอ เมื่อกำลังเดิน ให้กำหนดว่า ขวาทหรือซ้ายตามที่กำลังย่างแต่ละก้าว ผู้เจริญจะต้องรับรู้ถึงการเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นต่อเนื่องเป็นลำดับทั้งหมด นับแต่ยกเท้าขึ้น กระทั่งเท้าลงสัมผัสพื้นอีกครั้ง เมื่อตื่นนอน ผู้เจริญควรกำหนดทันที เพราะผู้เจริญที่มีความตั้งใจจริงจะเข้าสู่มรรคผล ควรหยุดพักการปฏิบัติเฉพาะเวลานอนหลับเท่านั้น ส่วนในเวลาอื่นๆ ที่ตื่นอยู่ทั้งหมด ผู้ปฏิบัติควรกำหนดอย่างต่อเนื่องทั้งสภาวะที่เกิดขึ้นกับกาย และใจ โดยไม่มีการปล่อยให้ผ่านไปเปล่าๆ เหตุนี้ในทันทีที่รู้สึกตัวตื่น ผู้เจริญควรกำหนดรู้สภาวะที่จิตตื่นขึ้นในทันทีว่า ตื่นหนอ ตื่นหนอ แต่หากว่าขณะนั้นยังกำหนดไม่ทัน ก็ควรเริ่มจากการกำหนดที่ท้อง พอง ยุบแทน

การปฏิบัติ หรือการเจริญวิปัสสนาภาวนา เพื่อประสพผลแห่งสภาวะธรรม หรือความปรากฏชัดเจนแห่งสภาวะธรรมที่ชัดเจน ตามปกติแล้วจะสำรวมทุกอิริยาบถ มีสติสัมปชัญญะทุกขณะ แต่อย่างไรก็ตาม การได้รู้ข้อปฏิบัติบางประการ ก็จะทำให้ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาเพิ่มพูนสติปัญญา และเป็นไปเพื่อการสำรวมอินทรีย์ยิ่งขึ้นไป เป็นการปรับอินทรีย์ของตนไปด้วย ข้อปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์นี้เกิดขึ้นกับความที่ท้าวสักกะสงสัยแล้ว จึงทูลถามพระผู้มีพระภาค พระองค์จึงตรัสข้อปฏิบัติ นั้น แก่ท้าวสักกะว่า “จอมเทพ เรากล่าวรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาไว้ ๒ อย่าง คือ รูปที่ควรเสพ และรูปที่ไม่ควรเสพ กล่าวเสียงที่พึงรู้แจ้งทางหูไว้ ๒ อย่าง คือ เสียงที่ควรเสพ และเสียงที่ไม่ควรเสพ กล่าวกลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูกไว้ ๒ อย่าง คือ กลิ่นที่ควรเสพ และกลิ่นที่ไม่ควรเสพ กล่าวรสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้นไว้ ๒ อย่าง คือ รสที่ควรเสพ และรสที่ไม่ควรเสพ กล่าวโผฏฐัพพะที่พึงรู้แจ้งทางกายไว้ ๒ อย่าง คือ โผฏฐัพพะที่ควรเสพ และโผฏฐัพพะที่ไม่ควรเสพ กล่าวธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้งทางใจไว้ ๒ อย่าง คือ ธรรมารมณ์ที่ควรเสพ และธรรมารมณ์ที่ไม่ควรเสพ เมื่อบุคคลเสพรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นใด อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลงรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นนี้เป็นรูปที่ไม่ควรเสพ เมื่อบุคคลเสพรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นใด อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญ

^{๔๐} ที.ส. (ไทย) ๙/๒๑๔/๗๓.

^{๔๑} สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดนันทบุรี แห่งที่ ๑๐, หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาเบื้องต้น, (นันทบุรี: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๖๓.

ยิ่งขึ้น รูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นนี้เป็นรูปที่ควรเสพ”^{๔๒} เป็นอาทิ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาก็เช่นกัน ผู้เจริญในเวลาตาเห็นรูปจุมูกได้ตมกลืน เป็นต้น ก็ควรนำการกำหนดพิจารณารู้ตามหลักข้อปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์นี้ได้ ตามโอกาสที่อารมณ์เหล่านั้นๆ มากระทบทางอินทรีย์ทั้ง ๖

๓. ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ

พระอริยสาวกเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค คือ พระอริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยบคายแล้วจึงกลืนกินอาหาร ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อมัวเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง แต่กลืนกินอาหาร เพียงเพื่อความดำรงอยู่ได้แห่งกายนี้ เพื่อให้กายนี้เป็นไปได้ เพื่อกำจัดความเปื่อยเปื่อย เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ ด้วยคิดเห็นว่า ‘เราจักกำจัดเวทนาเก่า และจักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น ความดำเนินไปแห่งกาย ความไม่มีโทษ และการอยู่ผาสุก จักมีแก่เรา’ เจ้ามหานามะ พระอริยสาวกเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภคเป็นอย่างนี้แล

๔. การทำความเพียรเครื่องตื่น

พระอริยสาวกเป็นผู้ประกอบความเพียรเครื่องตื่นอย่างต่อเนื่อง เป็นอย่างไร คือ พระอริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นเครื่องขัดขวาง ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดวัน ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นเครื่องขัดขวาง ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดปฐมยามแห่งราตรี นอนดุจราชสีห์โดยข้างเบื้องขวา ซ้อนเท้าเลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ กำหนดใจพร้อมจะลุกขึ้นตลอดมัชฌิมยามแห่งราตรี ลุกขึ้นชำระจิตให้ บริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นเครื่องขัดขวาง ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี เจ้ามหานามะ พระอริยสาวกเป็นผู้ประกอบความเพียรเครื่องตื่นอย่างต่อเนื่อง เป็นอย่างนี้แล

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น ความเพียรเป็นองค์ธรรมที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการปฏิบัติ ในลำดับแห่งโพธิปักขิยธรรมนั้นความเพียรเป็นองค์ธรรมที่ประกอบเข้ากับหมวดธรรมทั้งหลายตามลำดับต่อไปนี้

๑. ความเพียรในสติปัฏฐาน ๔ ชื่อว่า อาตปปี พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ไม่มีความเพียร ไม่มีโอตตปปะ จึงไม่ควรเพื่อตรัสรู้ ไม่ควรเพื่อนิพพาน ไม่ควรเพื่อบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีความเพียร มีโอตตปปะนั้นแล จึงควรเพื่อตรัสรู้ ควรเพื่อนิพพาน ควรเพื่อบรรลุธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม”^{๔๓}

๒. ความเพียรในสัมมปปธาน ๔ ชื่อว่า อาตปวิริยะ ได้แก่

๑) สร้างฉันทะ พยายาม ปรรกความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น

๒) สร้างฉันทะ พยายาม ปรรกความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

^{๔๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๕/๒๙๑-๒๙๒.

^{๔๓} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๓๔/๓๘๑.

๓) สร้างฉันทะ พยายาม ปราบความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

๔) สร้างฉันทะ พยายาม ปราบความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ใพบูลย์ เจริญเต็มทีแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^{๔๔}

๓. ความเพียรในอิทธิบาท ๔ ชื่อว่า วิริยอิทธิบาท วิริยะของเราจักไม่ย่อหย่อนนัก ไม่ต้องประคับประคองเกินไป ไม่หุดหู่ในภายใน ไม่ชานไปภายนอก และมีความหมายรู้ว่า เบื้องหน้าและเบื้องหลังอยู่ คือ มีความหมายรู้ว่า เบื้องหลังเหมือนเบื้องหน้า เบื้องหน้าเหมือนเบื้องหลัง เบื้องบนเหมือนเบื้องล่าง เบื้องล่างเหมือนเบื้องบน กลางคืนเหมือนกลางวัน กลางวันเหมือนกลางคืน มีใจสั่ง ไม่มีเครื่องร้อยรัด อบรมจิตให้สว่างอยู่^{๔๕} อธิบายว่า วิริยะที่ย่อหย่อนนัก คือ วิริยะที่สทหคด้วยความเกียจคร้าน สัมปยุตด้วยความเกียจคร้าน วิริยะที่ต้องประคับประคองเกินไป คือ วิริยะที่สทหคด้วยอุทัจจะ สัมปยุตด้วยอุทัจจะ วิริยะที่หุดหู่ในภายใน คือ วิริยะที่สทหคด้วยถีนมิทธะ สัมปยุตด้วยถีนมิทธะ วิริยะที่ชานไปภายนอก คือ วิริยะที่ชานไป ฟุ้งไป ปราบกามคุณ ๕ ประการในภายนอก^{๔๖}

๔. ความเพียรในอินทรีย์ ๕ ชื่อว่า วิริยอินทรีย์ การทำวิริยอินทรีย์ให้ถึงความหมดจด ด้วยการเว้นกลุ่มคนผู้เกียจคร้าน คบหานั่งใกล้กับกลุ่มคนผู้ปราบความเพียร (และ) พิจารณาสัมมปธาน^{๔๗} ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค กล่าวว่า ความใสคือพรหมจรรย์ ความใสประการหนึ่งคือการประคองไว้ ชื่อว่าวิริยอินทรีย์ ความเกียจคร้านเป็นของขุนมัวเว้นจากความผ่องใส บุคคลทั้งความเกียจคร้านอันเป็นของขุนมัวเว้นจากความผ่องใส แล้วดื่มความใสคือการประคองไว้ของวิริยอินทรีย์เพราะเหตุนี้ วิริยอินทรีย์จึงชื่อว่ามี ความใสและนำดื่ม ความใสคือการประคองไว้ ชื่อว่าวิริยอินทรีย์ ความเกียจคร้านเป็นของขุนมัวเว้นจากความผ่องใส บุคคลทั้งความเกียจคร้านอันเป็นของขุนมัวเว้นจากความผ่องใสแล้วดื่มความใสคือการประคองไว้ของวิริยอินทรีย์ เพราะเหตุนี้ วิริยอินทรีย์จึงชื่อว่ามี ความใสและนำดื่ม^{๔๘}

๕. ความเพียรในพละ ๕ ชื่อว่า วิริยะพละ พละ ๕ ได้แก่ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละนั้น การทำพละ ๕ ประการให้มาก ย่อมน้อมไปสู่นิพพาน โน้มไปสู่นิพพาน โอนไปสู่นิพพาน การเจริญวิริยะพละเป็นไปเพื่อกำจัดราคะ โทสะและโมหะเป็นที่สุด

๖. ความเพียรในโพชฌงค์ ๗ ชื่อว่า วิริยสัมโพชฌงค์

ในอาหารสูตรกล่าวว่า อาหารที่ทำวิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที คือ ความริเริ่ม ความพากเพียร ความบากบั่นมีอยู่ การทำมณสิการโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มาก นี่เป็นอาหารที่ทำวิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญเต็มที^{๔๙}

๗. ความเพียรในอริยมรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่า สัมมาวายามะ คือ

^{๔๔} อ.นวก. (ไทย) ๒๓/๗๓/๕๕๙.

^{๔๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๒๓/๓๙๑.

^{๔๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๓๒/๔๐๙.

^{๔๗} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๕/๒๙๐.

^{๔๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๓๘/๔๐๕.

^{๔๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๒/๑๖๓-๑๖๔.

๑) สร้างฉันทะ พยายาม ปราบภวความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น

๒) สร้างฉันทะ พยายาม ปราบภวความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๓) สร้างฉันทะ พยายาม ปราบภวความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

๔) สร้างฉันทะ พยายาม ปราบภวความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

อรรถกถาจารย์ได้ขยายความว่า สร้างฉันทะ หมายถึงสร้างความพอใจใคร่จะทำกุศล พยายาม หมายถึงทำความเพียรบากบั่น ปราบภวความเพียร หมายถึงบำเพ็ญเพียรทั้งทางกายและทางใจ ประคองจิต หมายถึงยกจิตขึ้นพร้อมกับความเพียรทางกายและจิตมุ่งมั่น หมายถึงทำความเพียรเป็นหลักใหญ่^{๕๐} ได้แก่ สัมมปธาน ๔ ประการ

ในชาครียสูตร พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงความเป็นผู้ตื่นว่า” เมื่อภิกษุเป็นผู้ตื่น อยู่อย่างมีสติ มีสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น เบิกบาน ผ่องใส และเป็นผู้เห็นแจ้งสมควรแก่กาลในกุศลธรรมทั้งหลาย ในการ ประกอบกัมมฐานนั้นอยู่ พึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ อรหัตตผล ในปัจจุบัน หรือ เมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่ก็จักเป็นอนาคามี”^{๕๑} พระอรรถกถาจารย์ขยายความผู้ตื่นว่า ผู้ตื่น หมายถึง ผู้มีความเพียรเป็นเครื่องตื่น^{๕๒} ความหลับนั้นปรากฏขึ้นเพราะมีองค์ธรรมคือถีนมิทธะ ความเพียรจึงเป็นองค์ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับถีนมิทธะ ดังนั้นการละถีนมิทธะนั้น ย่อมมิได้โดยโยนิโสมนสิการในความเพียร ๓ ระดับ ได้แก่

๑. อารัมภธาตุ ได้แก่ ความเพียรที่เริ่มครั้งแรก

๒. นิกกมธาตุ ได้แก่ ความเพียรที่มีพลังมากกว่าความเพียรที่เริ่มครั้งแรกนั้น เพราะออกไปแล้วจากความเกียจคร้าน

๓. ปรักกมธาตุ ได้แก่ ความเพียรที่มีพลังมากกว่านิกกมธาตุเมื่อนั้น เพราะก้าวไปสู่ฐานะยิ่งๆ ขึ้นไป^{๕๓}

๕. สัทธรรม ๗

๑) เป็นผู้มึนศรัทธา คือ เชื่อการตรัสรู้ของพระตถาคตว่า ‘แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วย พระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะเสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสาวกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค’

^{๕๐} อัง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๓๙๔/๔๔๐.

^{๕๑} ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๗/๓๙๗.

^{๕๒} ขุ.อิติ.อ. (ไทย) ๔๗/๑๙๖.

^{๕๓} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๔๑/๗๔๗-๗๔๘.

๒) เป็นผู้มิหิริ คือ ละอายกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ละอายการประกอบบาปอกุศลธรรม

๓) เป็นผู้มิโอตตปปะ คือ สะดุ้งกลัวกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต สะดุ้งกลัวการประกอบบาปอกุศลธรรม

๔) เป็นพหูสูต ทรงสุตะ๑ สังสมสุตะ เป็นผู้ได้ฟังมากซึ่งธรรมเหล่านี้ ที่มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง มีความงามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ ประกาศพรหมจรรย์บริสุทธิ บริบูรณ์ ครบถ้วน ทรงจำไว้ได้คล่องปาก ขึ้นใจ แทงตลอดดีด้วยทัญญู

๕) เป็นผู้ปรารภความเพียร ๒ เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรม เป็นผู้มิกำลัง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดทิ้งธุระ ในกุศลธรรมทั้งหลาย

๖) เป็นผู้มิสตี คือ ประกอบด้วยสติและปัญญาที่ยิ่ง จำได้ ระลึกได้อย่างแม่นยำถึงสิ่งที่ทำและคำที่พูดไว้เมื่อนานมาแล้ว

๗) เป็นผู้มิปัญญา คือ ประกอบด้วยปัญญาที่เห็นความเกิดและความดับ อันประเสริฐทำลายกิเลสให้ถึงความสิ้นสุดแห่งทุกข์โดยชอบ

๖. รูปฉาน ๔

พระอริยสาวกเป็นผู้ได้ฉาน ๔ อันเป็นธรรมอาศัยจิตอันยิ่ง เป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนาได้โดยไมยาก ได้โดยไม่ลำบาก เป็นอย่างไร คือ พระอริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ สังตจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฉานที่มีวิตก วิจาร ปีติ และสุข อันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจารสงบ ระวังไป บรรลุทุติยฉานมีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะปีติจางคลายไป มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฉานที่พระอริยะทั้งหลาย สรรเสริญว่า ‘ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข’ เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัส และโทมนัสดับไปก่อน บรรลุจตุตถฉานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขาอยู่ เจ้ามหานามะ พระอริยสาวกเป็นผู้ได้ฉาน ๔ ซึ่งเป็นธรรมอาศัยจิตอันยิ่ง เป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามความปรารถนาได้โดยไมยาก ได้โดยไม่ลำบาก เป็นอย่างนี้แล

สรุปความว่า ธาตุวิภังคสูตรได้แสดงการพิจารณาธรรมได้แก่ ธาตุ ๖ ผัสสสายตนะ ๖ มโนปวิจาร ๑๘ และอธิษฐานธรรม ๔ ซึ่งสามารถอธิบายการกำหนดรู้องค์ธรรมต่างๆ โดยรายละเอียดดังนี้ การพิจารณาธาตุ ในธาตุวิภังคสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธาตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาไว้ ๖ ประการ โดยพิจารณาในส่วนของธาตุ ๔ เบื้องต้นได้แก่ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ มีวิธีปฏิบัติปรากฏในธาตุมนสิการว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ตามที่ดำรงโดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่

๓.๔ สรุปท้ายบท

ธาตุวิภังคสูตร กล่าวถึงการพิจารณาธาตุ ๖ มีปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญญาณธาตุ ผัสสสายตนะ ๖ มีผัสสสายตนะคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ มโนปวิจาร ๑๘ มีการเกิดเวทนาอันเกิดจากผัสสสายตนะทั้ง ๖ ช่องทางอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ย่อมปรากฏเวทนา ๓

ประการ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันและอธิษฐานธรรม ๔ มีอธิษฐานธรรม คือ มีปัญญา สัจจะ จาคะ อุปสมะ ซึ่งในอรรถกถากล่าวถึงการพิจารณาธาตุอีกนัยหนึ่งว่า ผู้ปรารภจะทำการในมนสิการธาตุนี้แล้วเริ่มวิปัสสนาเพื่อบรรลุพระอรหัตตอันเป็นประโยชน์สูงสุด พึงชำระปาริสุทธิศีล ๔ ให้บริสุทธิ์ เพราะว่าการเจริญกรรมฐานย่อมสำเร็จแก่บุคคลผู้มีศีล ภิกษุผู้แรกเริ่มกรรมฐานเป็นผู้ใคร่เพื่อจะพ้นจากขราและมรณะพึงปรารภนาอุคคหโกศลโดยอาการ ๗ อย่าง ได้แก่โดยวาจา โดยใจ โดยสี โดยสัณฐาน โดยทิส โดยโอกาส โดยปริณท และพึงปรารภนามนสิการโกศลโดยอาการ ๑๐ อย่าง ได้แก่ โดยลำดับ โดยไม่เร็วเกินไป โดยไม่ช้าเกินไป โดยห้ามความฟุ้งซ่าน โดยก้าวล่วงบัญญัติ โดยละลำดับ โดยลักษณะ โดยสูตรทั้ง ๓ คือ อจิจิตตสูตร สติภาวสูตร โพฆังคโกศลสูตร

ธาตุวิภังคสูตรได้แสดงการพิจารณาธรรมได้แก่ ธาตุ ๖ ผัสสาตนะ ๖ มโนปวิจาร ๑๘ และอธิษฐานธรรม ๔ ซึ่งสามารถอธิบายการกำหนดรู้องค์ธรรมต่างๆ โดยรายละเอียด มีการพิจารณาธาตุ ในธาตุวิภังคสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธาตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาไว้ ๖ ประการ โดยพิจารณาในส่วนของธาตุ ๔ เบื้องต้นได้แก่ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ มีวิธีปฏิบัติปรากฏในธาตุมนสิการว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ตามที่ดำรงโดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่ ส่วนอากาศธาตุและวิญญาณธาตุนั้นปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกวิภังค์ ซึ่งได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิงคสูตร ผู้ศึกษาได้กำหนดวัตถุประสงค์ของการศึกษาไว้ ๒ ประการ คือ เพื่อศึกษาเนื้อหาหลักธรรมในธาตุวิงคสูตรและเพื่อศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิงคสูตร การศึกษาครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์วิเสส คัมภีร์ในพุทธศาสนาเถรวาทอื่นๆ และรายงานการวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องแล้วนำมาเรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยายเชิงพรรณนา โดยมีสรุปผลการศึกษาและข้อเสนอแนะดังนี้

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

การศึกษาเรื่องการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิงคสูตร เป็นการศึกษาพระสูตรที่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ เล่มที่ ๑๔ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพระสูตรนี้แก่ท่านปุกกุสาตี รูปแบบของพระสูตรเป็นบรรยายโวหารแบบถามเอง-ตอบเอง มีอุปมาอุปไมยประกอบ ซึ่งเนื้อความของพระสูตรพระพุทเจ้าทรงแสดงถึงหลักธรรมคือ ธาตุ ๖ ผัสสายตนะ ๖ มโนปวิจาร ๑๘ และอริชฌานธรรม ๔ กับการปฏิบัติต่อหลักธรรมดังกล่าวเพื่อถึงความสงบระงับอันยอดเยี่ยมคือพระนิพพานจากการศึกษาได้ทราบรายละเอียด ดังนี้

๔.๑.๑ เนื้อหาหลักธรรมในธาตุวิงคสูตร

ธาตุวิงคสูตร คือพระสูตรนี้มีการจำแนกเรื่องธาตุ คำว่าธาตุ หมายถึง ธาตุ ๖ พระพุทเจ้าทรงแสดงแก่ท่านปุกกุสาตีผู้ พระองค์ทรงแสดงอุทเทสว่าบุรุษผู้มีธาตุ ๖ มีผัสสายตนะ ๖ มีมโนปวิจาร ๑๘ มีอริชฌานธรรม ๔ บัณฑิตเรียกว่า มุนีผู้สงบ ซึ่งเมื่อจิตตั้งอาศัยอยู่แล้ว อาสวะคือมานะย่อมไม่เป็นไป เมื่ออาสวะคือ มานะไม่เป็นไป เรียกว่าเป็นมุนีคือผู้รู้ ผู้สงบระงับแล้ว ต่อจากนั้น พระองค์ทรงสอนให้ปฏิบัติในอริชฌานธรรม พระองค์ทรงแสดงแนวทางปฏิบัติธรรม คือ ให้ใช้อริชฌานธรรม ๔ ข้องกับธาตุ ๖ ผัสสายตนะ ๖ มโนปวิจาร ๑๘ เหล่านี้ ผู้ประกอบด้วยอริชฌานธรรมคือปัญญาอันยอดเยี่ยมนี้ เพราะว่าปัญญาอันประเสริฐ ยอดเยี่ยมนี้คือความรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นทุกข์ทั้งปวง

หลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาที่ทำให้คนเรามั่นคงในชีวิต อริชฌานธรรม คือธรรมที่ควรตั้งใจสำหรับบุคคลที่ต้องการความสำเร็จในชีวิต ต้องการหลุดพ้นจากอาสวะกิเลส เพราะอริชฌานธรรมเป็นธรรมที่อาศัยความเข้มแข็งของจิตใจ ทำให้ชีวิตมีความดีงาม มีความมั่นคง มีปัญญานำพาชีวิต ไม่ให้หลงเข้าไปสู่ทางแห่งความชั่ว มีสัจจะเป็นคุณธรรมที่จะนำพาตนเองให้ไปสู่เป้าหมาย

แห่งชีวิตที่ได้ตั้งเอาไว้ มีความเสียสละ ไม่เห็นแก่ตัว ไม่คิดเอาตัวเอาเปรียบคนอื่น และมีจิตที่เด็ดเดี่ยว มั่นคง ไม่ยอมแพ้ต่ออำนาจของกิเลสตัณหา

๔.๑.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิงคสูตร

ธาตุวิงคสูตร กล่าวถึงการพิจารณาธาตุ ๖ มีปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญญาณธาตุ ผัสสายนะ ๖ มีผัสสายนะคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ มโนปวิจาร ๑๘ มีการเกิดเวทนาอันเกิดจากผัสสายนะทั้ง ๖ ช่องทางอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ซึ่งมีความเชื่อมต่อกับ เวทนา ๓ ประการ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยความเป็นปัจจัย ซึ่งกันและกันและอธิฐานธรรม ๔ มีอธิฐานธรรม คือมีปัญญา สัจจะ จาคะ อุปสมะ ในอรรถกถา กล่าวถึงการพิจารณาธาตุอีกนัยหนึ่งว่า ผู้ปรารภจะทำการมโนมสิการธาตุนี้แล้วเริ่มวิปัสสนาเพื่อ บรรลุพระอรหัตต์อันเป็นประโยชน์สูงสุด พึงชำระปาริสุทธิศีล ๔ ให้บริสุทธิ์ก่อน เพราะการเจริญ กรรมฐานจะสำเร็จต่อเมื่อบุคคลนั้นเป็นผู้มีศีล ผู้แรกเริ่มกรรมฐานพึงปรารภนาอุคคโกศลโดยอาการ ๗ อย่าง ได้แก่โดยวาจา โดยใจ โดยสี โดยสณฺฐาน โดยทิส โดยโอกาส โดยปริเฉท และพึงปรารภนา มโนมสิการโกศลโดยอาการ ๑๐ อย่าง ได้แก่ โดยลำดับ โดยไม่เร็วเกินไป โดยไม่ช้าเกินไป โดยห้ามความ พุ้งซ่าน โดยก้าวล่วงบัญญัติ โดยละลำดับ โดยลักษณะ โดยสูตรทั้ง ๓ คือ อธิจิตตสูตร สติภาวสูตร โพชฌงค์โกศลสูตร

ธาตุวิงคสูตรได้แสดงการพิจารณาธรรมได้แก่ ธาตุ ๖ ผัสสายนะ ๖ มโนปวิจาร ๑๘ และอธิฐานธรรม ๔ สามารถอธิบายการกำหนดรู้องค์ธรรมต่างๆ โดยรายละเอียดคือการพิจารณา ธาตุ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธาตุในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาไว้ ๖ ประการ โดยพิจารณาในส่วน ของธาตุ ๔ เบื้องต้นได้แก่ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ มีวิธีปฏิบัติปรากฏในธาตุมโนมสิการว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ตามที่ดำรงโดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่ ส่วนอากาศธาตุและวิญญาณธาตุนั้นปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก วิงค์ ซึ่งได้กล่าวไว้แล้ว ข้างต้น และหมวดธรรมอื่นที่มีความสัมพันธ์โดยความเป็นปัจจัยแก่กันและกัน พร้อมทั้งแสดงผลของ การพิจารณาธาตุและหมวดธรรมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง อันได้แก่ การคลายความยินดีพอใจในธาตุ ๖ และ เวทนาอันเกิดจากธาตุ ๖ และ ผัสสายนะ ๖ มีความสงบระงับในอกุศลมูล ๓ คือ ราคะ โทสะ โมหะ กระทั่งพบสันติบทคือพระนิพพาน

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะในการนำผลการศึกษาไปใช้

จากการศึกษาพบว่า หลักธรรมในในธาตุวิงคสูตรนั้น เป็นหลักธรรมที่สามารถนำมา ประยุกต์ใช้ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาได้เป็นอย่างดี เพราะพระพุทธรองค์ทรงแสดงแนวทางปฏิบัติต่อ ธาตุ ๖ และหมวดธรรมอื่นที่เกี่ยวข้องได้แก่ ผัสสายนะ ๖ มโนปวิจาร ๑๘ และอธิฐานธรรม ๔ โดยแสดงความสัมพันธ์ของหมวดธรรมดังกล่าวและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่ถูกต้องเพื่อความ คลายกำหนดจากธาตุทั้ง ๖ เพื่อความไม่เพิลิดเพิลินในเวทนาทั้งปวงละความยินดียินร้ายในโลก เข้าถึง สันติบทคือพระนิพพาน ผู้ศึกษาจึงควรทำความเข้าใจเรื่องของธาตุ ๖ ที่กล่าวในธาตุวิงคสูตร

ทั้งในส่วนของพระสูตรและอรรถกถา เพื่อให้สามารถนำไปปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเพื่อให้เกิดประโยชน์
ถูกต้องตามนัยของธาตุวิภังคสูตรนี้

๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

หากมีการศึกษาในเรื่องการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในธาตุวิภังคสูตรในครั้งต่อไป ผู้วิจัยควร
ศึกษาประเด็นที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติมดังต่อไปนี้

๑. ศึกษาเปรียบเทียบการพิจารณาธาตุของท่านปุกกุสาดิกับพระราहुล
๒. ศึกษาความสัมพันธ์ของมโนปวิจาร ๑๘ กับหลักปฏิจจนูปบาทในการปฏิบัติวิปัสสนา

ภาวนา

บรรณานุกรม

๑ ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทยพร้อมอรรถกถาแปล ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร:

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) คัมภีร์:

พระพุทธโฆสเถระ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลและเรียบเรียงโดยสมเด็จพระพุทธาจารย์ อาจาสภ
มหาเถระ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๓.

พระมหาสมปอง มุทิโต. คัมภีร์อภิธานวรรณานา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินท์
ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. ฉบับมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

(๒) หนังสือทั่วไป:

ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). ลักษณะที่จิตตะแห่งปรมัตถธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร:
บริษัท รุ่งเรืองวิริยะพัฒนาโรงพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๙.

ชุดพิงส์ ไตรโลกา. ศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการพัฒนาพละ ๕ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท. กรุงเทพมหานคร:
มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

ธนิต อยู่โพธิ์. สถิติปฏิฐานสำหรับทุกคน. จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในเนื่องวันมรณภาพครบรอบ ๓ ปี
สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาสภมหาเถระ). มุลนิธิ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ, ๒๕๓๕.

ธรรมรักษา. พระไตรปิฎก ฉบับคลายทุกข์ (ฉบับปรับปรุง). กรุงเทพมหานคร: บริษัท รุ่งแสง
การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๖.

แนบ มหานิราชนน. การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน. ม.ป.ท.

บุญมี แท่นแก้ว. จริยศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๐.

ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโศติกะวิทยาลัย. วิปัสสนากรรมฐาน. กรุงเทพมหานคร มุลนิธิสัทธรรมโศติกะวิทยาลัย,
๒๕๓๙.

พระปณิตาภิวงศ์ (พระกัมมัญฐานนาจริยะ). รู้แจ้งในชาตินี้. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร:
บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒.

พระครูเกษมธรรมทัต. วิปัสสนาภูมิ. กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๘.

พระญาณธชเถร (แลตีสยาตอ). **อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี**. แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังค์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค จำกัด, ๒๕๕๒.

พระเทพสุวรรณโมลี (สะอึง สิรินนโท). **เสียงพระเสียงเพลง**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สามลดา, ๒๕๕๒.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ). **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์ พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๓.

_____ **วิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๓.

พระธรรมวิสุทธิมงคล (หลวงตามหาบัว ญาณสมปนโน). **ชาติสุดท้าย**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: ศาลาแดง, ๒๕๕๑.

พระธรรมสิงหบุราจารย์ (จรัญ จิตธมโม). **หลักประกันชีวิตทุกลมหายใจใช้เวลาให้เป็นประโยชน์**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ม.ป.ป.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส อินทปัญโญ). **พุทธโธลีย์ ยอดแห่งความสุข**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ พระพุทธศาสนาประกาศ, ม.ป.ป.

_____ **คู่มือดับทุกข์**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๓. ม.ป.ป.

_____ **คู่มือมนุษย์**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๐๑.

_____ **คู่มือมนุษย์ฉบับสมบูรณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๗.

พระปัญญาโร ภิกขุ. **หลักการปฏิบัติวิปัสสนาเบื้องต้น**. แปลและเรียบเรียงโดย ฉัตรนคร องค์สิงห์. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระพรหมมิ่งคลาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ). **๙๖ ปี ปุชนียบุคคลแห่งแผ่นดินไทย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ระฆังทอง, ม.ป.ป.

_____ **ธรรมครองชีวิต ธรรมะนำแสงสว่างสู่ชีวิตใหม่**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๐.

พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท). **การปล่อยวาง**. อุบลราชธานี: ประชามติออฟเซต, มปป.

_____ **โพธิญาณ**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ม.ป.ป.

พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี). **วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘.

พระวรศักดิ์ วรธมโม. **พุทธจริยธรรมเพื่อมนุษยชาติ (ฉบับสมบูรณ์)**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๐.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสัทธัมมโชติกะจัดพิมพ์. โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ม.ป.ป.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ). **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**. แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิวังค์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

_____ **มหาสติปัฏฐานสูตร**. แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิวังค์, กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓.

_____ **วิปัสสนาขุณี**. แปลโดย จำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๐.

_____ **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิวังค์. นนทบุรี: บริษัท ไทย ร่มเกล้า จำกัด, ๒๕๕๘.

พระอนุรุธะ และพระญาณธชะ. **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**. แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภังค์. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๔๖.

พีรพัฒน์ ศุภลักษณ์. **คัมภีร์ชีวิต: คิดอย่างพระพุทธเจ้าแล้วเราจะไม่ทุกข์**. นนทบุรี: บริษัทชบา พับลิชชิงเวิร์กส์ จำกัด, ๒๕๕๐.

มูลนิธิพระราชศรีทธา. **พระธรรมเทศนา กัณฑ์ที่ ๑๓ เรื่อง ความเสียสละ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ เลียงเชียง, ๒๕๓๗.

วศิน อินทสระ. **พระไตรปิฎก ฉบับที่ให้ง่ายแล้ว (ทีฆนิกายทั้งหมด มัชฌิมนิกายบางส่วน)**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๕๖.

วัดเมืองคง. **กำไรชีวิต**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด อภิสราการพิมพ์, ๒๕๔๗.

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน). **ความจริงที่ต้องเข้าใจ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ **๔๕ พรรษาของ พระพุทธเจ้า**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. นครปฐม: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ). **อริยวังสปฏิบัติ ปฎิบัติอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). **กระแสนธรรมเพื่อชีวิตและสังคม**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๐.

_____ **ธรรมบุญชีวิต ฉบับพจนานุกรมภาษาอังกฤษ**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๕๐.

_____ **ธรรมบุญชีวิต**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๐.

_____ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๔. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๖.

_____ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๙. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๖.

_____ **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๕.

_____ **มงคลยอดชีวิต ฉบับสมบูรณ์**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๖.

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). **ประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้**. กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา, ๒๕๓๖.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. **พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

สุภีร์ ทุมทอง. **สติปัญญา ๔**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ฟองทองเอนเตอร์ไพรส์ จำกัด, ๒๕๕๘.

สุรีย์ มีผลกิจ และวิเชียร มีผลกิจ. **พระพุทธกิจ ๔๕ พรรษา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓ กรุงเทพมหานคร: บริษัท คอมพิวเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๕.

_____ **พระสัมมาสัมพุทธเจ้า**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท คอมพิวเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๗.

สุวัฒน์ สุวฑฺฒโน (พิทักษ์วงษ์). **มนุษย์...เกิดมาทำไม? เล่ม ๑๗ ตอน ประวัติอัสติมหาสาวก ๘๐ รูป**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๕๗.

เสถียรพงษ์ วรรณปก. **นิทานมงคลธรรม**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๙.

_____ . **นิทานมงคลธรรม**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๙.

สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดนนทบุรี แห่งที่ ๑๐. **หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาเบื้องต้น**. นนทบุรี: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

สำลี รักสุทธี. **คมวาตะ**. กรุงเทพมหานคร: เรืองแสงการพิมพ์, ๒๕๔๘.

อิสระมณี. **คู่มือการปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์**. กรุงเทพมหานคร: ร้านเบทส์ ร้านเก๋ บางลำพู, ๒๕๓๕.

(๓) วิทยานิพนธ์:

ณัชชา ธารสนธยา. “ศึกษาขั้นตอนการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุพระนิพพาน ที่ปรากฏในคณกโมคคัลลานสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

พระชัชฎวীর อนุบาลโย (อนันตกลีน). “ศึกษาการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลในมหาราหุโลวาหสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

พระภุชวรินทร์ จิตปัญโญ (ดอกบัว). “ศึกษาเปรียบเทียบวิธีการเข้าถึงความจริงของพระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์: ศึกษากรณีปฏิจจสมุปบาท”. **วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

พระมหาญาณทัสสน์ ฉฬภิญโญ. “ศึกษาสภาวะรูปนามหมวดสัมปชัญญะในสติปัฏฐานสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระมหาทองคุณ ฉัตรปัญโญ (ขนันไทย). “การศึกษาเปรียบเทียบเรื่อง นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท มหายานนิกายโยคาวจรและวัดพระธรรมกาย”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

พระมหาเรืองเดช ถาวรธมโม (ศรีประสม). “มโนทัศน์ เรื่อง สัจจะในพุทธปรัชญาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

พระมหาอาทร มหามงฺคโล (ใหม่แก้ว). “การศึกษาธาตุ ๑๘ กัมกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมหาอานวย ฐานิสโร (เยาวนารถ). “ศึกษาอารมณ์ที่เป็นบัญญัติและปรมาตถ์ในธาตุกัมมัฏฐาน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมานะ จิตสีโล (ประพุดิธรรม). “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในพุทธคถาสุต”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระอนุชา ถาวรสุโข (ลับบัวงาม). “ศึกษาวิถีจิตในการรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ๖ ของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก
ธาตุวิภังคสูตร
พระไตรปิฎก ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐

สำนักหอสมุดพระพุทธโฆษาจารย์
มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ ในพระบรมราชูปถัมภ์
วิทยาเขตมาหิเสศมาพุทธโฆส นครปฐม

มหาจุฬาลงกรณ์

สุตตปิฎก มัชฌิมนิกาย

อุปริปณฺณาสกปาฬิ

ไทย - ภูเก็ต

มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัยเยน ปกาฬีตา

อนุสรณ์

พุทธวสุ ๒๕๐๐

๓๐๔

มธุมนิกาย อุปริปัญญาตถ

[๔. วิภังค-

[๓๔๑] คตฺว ภิกฺขเว ยฺวํ ชนปทนิรุตฺติยา ฯ อภินเวโส สมนฺวยาย ฯ
 อติธํโร, ตฺถกฺโข เอโส ฆมฺโม สฺวปฺปชาโต สฺวปฺปายาโส สฺวปฺปพาโห มิจฺฉาปฺปิปฺพา.
 คตฺวา เอโส ฆมฺโม สฺวโร. คตฺว ภิกฺขเว ยฺวํ ชนปทนิรุตฺติยา ฯ อภินเวโส
 สมนฺวยาย ฯ อติธํโร, ตฺถกฺโข เอโส ฆมฺโม สฺวปฺปชาโต สฺวปฺปายาโส สฺวปฺปพาโห
 สมนฺวปฺปิปฺพา. คตฺวา เอโส ฆมฺโม สฺวโร.

คตฺวาติท ภิกฺขเว สฺวโร ฆมฺมํ ชานิสฺสาม, สฺวโร ฆมฺมํ ฌตฺวา
 สฺวโรปฺปิปฺภํ ปฺปิปฺภสฺสิสฺสามาติ เหวณฺนํ โว ภิกฺขเว สฺวโรปฺปิปฺภํ. สฺวโร ๑ ปน ภิกฺขเว
 กุตฺตปฺปโต สฺวโรปฺปิปฺภํ ปฺปิปฺภโนติ.

อิทมฺโวจ ภควา. อคฺคตฺตนา เต ภิกฺขุ ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทฺนฺติ.

อฺวณฺนํวิภังคํ นิจฺจํ นวํ.

๑๐. ธาตุวิภังคสูตร

[๓๔๒] เหวณฺนํ สฺวโร— เขกํ สมนฺย ภควา มคฺเชสฺส จาริกญฺจมาโน เยน ราชคฺห์
 ตทวธฺริ, เยน ภคฺคโว กุมฺภการโร เทนฺปสฺสงฺกมฺมิ, อฺปสฺสงฺกมฺมิตฺวา ภคฺคํ กุมฺภการโร
 เขตทโวจ “สฺวโร เต ภคฺคโว อคฺคํ” วิหฺรณฺนํ นิจฺจํ เหวณฺนํ”ติ. น โข เม
 ภนฺเต คฺคํ, อคฺคํ เจตฺตํ ปพฺพชฺชิตํ ปจฺมํ วาสฺวปฺปโต โหติ, สฺวโร โส อญฺชานาติ,
 วิหฺรณฺนํ ภนฺเต ยถาสฺสโนติ.

เตน โข ปน สมนฺย ปุทฺกสฺสาติ นาม กุตฺตปฺปโต ภควนฺตํ อุตฺตมํ สฺวโร
 อคฺคํ อคฺคํ ปพฺพชฺชิตํ, สฺวโร คตฺวา กุมฺภการโร เหวณฺนํ ปจฺมํ วาสฺวปฺปโต
 โหติ. อคฺคํ โข ภควา เยนายสฺมา ปุทฺกสฺสาติ เทนฺปสฺสงฺกมฺมิ, อฺปสฺสงฺกมฺมิตฺวา อายสฺสโนติ

๑-๑ ส. อ. วิหฺรณฺนํ เหวณฺนํ, ๒. วิหฺรณฺนํ อเวณฺนํ. ๒ ส. ๒. กุมฺภการโร เหวณฺนํ.

วคค]

๑๐. ชาติวิภังค์ศุค

๓๐๕

ปุกกุสาคี เขตทโวจ “สเจ เต ภิกขุ อกรุ, วิหรามิ นิเวสเน เขมรคติน”^๑ติ. อรุณ^๒
 อาวุโส กุมภการนิเวสน์^๓, วิหรายสมา ยถาสุนติ.

อถ ไช ภควา กุมภการนิเวสน์ ปวิสสิคฺวา เขมมนต์ คินตฺถนถารกํ ปณฺณเปตฺวา
 นิสฺสํติ ปลตฺถกํ อารุชิตฺวา อรุณํ กายํ ปณฺณาย ปริมุขํ สคฺติ อปฺปญฺสเปตฺวา. อถ ไช
 ภควา พุทฺเท รคฺติ นิสฺสราย วตฺติมาเมสฺส. ยายสมาปํ ไช ปุกกุสาคี พุทฺเท รคฺติ
 นิสฺสราย วตฺติมาเมสฺส.

อถ ไช ภควโต เขตทโหสิ “ปาสาทิกํ นุ ไช อโย กุสฺสปฺโต อิริยติ, ยนฺนุนาหํ
 ปุจฺเจยฺย”^๔ติ. อถ ไช ภควา ยายสมาปํ ปุกกุสาคี เขตทโวจ “กิสฺสํ คฺวํ ภิกขุ
 อุตฺทิสฺสํ ปพฺพชฺชิต, โก วา เต สคฺถา, กสฺสํ วา คฺวํ ชมฺมํ โรเจสฺส”^๕ติ.

อตุลาวุโส สมฺโณ โคตโม สกฺยปฺโต สกฺยกุลฺลา ปพฺพชฺชิต, คํ ไช ปน
 ภวนฺตํ^๖ โคตมํ เอวํ กถฺยาโณ กิตฺติสฺสโท อพฺภุคฺคโต “อิติปิ โส ภควา อรหํ
 สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สคฺโค โลกวิทู อนุตฺตโร ปุริสทมฺมธาริ สคฺถา
 เทวมนุสฺसानํ พุทฺโธ ภควา”^๗ติ. ตาหํ ภควนฺตํ อุตฺทิสฺสํ ปพฺพชฺชิต, โส จ เม ภควา
 สคฺถา, กสฺสํ จาหํ ภควโต ชมฺมํ โรเจสฺส. กหํ ปน ภิกขุ เขตรหิ โส ภควา
 วิหริ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ? อตุลาวุโส อุตฺตเรสฺส ชนปเทสฺส สวคฺคิ นาม นกรํ,
 คคฺค โส ภควา เขตรหิ วิหริ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ. ทิฏฺฐปฺพุโ ปน เต ภิกขุ
 โส ภควา, ทิสฺวา จ ปน ชานเวยาสฺสตี? น ไช เม อาวุโส ทิฏฺฐปฺพุโ โส
 ภควา, ทิสฺวา จาหํ น ชานเวยนฺติ.

อถ ไช ภควโต เขตทโหสิ “มม ชฺวายํ กุสฺสปฺโต อุตฺทิสฺสํ ปพฺพชฺชิต,
 ยนฺนุนสฺสาหํ ชมฺมํ เทเจยฺย”^๘ติ. อถ ไช ภควา ยายสมาปํ ปุกกุสาคี อามนฺเตสฺส

๑. น. วิหเรญฺ อาเวสเน. ๒-๓. อรุณํ อาวุโส กุมภการนิเวสน์. ๓. จ.อิ. ภควนฺตํ.

๔. น. มมญฺจ.

[๑๕๐] กตมา ๑ ภิกขุ อาไปชาตุ? อาไปชาตุ ตียา อชฺฌมคฺคิกา, ตียา พาทิรา. กตมา ๑ ภิกขุ อชฺฌมคฺคิกา อาไปชาตุ? ยํ อชฺฌมคฺคํ ปจฺจคฺคํ อาไป อาไปคํ อปาทินนํ. เสยฺยถํ? ปีคํ เสนหํ ปุพฺโพ โทหิตํ เสโท อสฺสํ วสา เขโ

ถึงขณิกา สติกา มุคฺคํ, ยํ วา ปณณมบี กิณฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ ชาไป
 ชาไปคตํ อุปาทินฺนํ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขุ อชฺฌตฺติกา ชาไปราตุ. ยา เจว โห ปณ
 อชฺฌตฺติกา ชาไปราตุ, ยา จ พาหิรา ชาไปราตุ, ชาไปราตุเรเวธา. ตํ “เนตํ
 มม, เนโสหฺมสฺมิ, น เมโส อตฺตา”ติ เขวเมตํ ยถาภูตํ สํมุปฺปณฺณาย ทฏฺฐพฺพํ.
 เขวเมตํ ยถาภูตํ สํมุปฺปณฺณาย ทิสฺวา ชาไปราตุยา นิพฺพินฺนติ, ชาไปราตุยา จิตฺตํ
 วิราเชติ.

[๓๕๑] กตมา จ ภิกฺขุ เตโฆราตุ? เตโฆราตุ สฺยิยา อชฺฌตฺติกา, สฺยิยา พาหิรา.
 กตมา จ ภิกฺขุ อชฺฌตฺติกา เตโฆราตุ? ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ เตโห เตโหคตํ
 อุปาทินฺนํ. เสยฺยถํ? เยน จ สํนตฺตปฺปติ, เยน จ ชีวียติ, เยน จ ปรีทียุหติ, เยน
 จ อตฺตปฺปิตฺตชายิตฺตํ สํมมาปริณามํ คจฺจติ, ยํ วา ปณณมบี กิณฺจิ
 อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ เตโห เตโหคตํ อุปาทินฺนํ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขุ อชฺฌตฺติกา เตโฆราตุ.
 ยา เจว โห ปณ อชฺฌตฺติกา เตโฆราตุ, ยา พาหิรา เตโฆราตุ, เตโฆราตุเรเวธา.
 ตํ “เนตํ มม, เนโสหฺมสฺมิ, น เมโส อตฺตา”ติ เขวเมตํ ยถาภูตํ สํมุปฺปณฺณาย
 ทฏฺฐพฺพํ. เขวเมตํ ยถาภูตํ สํมุปฺปณฺณาย ทิสฺวา เตโฆราตุยา นิพฺพินฺนติ, เตโฆราตุยา
 จิตฺตํ วิราเชติ.

[๓๕๒] กตมา จ ภิกฺขุ วาโยราตุ? วาโยราตุ สฺยิยา อชฺฌตฺติกา, สฺยิยา พาหิรา.
 กตมา จ ภิกฺขุ อชฺฌตฺติกา วาโยราตุ? ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ
 อุปาทินฺนํ. เสยฺยถํ? อุตฺตจฺจมา วาตา, อโธจฺจมา วาตา, กุจฺจิสฺยา วาตา, โกฎฺจิสฺยา
 วาตา, อจฺจกมฺมจฺจกานฺตาริโน วาตา, อตฺตํโส ปตฺตํโส อิติ, ยํ วา ปณณมบี กิณฺจิ
 อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ อุปาทินฺนํ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขุ อชฺฌตฺติกา วาโยราตุ.
 ยา เจว โห ปณ อชฺฌตฺติกา วาโยราตุ, ยา จ พาหิรา วาโยราตุ, วาโยราตุเรเวธา.
 ตํ “เนตํ มม, เนโสหฺมสฺมิ, น เมโส อตฺตา”ติ เขวเมตํ ยถาภูตํ สํมุปฺปณฺณาย

๑. น. โกฎฺจิสฺยา.

วคฺค]

๑๐. ชาตุมภังคสูตร

๓๓๓

[๑๖๐] อถาปรํ อูปะเภฏาเยว อวตัสสัถิ ปริสุทฺธา ปริโยทาทา มุทุ ๑ กมฺมณฺเณ ๑ ปภัสสรํ ๑. เสยฺยถาปํ ภิက္ขุ ทกฺโข สฺวณฺณกาโร วา สฺวณฺณการณเดวาลํ วา อุกกํ พนฺธะเยยฺย, อุกกํ พนฺธิตฺวา อุกกามุขํ อวติมฺเปยฺย, อุกกามุขํ อวติมฺเปตฺวา สณฺหาเตน ชาตฺรูปํ คเหตฺวา อุกกามุขे ปกฺขิเปยฺย. ตเมเน กาทะเน กาลํ อภิธมฺเมยฺย, กาทะเน กาลํ อุตฺเทเน ปริปิเฬเสยฺย, กาทะเน กาลํ อชฺฌเปกฺเขยฺย. ตํ โหติ "ชาตฺรูปํ นีหํ นินฺนํคกถาวัน" มุทุ ๑ กมฺมณฺเณ ๑ ปภัสสรํ ยสฺสา ยสฺสาวัน ปิตฺตทณฺณิกิตฺยา อากกฺขติ, ยถิ ปวฺวฏฺฐิกายํ ยถิ กุณฺนทลายํ ยถิ คฺโถยฺยกายํ ยถิ สฺวณฺณมาลาย, ตณฺเณยสฺส อคฺคํ อานุโภติ. เอวเมว โห ภิက္ขุ อถาปรํ อูปะเภฏาเยว อวตัสสัถิ ปริสุทฺธา ปริโยทาทา มุทุ ๑ กมฺมณฺเณ ๑ ปภัสสรํ ๑.

[๑๖๑] โส เอวํ ปชานาติ "อิมญฺเญ อหํ อูปะเภฏํ เอวํ ปริสุทฺธํ เอวํ ปริโยทาทํ อากาธานญฺจายคณํ อูปัสสัหเรยฺย, ตทฺทณฺณมฺมณฺจ จิตฺตํ ภาเวยฺย, เอวเมว อยํ อูปะเภฏา ตณฺนิสฺสัถิ ตทฺปาทานา จิรํ ทัมมทฺธานํ ติฏฺฐะเยยฺย. อิมญฺเญ อหํ อูปะเภฏํ เอวํ ปริสุทฺธํ เอวํ ปริโยทาทํ วิญฺญานญฺจายคณํ อูปัสสัหเรยฺย, ตทฺทณฺณมฺมณฺจ จิตฺตํ ภาเวยฺย, เอวเมว อยํ อูปะเภฏา ตณฺนิสฺสัถิ ตทฺปาทานา จิรํ ทัมมทฺธานํ ติฏฺฐะเยยฺย. อิมญฺเญ อหํ อูปะเภฏํ เอวํ ปริสุทฺธํ เอวํ ปริโยทาทํ อากิณฺญจญฺจายคณํ อูปัสสัหเรยฺย, ตทฺทณฺณมฺมณฺจ จิตฺตํ ภาเวยฺย, เอวเมว อยํ อูปะเภฏา ตณฺนิสฺสัถิ ตทฺปาทานา จิรํ ทัมมทฺธานํ ติฏฺฐะเยยฺย. อิมญฺเญ อหํ อูปะเภฏํ เอวํ ปริสุทฺธํ เอวํ ปริโยทาทํ เวนสฺสณฺณานาสณฺณายคณํ อูปัสสัหเรยฺย, ตทฺทณฺณมฺมณฺจ จิตฺตํ ภาเวยฺย, เอวเมว อยํ อูปะเภฏา ตณฺนิสฺสัถิ ตทฺปาทานา จิรํ ทัมมทฺธานํ ติฏฺฐะเยยฺย"ติ.

[๑๖๒] โส เอวํ ปชานาติ "อิมญฺเญ อหํ อูปะเภฏํ เอวํ ปริสุทฺธํ เอวํ ปริโยทาทํ อากาธานญฺจายคณํ อูปัสสัหเรยฺย, ตทฺทณฺณมฺมณฺจ จิตฺตํ ภาเวยฺย, สฺงฺขตเมตํ. อิมญฺเญ

๑-๑ .สํ. ชาตฺรูปํ ๑. ๒. สุตฺตทณฺณํ ๑. ๓. นีหํ นินฺนํคกถาวัน, ๔. ชาตฺรูปํ สุตฺตทณฺณํ นีหํ นินฺนํคกถาวัน ๕. ๖. ปวฺวฏฺฐิกาย.

ຈາກນີ້

๓๐. ขาดความรู้คู่คุณธรรม

என ஆ என

นิพพานะ. เอวเมว ไซ ภิกขุ กายปริยัตติกं เวทนं เวทียมาโน กายปริยัตติกं เวทนं
 เวทียามัตติ ปชานาติ, ขีวัตปริยัตติกं เวทนं เวทียมาโน ขีวัตปริยัตติกं เวทนं เวทียามัตติ
 ปชานาติ. กายสุตฺถ ภกฺตา อุกฺกัขํ ขีวัตปริยาทาณา อีเชว สพุพเวทยิตานิ อภินนฺทิตานิ
 สัตถิภวิสฺสณฺสํคตํ ปชานาติ. ตสฺมา เอวํ สมนฺนาคโค ภิกขุ อิมินา ปรมเณ ปณฺณวาทิตฺวา
 สมนฺนาคโค โหติ. เอสํ หิ ภิกขุ ปรมา อริยา ปณฺณวาทิตวํ ยถา สพุพพุทฺธกฺขเย
 ฌานนํ.

[๒๖๖] ตตฺถ ตํ วิมุตติํ ตฺวเจ จิตฺตา อกุปฺปา โหติ. ตํ हि ภิกฺขุ มุตา ยํ
 โมตฺตมम्, ตํ ตฺวํ ยํ อโมตฺตมम् นิพฺพานํ. ตสฺมา เอวํ สมนฺนาโค ภิกฺขุ อิมินา
 ปรมเณ ตฺวจฺจาสฺมาเนน สมนฺนาโค โหติ. เอตํ हि ภิกฺขุ ปรมํ อริยตฺวํ, ยत्ถ
 อโมตฺตมम् นิพฺพานํ.

[๓๖๖] คตฺเตว ไช ปน ปุพฺเพ อภิตฺตโน อปฺปิ โหนติ สมฺมุตฺตา สมฺมาทินฺนา.
 คุยาตฺถ ปถินา โหนติ อฺจุฉินฺนมนฺตา ตาตาวตฺถกฺกา อนภาวจฺจกา อายตฺติ อนุปฺปาตธมฺมา.
 คตฺตฺวา เอวํ สมฺมุนาคโต ภิกฺขุ อมิตฺตา ปรมฺเณ จาคาเรฐฺจาเนน สมฺมุนาคโต โหติ.
 เอโส हि ภิกฺขุ ปรมฺโณ อริโย จาโค, ยถิทํ สทฺธพฺปปริปฺปวณฺตสฺสโค.

[๑๖๘] ศตเสว ไช ปน ปุพเพ อวิททสุโน อภิชฌมา โหติ ฉนฺโท สํวราโค,
 สุวาสถ ปทํโน โหติ อญฺญินนฺมฺโต คาสาวคฺคฺกโต อนภาวงฺกโต อายตํ อนุปฺปาทมฺโม.
 ศตเสว ไช ปน ปุพเพ อวิททสุโน อฆาโต โหติ พยาปาโท สฺมฺปโตโส, สุวาสถ
 ปทํโน โหติ อญฺญินนฺมฺโต คาสาวคฺคฺกโต อนภาวงฺกโต อายตํ อนุปฺปาทมฺโม.
 ศตเสว ไช ปน ปุพเพ อวิททสุโน อวิชฺชา โหติ สฺมฺโมโห สฺมฺปโมโห,^๒ สุวาสถ
 ปทํโน โหติ อญฺญินนฺมฺโต คาสาวคฺคฺกโต อนภาวงฺกโต อายตํ อนุปฺปาทมฺโม. ตสฺมา
 เอว สมนฺนาโค ภิกฺขุ อมฺิณา ปรเมน อปสฺมาธิจฺจําเนน สมนฺนาโค โหติ. เอโส ทิ

๓ ก. โมฆชนมฺ. ๒ อ. สมนปโทโส.

ภิกขุ ปรโม อริโย อุตฺตโม, ยทฺทํ รากโธสโมหามํ อุตฺตโม. “ปณฺณํ นปฺปมชฺชชฺชเยย, สจฺจมนุรทฺชชฺชเยย, จาคมนุพฺพชฺชเยย, สมนฺติเมว โส สิกฺขชฺชเยย”ติ อิติ ยนฺตํ อุตฺตํ, อิทเมตํ ปฏฺฐิจฺจ อุตฺตํ.

[๓๖๘] “ยตุถ จิตํ มณฺณยสฺสวา นปฺปวตฺตุนฺติ, มณฺณยสฺสเว โช ปน นปฺปวตฺตมาเน มุนิ สมนฺโตติ อจฺจตํ”ติ อิติ โช ปนํ อุตฺตํ, กิณฺณเจตํ ปฏฺฐิจฺจ อุตฺตํ. อสฺสํมิตฺติ ภิกขุ มณฺณยิตเมตํ, นาทมสฺสํมิตฺติ มณฺณยิตเมตํ, ภวีสฺสํมิตฺติ มณฺณยิตเมตํ, น ภวีสฺสํมิตฺติ มณฺณยิตเมตํ. รุปํ ภวีสฺสํมิตฺติ มณฺณยิตเมตํ, อรูปํ ภวีสฺสํมิตฺติ มณฺณยิตเมตํ, สณฺณยํ ภวีสฺสํมิตฺติ มณฺณยิตเมตํ, อสณฺณยํ ภวีสฺสํมิตฺติ มณฺณยิตเมตํ, เหนวสณฺณยํนํสณฺณยํ ภวีสฺสํมิตฺติ มณฺณยิตเมตํ. มณฺณยิตํ ภิกขุ โรโค มณฺณยิตํ คณฺโห มณฺณยิตํ สลฺลสฺสํ, สทฺทพฺพมณฺณยิตานํ-เสวอ ภิกขุ สมนฺติกกมา มุนิ สมนฺโตติ อจฺจตํ. มุนิ โช ปน ภิกขุ สมนฺโต น ชายติ น ชัยติ น มัยติ น กุปฺปติ นปฺปิเหติ. คมฺปียสฺส ภิกขุ นคฺคิ, เยน ชายเณ. อชายมาโน กิํ ชัยยิสฺสํมิตฺติ, อชัยยมาโน กิํ มัยยิสฺสํมิตฺติ, อมัยยมาโน กิํ กุปฺปียสฺสํมิตฺติ, อกุปฺปมาโน กิํ สลฺลสฺสํมิตฺติ. “ยตุถ จิตํ มณฺณยสฺสวา นปฺปวตฺตุนฺติ, มณฺณยสฺสเว โช ปน นปฺปวตฺตมาเน มุนิ สมนฺโตติ อจฺจตํ”ติ อิติ ยนฺตํ อุตฺตํ, อิทเมตํ ปฏฺฐิจฺจ อุตฺตํ. อิมํ โช เม คฺวํ ภิกขุ สจฺจชิตฺเตน ฉชาคฺคิภิกฺขุ ชารหิตฺติ.

[๓๖๙] อถ โช ชายสฺมา ปุทฺกสฺสาติ “สคฺคา กิร เม อนุปฺปคฺโค, สคฺโค กิร เม อนุปฺปคฺโค, สมนฺมสฺสํมุตฺตโร กิร เม อนุปฺปคฺโค”ติ อจฺจชายาธนา เอกํ จํวํ กคฺคา ภคฺวาโต ปาทะสฺสํ สิวธํ นปฺปคฺคา ภคฺวณฺตํ เอกทวอ “อจฺจโย มํ ภาเน อจฺจกมา ยถาพาสํ ยถามุพฺพํ ยถาอภุสฺสํ, โยทํ ภคฺวณฺตํ อจฺจโสวาทน สมนฺทาจริตพฺพํ อมณฺณยิตสฺสํ, คสฺสํ เม ภาเน ภคฺวา อจฺจยํ อจฺจยโต ปฏฺฐิคคฺคณฺหาตุ ชายตํ สจฺจวรายา”ติ.

คคฺช คฺวํ ภิกขุ อจฺจโย อจฺจกมา ยถาพาสํ ยถามุพฺพํ ยถาอภุสฺสํ, ยํ มํ คฺวํ อจฺจโสวาทน สมนฺทาจริตพฺพํ อมณฺณยิตสฺสํ, ยโต จ โช คฺวํ ภิกขุ อจฺจยํ อจฺจยโต

ภาคผนวก ข
ธาตุวิภังคสูตร
พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก

พิมพ์เฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภูมิพลอดุลยเดชมหาราช
เนื่องในมหามงคลสมัยฉลองสิริราชสมบัติ ๕๐ ปี
๙ มิถุนายน ๒๕๓๙

วรรค]

๑๐. ธาตุวิภังคสูตร

๔๐๑

ภิกษุทั้งหลาย เพราะฉะนั้น เธอทั้งหลายพึงศึกษาในอรรถวิภังคนี้เป็นอย่างดีว่า ‘เราทั้งหลาย รู้ธรรมที่มีกิเลส และรู้ธรรมที่ไม่มีกิเลสแล้ว จักปฏิบัติตามข้อปฏิบัติเพื่อไม่มีกิเลส’ กุลบุตรผู้มีนามว่าสุภูติ ได้ปฏิบัติตามข้อปฏิบัติเพื่อไม่มีกิเลสแล้ว”

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสภาษิตนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นมีใจยินดีต่างชื่นชมพระภาษิตของพระผู้มีพระภาค ดังนี้แล

อรรถวิภังคสูตรที่ ๙ จบ

๑๐. ธาตุวิภังคสูตร

ว่าด้วยการจำแนกธาตุ

[๓๔๒] ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นมคธ ถึงกรุงราชคฤห์แล้ว เสด็จเข้าไปหานายช่างหม้อชื่อภคคะถึงที่อยู่ แล้วได้ตรัสว่า “ภคคะ ถ้าท่านไม่หนักใจ เราขอพักในศาลาสักคืนหนึ่ง”

นายภคคะกราบทูลว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมไม่หนักใจเลย แต่ในศาลานี้ มีบรรพชิตเข้าไปพักอยู่ก่อนแล้ว ถ้าบรรพชิตรูปนั้นอนุญาต ก็ขอเชิญท่านพักตามสบายเถิด”

ก็สมัยนั้นแล กุลบุตรชื่อปุกกุสาติ ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตด้วยศรัทธา อุทิศเฉพาะพระผู้มีพระภาค ปุกกุสาติกุลบุตรนั้น เข้าไปพักอยู่ในศาลาของนายช่างหม้อนั้นก่อนแล้ว ครั้นนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปหาท่านปุกกุสาติถึงที่อยู่แล้ว ได้ตรัสว่า “ภิกษุ ถ้าเธอไม่หนักใจ เราขอพักในศาลาสักคืนหนึ่ง”

ท่านปุกกุสาติตอบว่า “ท่านผู้มีอายุ ศาลาของนายช่างหม้อกว้างขวาง เชิญท่านพักตามสบายเถิด”

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปยังศาลาของนายช่างหม้อ ทรงลาดส้นถัดหญ้า ณ ส่วนข้างหนึ่ง แล้วประทับนั่งขัดสมาธิ ตั้งพระวรกายตรง ดำรงพระสติไว้เฉพาะหน้า พระองค์ประทับนั่งจนล่วงเลยราตรีไปมาก แม้ท่านปุกกุสาติก็นั่งจนล่วงเลยราตรีไปมากเหมือนกัน

๔๐๒ พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ [๔. วิภังค

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงดำริว่า “กุลบุตรนี้ประพฤติน่าเลื่อมใสหนอ ทางที่ดี เราควรจะถามดู” จึงตรัสถามท่านปุกกุสาติว่า “ภิกษุ ท่านบวชอุทิศใคร ใครเป็นศาสดาของท่าน หรือท่านชอบใจธรรมของใคร”

ท่านปุกกุสาติตอบว่า “ท่านผู้มีอายุ มีพระสมณโคดมผู้ศากยบุตร เสด็จออกจากศากยราชตระกูลทรงผนวชแล้ว ก็พระสมณโคดมผู้เจริญพระองค์นั้น มีพระกิตติศัพท์อันงามขจรไปอย่างนี้ว่า ‘แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธรเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค’ ข้าพเจ้าบวช อุทิศพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นศาสดาของ ข้าพเจ้า และข้าพเจ้าชอบใจธรรมของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น”

“ภิกษุ ก็บัดนี้ พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นประทับ อยู่ ณ ที่ไหน”

“ท่านผู้มีอายุ บัดนี้พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ประทับอยู่ที่กรุงสาวัตถี ในอุตตรชนบท”

“ก็ท่านเคยเห็นพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นหรือ และท่านเห็นแล้วจะรู้จักหรือ”

“ท่านผู้มีอายุ ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเลย และเห็น แล้วก็ไม่รู้จัก”

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงดำริว่า “กุลบุตรนี้บวชอุทิศเรา ทางที่ดี เรา พึงแสดงธรรมแก่เขา” ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคได้รับสั่งเรียกท่านปุกกุสาติมา ตรัสว่า “ภิกษุ เราจักแสดงธรรมแก่เธอ เธอจงฟังธรรมนั้น จงใส่ใจให้ดี เรา จักกล่าว”

ท่านปุกกุสาติทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสเรื่องนีว่

วรรค]

๑๐. ธาตุวิภังค์สูตร

๕๐๓

[๓๔๓] “ภิกษุ บุรุษนี้มีธาตุ ๖^๑ มีผัสสสายตนะ(แดนเกิดแห่งผัสสะ) ๖ มีมโนปวิจาร(ความนึกหน่วงทางใจ) ๑๘ มีอธิฐานธรรม(ธรรมที่ควรตั้งไว้ในใจ) ๔ เมื่อความกำหนดหมาย ชิมซาบไม่ถึงบุรุษผู้คงอยู่ในอธิฐานธรรม บัณฑิตจึงเรียกบุรุษนั้นว่า ‘มุนีผู้สงบแล้ว’ บุรุษไม่พึงประมาทปัญญา^๒ พึงตามรักษาสัจจะ^๓ พึงเพิ่มพูนจาคะ^๔ พึงศึกษาแต่ทางสงบเท่านั้น’ นี่เป็นอุทเทสแห่งธาตุวิภังค์ ๖ ประการ

[๓๔๔] เรากล่าวคำนี้ไว้ว่า ‘ภิกษุ บุรุษนี้มีธาตุ ๖ ประการ’ เพราะอาศัยเหตุอะไร เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น

ภิกษุ ธาตุ ๖ ประการ นี้ คือ

๑. ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน)	๒. อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ)
๓. เตโชธาตุ (ธาตุไฟ)	๔. วาโยธาตุ (ธาตุลม)
๕. อากาสธาตุ (ธาตุคืออากาศ)	๖. วิญญานธาตุ (ธาตุคือวิญญาน)

คำที่เรากล่าวไว้ว่า ‘ภิกษุ บุรุษนี้มีธาตุ ๖ ประการ’ นั้น เพราะอาศัยเหตุนี้ เราจึงกล่าวไว้

[๓๔๕] เรากล่าวคำนี้ไว้ว่า ‘ภิกษุ บุรุษนี้มีผัสสสายตนะ ๖ ประการ’ เพราะอาศัยเหตุอะไร เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น คือ

^๑ ธาตุ ๖ ในที่นี้หมายถึงข้อปฏิบัติเป็นส่วนเบื้องต้นของกุลบุตรมี ๖ ประการ คือ (๑) ความสำรวมในศีล (๒) ความคุ้มครองทวารในอินทรีย์ ๖ (๓) ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ (๔) การประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งธรรมเป็นเครื่องเตือนอย่างต่อเนื่อง (๕) สัทธรรม ๗ (๖) รูปฌาน ๔ (ม.อ.อ. ๓/๓๔๓/๒๑๒)

^๒ ไม่พึงประมาทปัญญา ในที่นี้หมายถึงไม่พึงประมาทปัญญาในสมาธิและวิปัสสนา เพื่อแทงตลอดปัญญาในอรหัตตผล (ม.อ.อ. ๓/๓๔๓/๒๑๓)

^๓ พึงตามรักษาสัจจะ ในที่นี้หมายถึงรักษาสัจจะมาแต่ต้น เพื่อกระทำปรมัตถสัจจะให้แจ้งคือนิพพาน (ม.อ.อ. ๓/๓๔๓/๒๑๓)

^๔ พึงเพิ่มพูนจาคะ หมายถึงเพิ่มพูนการสละกิเลส(อย่างหยาบ)มาแต่ต้น เพื่อทำการสละกิเลสทั้งหมดด้วยอรหัตตมรรค (ม.อ.อ. ๓/๓๔๓/๒๑๓)

๔๐๔ พระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิคาย อุปริปันณาสก [๔. วิภังค

๑. ผัสสสายตนะคือจักขุ	๒. ผัสสสายตนะคือโสตตะ
๓. ผัสสสายตนะคือฆานะ	๔. ผัสสสายตนะคือชีวหา
๕. ผัสสสายตนะคือกาย	๖. ผัสสสายตนะคือมโน

คำที่เรากล่าวไว้ว่า ‘ภิกษุ บุรุษนี้มีผัสสสายตนะ ๖ ประการ’ นั้น เพราะอาศัยเหตุนี้ เราจึงกล่าวไว้

[๓๔๖] เรากล่าวคำนี้ไว้ว่า ‘ภิกษุ บุรุษนี้มีมโนปวิจาร ๑๘’ เพราะอาศัยเหตุอะไร เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น

คือ บุคคลเห็นรูปทางตาแล้ว ย่อมนึกหน่วงรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส ย่อมนึกหน่วงรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส ย่อมนึกหน่วงรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา

ฟังเสียงทางหูแล้ว ...

ดมกลิ่นทางจมูกแล้ว ...

ลิ้มรสทางลิ้นแล้ว ...

ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกายแล้ว ...

รู้แจ้งธรรมารมณทางใจแล้ว ย่อมนึกหน่วงธรรมารมณอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส ย่อมนึกหน่วงธรรมารมณอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส ย่อมนึกหน่วงธรรมารมณอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา

ความนึกหน่วงโสมนัส ๖ ความนึกหน่วงโทมนัส ๖ ความนึกหน่วงอุเบกขา ๖ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

คำที่เรากล่าวไว้ว่า ‘ภิกษุ บุรุษนี้มีมโนปวิจาร ๑๘’ นั้น เพราะอาศัยเหตุนี้ เราจึงกล่าวไว้

[๓๔๗] เรากล่าวคำนี้ไว้ว่า ‘ภิกษุ บุรุษนี้มีอธิฐานธรรม ๔ ประการ’ เพราะอาศัยเหตุอะไร เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น

คือ

๑. อธิฐานธรรมคือปัญญา	๒. อธิฐานธรรมคือสังขะ
๓. อธิฐานธรรมคือจาคะ	๔. อธิฐานธรรมคืออุปสมะ

วรรค]

๑๐. ธาตุวิภังคสูตร

๔๐๕

คำที่เรากล่าวไว้ว่า ‘ภิกษุ บุรุษนี้มีอธิษฐานธรรม ๔ ประการ’ นั้น เพราะอาศัยเหตุนี้ เราจึงกล่าวไว้

ธาตุ ๖ ประการ

[๓๔๘] เรากล่าวคำนี้ไว้ว่า ‘บุรุษไม่พึงประมาทปัญญา พึงตามรักษาสัจจะ พึงเพิ่มพูนจาคะ พึงศึกษาแต่ทางสงบเท่านั้น’ เพราะอาศัยเหตุอะไร เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น

บุรุษไม่พึงประมาทปัญญา เป็นอย่างไร

คือ ธาตุ ๖ ประการนี้ ได้แก่

๑. ปฐวีธาตุ	๒. อาโปธาตุ
๓. เตโชธาตุ	๔. วาโยธาตุ
๕. อากาสธาตุ	๖. วิญญานธาตุ

[๓๔๙] **ปฐวีธาตุ เป็นอย่างไร**

คือ ปฐวีธาตุภายในก็มี ปฐวีธาตุภายนอกก็มี

ปฐวีธาตุภายใน เป็นอย่างไร

คือ อุปาทินนกรูป^๑ ภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของแน่นแข็ง เป็นของหยาบ ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ดับ พังผืด ม้าม ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า หรือ อุปาทินนกรูปภายในอื่นใดที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของแน่นแข็ง เป็นของหยาบ

นี้เรียกว่าปฐวีธาตุภายใน

^๑ อุปาทินนกรูป หมายถึงรูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน คำนี้เป็นชื่อของรูปที่ดำรงอยู่ภายในสรีระ ที่ยึดถือ จำต้อง ลูบคลำได้ เช่น ผม ขน ฯลฯ อาหารใหม่ อาหารเก่า คำนี้กำหนดจำแนกหมายเอาปฐวีธาตุภายใน แต่สำหรับอาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ก็มีนัยเช่นเดียวกัน พึงทราบความพิสดารในคัมภีร์วิสุทธิ มรรค (ม.ม.อ. ๒/๓๐๒/๑๓๐)

๔๐๖

พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก [๔. วิภังค

ปฐวีธาตุภายใน และปฐวีธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นปฐวีธาตุนั่นเอง บัณฑิตควรเห็นปฐวีธาตุนั้น ตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา’ ครั้นเห็นปฐวีธาตุนั้นตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในปฐวีธาตุ และทำจิตให้คลายกำหนดจากปฐวีธาตุ

[๓๕๐] **อาโปธาตุ** เป็นอย่างไร

คือ อาโปธาตุภายในก็มี อาโปธาตุภายนอกก็มี

อาโปธาตุภายใน เป็นอย่างไร

คือ อุปาทินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ น้ำตา มันข้น เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ

นี้เรียกว่าอาโปธาตุภายใน

อาโปธาตุภายในและอาโปธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นอาโปธาตุนั่นเอง บัณฑิตพึงเห็นอาโปธาตุนั้นตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา’ ครั้นเห็นอาโปธาตุนั้นตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในอาโปธาตุ และทำจิตให้คลายกำหนดจากอาโปธาตุ

[๓๕๑] **เตโชธาตุ** เป็นอย่างไร

คือ เตโชธาตุภายในก็มี เตโชธาตุภายนอกก็มี

เตโชธาตุภายใน เป็นอย่างไร

คือ อุปาทินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเราร้อน มีความเราร้อน ได้แก่ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้อบอุ่น ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกาย

วรรค]

๑๐. ธาตุวิภังคสูตร

๔๐๓

ให้ทรุดโทรม ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้เราร้อน ธรรมชาติที่เป็นเครื่อง
ย่อยสิ่งที่กินแล้ว ต้มแล้ว เคี้ยวแล้ว และลิ้มรสแล้ว หรืออุปาทินนกรูปร่างในอื่นใด
ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเราร้อน มีความเราร้อน

นี้เรียกว่าเตโชธาตุภายใน

เตโชธาตุภายในและเตโชธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นเตโชธาตุนั่นเอง บัณฑิตพึง
เห็นเตโชธาตุนั้นตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา
เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตตาของเรา’ ครั้นเห็นเตโชธาตุนั้นตามความเป็นจริง ด้วย
ปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในเตโชธาตุ และทำจิตให้คลายกำหนด
จากเตโชธาตุ

[๓๕๒] วาโยธาตุ เป็นอย่างไร

คือ วาโยธาตุภายในก็มี วาโยธาตุภายนอกก็มี

วาโยธาตุภายใน เป็นอย่างไร

คือ อุปาทินนกรูปร่างที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความ
พัดไปมา ได้แก่ ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้
ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก หรืออุปาทินนกรู
ปร่างในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา

นี้เรียกว่าวาโยธาตุภายใน

วาโยธาตุภายในและวาโยธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นวาโยธาตุนั่นเอง บัณฑิตพึง
เห็นวาโยธาตุนั้นตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา
เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตตาของเรา’ ครั้นเห็นวาโยธาตุนั้นตามความเป็นจริง
ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในวาโยธาตุ และทำจิตให้คลาย
กำหนดจากวาโยธาตุ^๑

^๑ ดูเทียบ ม.ม. (แปล) ๑๒/๓๐๒-๓๐๕/๓๓๐-๓๓๖

๔๐๘

พระสูตรตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก

[๔. วิภังค

[๓๕๓] อากาศธาตุ เป็นอย่างไร

คือ อากาศธาตุภายในก็มี อากาศธาตุภายนอกก็มี

อากาศธาตุภายใน เป็นอย่างไร

คือ อุปาทินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นสภาวะว่างเปล่า มีความว่างเปล่า ได้แก่ ช่องหู ช่องจมูก ช่องปาก ช่องสำหรับกลืนของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้มรส ช่องที่พักอยู่แห่งของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้ม และช่องสำหรับของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้ม ไหลลงเบื้องต่ำ หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใดที่เป็นของเฉพาะตน เป็นสภาวะว่างเปล่า มีความว่างเปล่า

นี่เรียกว่าอากาศธาตุภายใน^๑

อากาศธาตุภายในและอากาศธาตุภายนอกนี้ ก็เป็นอากาศธาตุนั่นเอง บัณฑิตพึงเห็นอากาศธาตุนั้นตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อดีตตาของเรา’ ครั้นเห็นอากาศธาตุนั้นตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้แล้ว ย่อมเบื่อหน่ายในอากาศธาตุ และทำจิตให้คลายความกำหนัดจากอากาศธาตุ

[๓๕๔] ที่นั่น วิญญาณอันบริสุทธิ์ผุดผ่อง เหลืออยู่ บุคคลย่อมรู้เรื่องอะไร ๆ ได้ด้วยวิญญาณนั้น คือรู้ว่า ‘สุข’ บ้าง รู้ว่า ‘ทุกข์’ บ้าง รู้ว่า ‘อทุกขมสุข’ บ้าง เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา สุขเวทนาจึงเกิด บุคคลนั้นเมื่อเสวยสุขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่า ‘เราเสวยสุขเวทนาอยู่’ รู้ชัดว่า ‘เพราะผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนานั้นนั่นแลดับ สุขเวทนาที่เกิดเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา ที่เสวยอยู่อันเกิดจากผัสสะนั้นก็ดับคือสงบไป’

[๓๕๕] เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา ทุกขเวทนาจึงเกิด บุคคลนั้นเมื่อเสวยทุกขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่า ‘เราเสวยทุกขเวทนาอยู่’ รู้ชัดว่า ‘เพราะผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนานั้นนั่นแลดับ ทุกขเวทนาที่เกิดเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา ที่เสวยอยู่อันเกิดจากผัสสะนั้นก็ดับคือสงบไป’

^๑ ดูเทียบ อภ.วิ.(แปล) ๓๕/๑๗๒-๑๗๗/๑๓๔-๑๓๘

วรรค]

๑๐. ธาตุวิภังคสูตร

๔๐๕

[๓๕๖] เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา จึงเกิด บุคคลนั้นเมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่า ‘เราเสวยอทุกขม-
สุขเวทนาอยู่’ รู้ชัดว่า ‘เพราะผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนานั้นนั่นแลดับ
อทุกขมสุขเวทนาที่เกิดเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา ที่เสวย
อยู่อันเกิดจากผัสสะนั้นก็ดับคือสงบไป’

[๓๕๗] ภิกษุ เปรียบเหมือนไม้ ๒ อัน เสียดสีกัน จึงเกิดความร้อน ไฟลุกขึ้น
เพราะแยกไม้ทั้งสองนั้นออกจากกัน ความร้อนที่เกิดจากการเสียดสีนั้นจึงดับ
ระงับไป แม้ฉันทใด บุคคลก็ฉันทนั้นเหมือนกัน เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่ง
สุขเวทนา สุขเวทนาจึงเกิด บุคคลนั้นเมื่อเสวยสุขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่า ‘เราเสวย
สุขเวทนาอยู่’ รู้ชัดว่า ‘เพราะผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนานั้นนั่นแลดับ สุขเวทนา
ที่เกิดเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา ที่เสวยอยู่อันเกิดจากผัสสะนั้น
ก็ดับคือสงบไป’

[๓๕๘] เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา ทุกขเวทนาจึงเกิด
บุคคลนั้นเมื่อเสวยทุกขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่า ‘เราเสวยทุกขเวทนาอยู่’ รู้ชัดว่า
‘เพราะผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนานั้นนั่นแลดับ ทุกขเวทนาที่เกิดเพราะอาศัย
ผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา ที่เสวยอยู่อันเกิดจากผัสสะนั้นก็ดับคือสงบไป’

[๓๕๙] เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งอทุกขมสุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนาจึง
เกิด บุคคลนั้นเมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่า ‘เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา
อยู่’ รู้ชัดว่า ‘เพราะผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนานั้นนั่นแลดับ อทุกขม-
สุขเวทนาที่เกิดเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา ที่เสวยอยู่อัน
เกิดจากผัสสะนั้นก็ดับคือสงบไป’^๑

[๓๖๐] ที่นั่น อุเบกขาอันบริสุทธิ์ผุดผ่อง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน และ
ผ่องใส เหลืออยู่ เปรียบเหมือนช่างทองหรือลูกมือของช่างทองผู้ชำนาญ ตระเตรียม
เข้าแล้วสูมปากเข้า เอาคีมคีบทองใส่ลงในปากเข้า แล้วสูบลมตามสมควรแก่เวลา

^๑ ดูเทียบ ส.สพ. (แปล) ๑๘/๒๕๔/๒๔๒-๒๔๓

๔๑๐

พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ [๔. วิภังค

เอาน้ำประพรมตามสมควรแก่เวลา เพ่งดูตามสมควรแก่เวลา ทองนั้นเป็นทองที่ ถูกไล่ซีเซม่าหมดแล้ว จึงเป็นทองอ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ผุดผ่อง และ ช่างทองหรือลูกมือของช่างทองมุ่งหมายจะทำเครื่องประดับชนิดใด ๆ คือ แผ่นทอง ต่างหู สร้อยคอ หรือมาลัยทอง ทองนั้นย่อมอำนวยความสะดวกให้เขาได้ แม้ฉันใด^๑ อุเบกขาอื่นก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นอุเบกขาบริสุทธิผุดผ่อง อ่อน เหมาะแก่ การใช้งาน และผ่องใสเหลืออยู่

[๓๖๑] บุคคลนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘ถ้าเราน้อมอุเบกขาอันบริสุทธิผุดผ่องอย่างนี้ เข้าไปสู่อาภาสานุญายตนฌาน และอบรมจิตให้มีธรรมสมควร^๒ แก่ธรรมนั้น’ เมื่อ เป็นเช่นนั้น อุเบกขาของเรานี้ก็จะเป็นอุเบกขาที่อาศัยอาภาสานุญายตนฌานนั้น ยึดอาภาสานุญายตนฌานนั้น คงอยู่ตลอดกาลนาน

ถ้าเราน้อมอุเบกขาอันบริสุทธิผุดผ่องอย่างนี้ เข้าไปสู่วิญญาณญายตนฌาน และอบรมจิตให้มีธรรมสมควรแก่ฌานนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น อุเบกขาของเรา ก็จะเป็นอุเบกขาที่อาศัยวิญญาณญายตนฌานนั้น ยึดวิญญาณญายตนฌานนั้น คงอยู่ตลอดกาลนาน

ถ้าเราน้อมอุเบกขาอันบริสุทธิผุดผ่องอย่างนี้ เข้าไปสู่อาภิกขุญายตนฌาน และอบรมจิตให้มีธรรมสมควรแก่ฌานนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น อุเบกขาของเรา ก็จะเป็นอุเบกขาที่อาศัยอาภิกขุญายตนฌานนั้น ยึดอาภิกขุญายตนฌานนั้น คงอยู่ตลอดกาลนาน

ถ้าเราน้อมอุเบกขาอันบริสุทธิผุดผ่องอย่างนี้ เข้าไปสู่เนวสัญญานาสัญญายตน ฌาน และอบรมจิตให้มีธรรมสมควรแก่ฌานนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น อุเบกขาของเรา ก็จะเป็นอุเบกขาที่อาศัยเนวสัญญานาสัญญายตนฌานนั้น ยึดเนวสัญญา- นาสัญญายตนฌานนั้น คงอยู่ตลอดกาลนาน

^๑ ดูเทียบ อัง.ติก.(แปล) ๒๐/๑๐๓/๓๔๕-๓๔๖

^๒ ธรรมสมควร ในที่นี้หมายถึงรูปาวจรฌานฝ่ายกุศล (ม.อ.อ. ๗/๓๖๑/๒๑๖)

^๓ ธรรมนั้น ในที่นี้หมายถึงรูปาวจรฌานฝ่ายวิบาก (ม.อ.อ. ๗/๓๖๑/๒๑๖)

วรรค]

๑๐. ธาตุวิภังคสูตร

๔๑๑

[๓๖๒] ภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘ถ้าเราน้อมอุเบกขาอันบริสุทธิ์ผุดผ่องอย่างนี้ เข้าไปสู่อากาศอันญายตนฉาน และอบรมจิตให้มีธรรมสมควรแก่ฉานนั้น จิตนี้ก็เป็นจิตที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแล้ว’

ถ้าเราน้อมอุเบกขาอันบริสุทธิ์ผุดผ่องอย่างนี้ เข้าไปสู่วิญญาณญายตนฉาน และอบรมจิตให้มีธรรมสมควรแก่ฉานนั้น จิตนี้ก็เป็นจิตที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแล้ว

ถ้าเราน้อมอุเบกขาอันบริสุทธิ์ผุดผ่องอย่างนี้ เข้าไปสู่อกิณัญญายตนฉาน และอบรมจิตให้มีธรรมสมควรแก่ฉานนั้น จิตนี้ก็เป็นจิตที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแล้ว

ถ้าเราน้อมอุเบกขาอันบริสุทธิ์ผุดผ่องอย่างนี้ เข้าไปสู่เนวสัญญานาสัญญายตนฉาน และอบรมจิตให้มีธรรมสมควรแก่ฉานนั้น จิตนี้ก็เป็นจิตที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแล้ว

ภิกษุนั้นจะไม่ปรุงแต่ง จะไม่คิดถึงความเจริญหรือความเสื่อมเลย เธอเมื่อไม่ปรุงแต่ง ไม่คิดถึง ย่อมไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลก เมื่อไม่ยึดมั่น ย่อมไม่หวาดหวั่น เมื่อไม่หวาดหวั่น ย่อมดับกิเลสได้เฉพาะตนเท่านั้น รู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’

[๓๖๓] ถ้าภิกษุนั้นเสวยสุขเวทนา จึงรู้ชัดว่า ‘สุขเวทนานั้นไม่เที่ยง’ รู้ชัดว่า ‘ไม่น่าหมกมุ่น’ รู้ชัดว่า ‘ไม่น่าเพลิดเพลิน’^๑

ถ้าเธอเสวยทุกขเวทนา จึงรู้ชัดว่า ‘ทุกขเวทนานั้นไม่เที่ยง’ รู้ชัดว่า ‘ไม่น่าหมกมุ่น’ รู้ชัดว่า ‘ไม่น่าเพลิดเพลิน’

ถ้าเธอเสวยอทุกขมสุขเวทนา จึงรู้ชัดว่า ‘อทุกขมสุขเวทนานั้นไม่เที่ยง’ รู้ชัดว่า ‘ไม่น่าหมกมุ่น’ รู้ชัดว่า ‘ไม่น่าเพลิดเพลิน’

[๓๖๔] ถ้าเธอเสวยสุขเวทนา จึงเป็นผู้ปราศจาก(กิเลส) เสวยสุขเวทนานั้น

ถ้าเธอเสวยทุกขเวทนา จึงเป็นผู้ปราศจาก(กิเลส) เสวยทุกขเวทนานั้น

^๑ ไม่น่าเพลิดเพลิน หมายถึงรู้ชัดว่า ‘ไม่ควรเพลิดเพลินด้วยอำนาจตณฺหาและภิชฺฐิ’ (ม.อ.อ. ๓/๓๖๓/๒๑๔)

๔๑๒

พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก

[๕. วิภังค

ถ้าเธอเสวยอทุกขมสุขเวทนา จึงเป็นผู้ปราศจาก(กิเลส)เสวยอทุกขมสุขเวทนา นั้น เธอเมื่อเสวยเวทนามีกายเป็นที่สุด จึงรู้ชัดว่า ‘เราเสวยเวทนามีกายเป็นที่สุด’ เมื่อเสวยเวทนามีชีวิตเป็นที่สุด จึงรู้ชัดว่า ‘เราเสวยเวทนามีชีวิตเป็นที่สุด’ รู้ชัดว่า ‘หลังจากหมดสิ้นชีวิตตายไป เวทนาทั้งปวงไม่น่าเพลิดเพลิน จักเย็นในโลกนี้ทีเดียว’

[๓๖๕] ภิกษุ เปรียบเหมือนตะเกียงน้ำมันติดอยู่ได้ เพราะอาศัยน้ำมันและไส้ ตะเกียงน้ำมันนั้นย่อมหมดเชื้อดับไป เพราะหมดน้ำมันและไส้ และเพราะไม่เติมน้ำมันและไส้ใหม่ แม้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อเสวยเวทนามีกายเป็นที่สุด จึงรู้ชัดว่า ‘เราเสวยเวทนามีกายเป็นที่สุด’ เมื่อเสวยเวทนามีชีวิตเป็นที่สุด จึงรู้ชัดว่า ‘เราเสวยเวทนามีชีวิตเป็นที่สุด’ รู้ชัดว่า ‘หลังจากหมดสิ้นชีวิตตายไป เวทนาทั้งปวงไม่น่าเพลิดเพลิน จักเย็นในโลกนี้ทีเดียว’^๑ เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้เพียบพร้อมแล้วอย่างนี้^๒ ชื่อว่าเป็นผู้ประกอบด้วยอริยฐานธรรมคือปัญญาอันยอดเยี่ยมนี้ เพราะปัญญาอันประเสริฐ ยอดเยี่ยมนี้ คือความรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นทุกขทั้งปวง^๓

[๓๖๖] ความหลุดพ้นของภิกษุนั้น เป็นอันตั้งอยู่ ไม่กำเริบในสัจจะ เพราะสิ่งที่ใดมีความเลอะเลือนเป็นธรรมดา สิ่งนั้นเป็นของเท็จ สิ่งใดไม่มีความเลอะเลือนเป็นธรรมดา สิ่งนั้นเป็นของจริงคือนิพพาน เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้เพียบพร้อมแล้วอย่างนี้ จึงชื่อว่าเป็นผู้ประกอบด้วยอริยฐานธรรมคือสัจจะอันยอดเยี่ยมนี้ เพราะสัจจะนี้เป็นบรมอริยสัจคือนิพพานอันไม่มีความเลอะเลือนเป็นธรรมดา

[๓๖๗] อนึ่ง อุปธิทั้งหลาย^๔ ของภิกษุผู้ไม่รู้แจ้งในกาลก่อนนั้นนั่นแล เป็นอันเธอสมทานให้บริบูรณ์แล้ว เธอละอุปธิเหล่านั้นได้แล้ว ตัณดรากถอนโคน เหมือน

^๑ ดูเทียบ ส.สพ.า.(แปล) ๑๘/๒๕๕/๒๗๔

^๒ ผู้เพียบพร้อมแล้วอย่างนี้ หมายถึงผู้ประกอบด้วยอรหัตตผลปัญญาซึ่งเป็นอริยฐานธรรมอันสูงสุด (ม.อ.อ. ๓/๓๖๕/๒๑๔)

^๓ หมายความว่า ในพระสูตรนี้พระพุทธเจ้าทรงประสงค์ญาณ(ความรู้)ในอรหัตตผลเท่านั้น (ม.อ.อ. ๓/๓๖๕/๒๑๔)

^๔ อุปธิทั้งหลาย ในที่นี้หมายถึงอุปธิ ๔ คือ (๑) อุปธิคือขันธ (๒) อุปธิคือกิเลส (๓) อุปธิคืออกาสิงขาร (๔) อุปธิคือกามคุณ ๕ (ม.อ.อ. ๓/๓๖๗/๒๑๔)

วรรค]

๑๐. ธาตุวิภังคสูตร

๔๑๓

ต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้เพียบพร้อมแล้วอย่างนี้ จึงถือว่าเป็นผู้ประกอบด้วยอธิฐานธรรมคือจาคะอันยอดเยี่ยมนี้ เพราะว่าจาคะอันประเสริฐ ยอดเยี่ยมนี้ คือความ สละคืนอุปธิทั้งปวง

[๓๖๘] อนึ่ง อภิชฌา คือ ความพอใจ ความกำหนดยินดีของภิกษุผู้ไม่รู้แจ้งในกาลก่อนนั้นนั่นแลมีอยู่ เธอละอภิชฌา คือ ความพอใจ ความกำหนด ยินดีได้แล้ว ตัดรากถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่ พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้

ความอาฆาต คือ ความพยาบาท ความคิดประทุษร้ายของภิกษุผู้ไม่รู้แจ้งใน กาลก่อนนั้นนั่นแลมีอยู่ เธอละความอาฆาต คือ ความพยาบาท ความคิด ประทุษร้ายนั้นได้แล้ว ตัดรากถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้

อวิชชา คือ ความหลง งมงายของภิกษุผู้ไม่รู้แจ้งในกาลก่อนนั้นนั่นแลมีอยู่ เธอละอภิชฌา คือความหลง งมงายนั้นได้แล้ว ตัดรากถอนโคน เหมือนต้นตาล ที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้เพียบพร้อมแล้วอย่างนี้ จึงถือว่าเป็นผู้ประกอบด้วยอธิฐานธรรม คือ อุปสมะอันยอดเยี่ยมนี้ ความสงบระงับราคะ โทสะ โมหะ นี่เป็นความสงบระงับ อันประเสริฐยอดเยี่ยม

คำที่เรากล่าวไว้ว่า ‘บุรุษไม่พึงประมาทปัญญา พึงตามรักษาสัจจะ พึงเพิ่มพูน จาคะ พึงศึกษาแต่ทางสงบเท่านั้น’ นั้น เพราะอาศัยเหตุนี้ เราจึงกล่าวไว้

[๓๖๙] เรากล่าวคำนี้ไว้ว่า ‘เมื่อความกำหนดหมาย ชีมซาบไม่ถึงบุรุษผู้คง อยู่ในอธิฐานธรรม บัณฑิตจึงเรียกบุรุษนั้นว่า ‘มุนีผู้สงบแล้ว’ เพราะอาศัยเหตุอะไร เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น

* ความกำหนดหมาย หมายถึงความกำหนดหมาย ๓ ประการ คือ (๑) ความกำหนดหมายด้วยอำนาจ ตัณหา (๒) ความกำหนดหมายด้วยอำนาจมานะ (๓) ความกำหนดหมายด้วยอำนาจทิฏฐิ (ม.อ.อ. ๗/๓๖๙/๒๒๐)

๔๑๔ พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก [๔. วิภังค

ภิกษุ ความกำหนดหมายว่า “เรามี” ความกำหนดหมายว่า “เราไม่มี”
ความกำหนดหมายว่า “เราจักมี” ความกำหนดหมายว่า “เราจักไม่มี” ความ
กำหนดหมายว่า “เราจักมีรูป” ความกำหนดหมายว่า “เราจักไม่มีรูป” ความ
กำหนดหมายว่า “เราจักมีสัญญา” ความกำหนดหมายว่า “เราจักไม่มีสัญญา”
ความกำหนดหมายว่า “เราจักมีสัญญาก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่”

ความกำหนดหมายเป็นดุจโรค ความกำหนดหมายเป็นดุจหัวฝี ความ
กำหนดหมายเป็นดุจลูกศร^๑ แต่เราเรียกภิกษุว่า ‘มุนีผู้สงบแล้ว’ เพราะก้าวล่วง
ความกำหนดหมายทั้งปวง เพราะว่ามีผู้สงบแล้ว ย่อมไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย
ไม่กำเริบ ไม่ทะเยอทะยาน แม้มุนีนั้นก็ไม่มีเหตุที่ต้องเกิด เมื่อไม่เกิด จักแก่ได้
อย่างไร เมื่อไม่แก่ จักตายได้อย่างไร เมื่อไม่ตาย จักกำเริบได้อย่างไร เมื่อไม่กำเริบ
จักทะเยอทะยานได้อย่างไร

คำที่เรากล่าวไว้ว่า ‘เมื่อความกำหนดหมาย ชีมซาบไม่ถึงบุรุษผู้คงอยู่ใน
อธิษฐานธรรม บัณฑิตจึงเรียกบุรุษนั้นว่า ‘มุนีผู้สงบแล้ว’ นั้น เพราะอาศัยเหตุนี้
เราจึงกล่าวไว้

ภิกษุ เธอจงจำธาตุวิภังค์ ๖ โดยย่อนี้ของเราไว้”

[๓๗๐] ครั้นนั้นแล ท่านปุกกุสะติริวัฏว่า “ได้ยินว่า พระศาสดาของเราเสด็จมา
ถึงแล้ว ได้ยินว่า พระสุคตของเราเสด็จมาถึงแล้ว ได้ยินว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ของเราเสด็จมาถึงแล้ว” จึงลุกขึ้นจากอาสนะ ห่มผ้าเฉวียงบ่า หมอบลงแทบ
พระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาคด้วยเศียรเกล้า แล้วกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า
“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ผู้โง่ เหลา เบาปัญญา มีความผิดที่ข้าพระองค์
ได้สำคัญพระผู้มีพระภาคว่าควรเรียกด้วยวาทะว่าผู้มีอายุ ขอพระผู้มีพระภาค จง
ให้อภัยโทษแก่ข้าพระองค์ เพื่อสำรวมต่อไป”^๒

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เอาเถอะ เธอผู้โง่ เหลา เบาปัญญา มีความผิดที่
ได้สำคัญเราว่าควรร้องเรียกด้วยวาทะว่าผู้มีอายุ แต่เธอเห็นความผิดโดยเป็นความ

^๑ ดูเทียบ ส.สพ. (แปล) ๑๘/๒๔๘/๒๖๗, ข.ม. (แปล) ๒๔/๔๘/๑๖๗

^๒ ดูเทียบ วิ.มท. (แปล) ๒/๕๕/๒๔๒

วรรค]

๑๐. ธาตุวิภังคสูตร

๔๑๕

ผิดแล้วกระทำให้ตามธรรม เราก็ยกโทษให้เธอ ภิกษุ ก็การที่บุคคลเห็นความผิด โดยเป็นความผิด แล้วกระทำให้ตามธรรม ถึงความสำรวมต่อไป นี่เป็นความ เจริญในอริยวินัย”

ท่านปุณณาสติกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์พึงได้ อุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาคเกิด”

“เธอมีบาตรและจีวรครบแล้วหรือ”

“ไม่ครบ พระพุทธเจ้าข้า”

“ภิกษุ ตถาคตทั้งหลายจะไม่ให้กุลบุตรผู้มีบาตรและจีวรไม่ครบอุปสมบท”

ลำดับนั้น ท่านปุณณาสติขึ้นชมยินดีพระภาณิตของพระผู้มีพระภาค ลูกขึ้น จากอาสนะ ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาค กระทำประทักษิณแล้วจากไปแสวงหา บาตรและจีวร

ทันใดนั้นเอง แมโคได้ขวิดท่านปุณณาสติผู้กำลังเที่ยวแสวงหาบาตรและจีวร เสียชีวิต ครั้นนั้น ภิกษุจำนวนมากได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวาย อภิวาทแล้ว นั่ง ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “กุลบุตรชื่อ ปุณณาสติที่พระผู้มีพระภาคทรงโอวาทด้วยพระโอวาทโดยย่อนั้น ตายเสียแล้ว เขา มีคิดเป็นอย่างไร มีสัมปรายภาพเป็นอย่างไร พระพุทธเจ้าข้า”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ปุณณาสติกุลบุตรเป็นบัณฑิต ได้ บรรลุธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว และเธอไม่ให้เรากล้าบากเพราะเหตุแห่งธรรม เพราะโอรัมภาคียสังโยชน ๕ ล้นไป ปุณณาสติกุลบุตร จึงเป็นโอปปาติกะ^๑ จะ นิพพานในโลกนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก”

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสภาษิตนี้แล้ว ภิกษุเหล่านั้นมีใจยินดีต่างชื่นชมพระ ภาณิตของพระผู้มีพระภาค ดังนี้แล

ธาตุวิภังคสูตรที่ ๑๐ จบ

^๑ ดูเชิงอรรถที่ ๑ ข้อ ๙๑ (จุฬปณณเมสูตร) หน้า ๑๐๖ ในเล่มนี้

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระบรรเลง ตปสีโล (อ่อนนุ่ม)
- ว/ด/ป เกิด : วันที่ ๒๑ เดือนกรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๒๗
- สถานที่เกิด : ๒๔๕ หมู่ที่ ๔ ตำบลพุกาม อำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์
- การศึกษา
- พ.ศ. ๒๕๕๕ : นักรธรรมชั้นเอก โรงเรียนพระปริยัติธรรมวัดมหาธาตุ พระอารามหลวง ตำบลในเมือง อำเภอเมืองเพชรบูรณ์ จังหวัดเพชรบูรณ์
 - พ.ศ. ๒๕๕๗ : สอบไล่ได้บาลี ประโยค ๑-๒ สำนักเรียนคณะจังหวัดเพชรบูรณ์
 - พ.ศ. ๒๕๕๗ : หลักสูตรประกาศนียบัตรการบริหารกิจการคณะสงฆ์ (ป.บส.)
 - พ.ศ. ๒๕๕๙ : ปริญญาตรีพุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ.) คณะสังคมศาสตร์ สาขาวิชารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จังหวัดเพชรบูรณ์
- ประสบการณ์การปฏิบัติธรรม
- พ.ศ. ๒๕๕๗ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา เป็นระยะเวลา ๓๐ วัน
 - พ.ศ. ๒๕๕๙ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา เป็นระยะเวลา ๔ เดือน ๑๐ วัน
 - พ.ศ. ๒๕๖๐ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ณ Mahasi Meditation Centre, Yangon , Myanmar. สำนักวิปัสสนามหาสิ สหภาพเมียนมาร์ เป็นระยะเวลา ๒ เดือน ๒๐ วัน
- อุปสมบท : วันที่ ๒๕ เดือนกรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๕๓
- สังกัดวัด : วัดมหาธาตุ พระอารามหลวง ตำบลในเมือง อำเภอเมืองเพชรบูรณ์ จังหวัดเพชรบูรณ์
- หน้าที่
- : ครูสอนพระปริยัติธรรม แผนกธรรม โรงเรียนพระปริยัติธรรมวัดมหาธาตุ ตำบลในเมือง อำเภอเมืองเพชรบูรณ์ จังหวัดเพชรบูรณ์
 - : พระธรรมทูต ฝ่ายปฏิบัติการอำเภอ จังหวัดเพชรบูรณ์ กองงานพระธรรมทูต
 - : พระธรรมวิทยากร สังกัดกรมการศาสนา
- ปีที่เข้าการศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๕๘
- ปีที่สำเร็จการศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๖๑
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดมหาธาตุ พระอารามหลวง ตำบลในเมือง อำเภอเมืองเพชรบูรณ์ จังหวัดเพชรบูรณ์ ๖๗๐๐๐
- โทรศัพท์ : ๐๘ ๕๑๖๕ ๓๖๖๕ , ๐๘ ๔๑๑๒ ๗๐๐๐
- E-mail : Phrabunleng@gmail.com